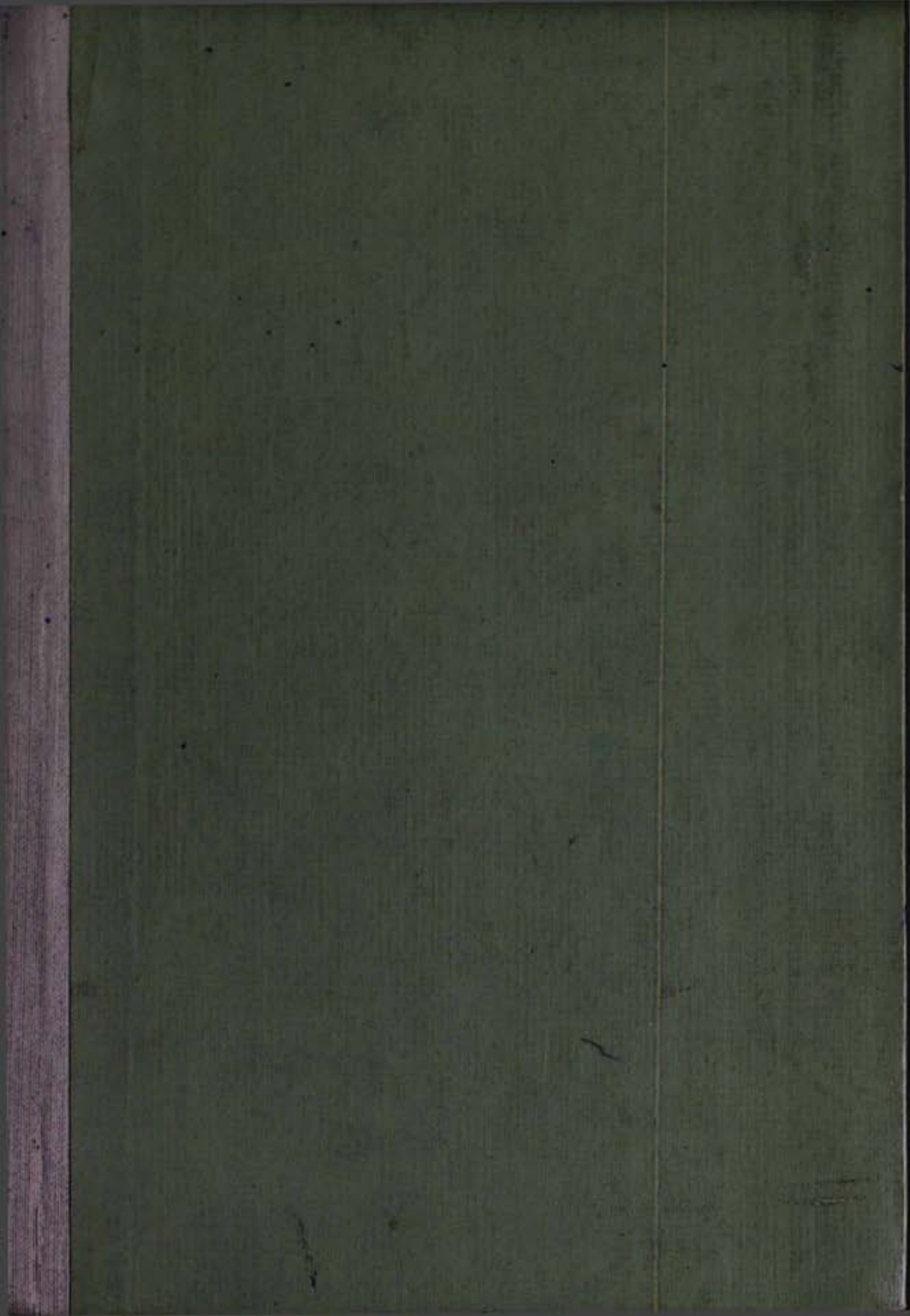

ՀԽՍՀ ՈՒՍՈՒՑԻՋՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

№ 1

ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 1

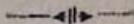
(Ձեռագրի իրավասեփով)

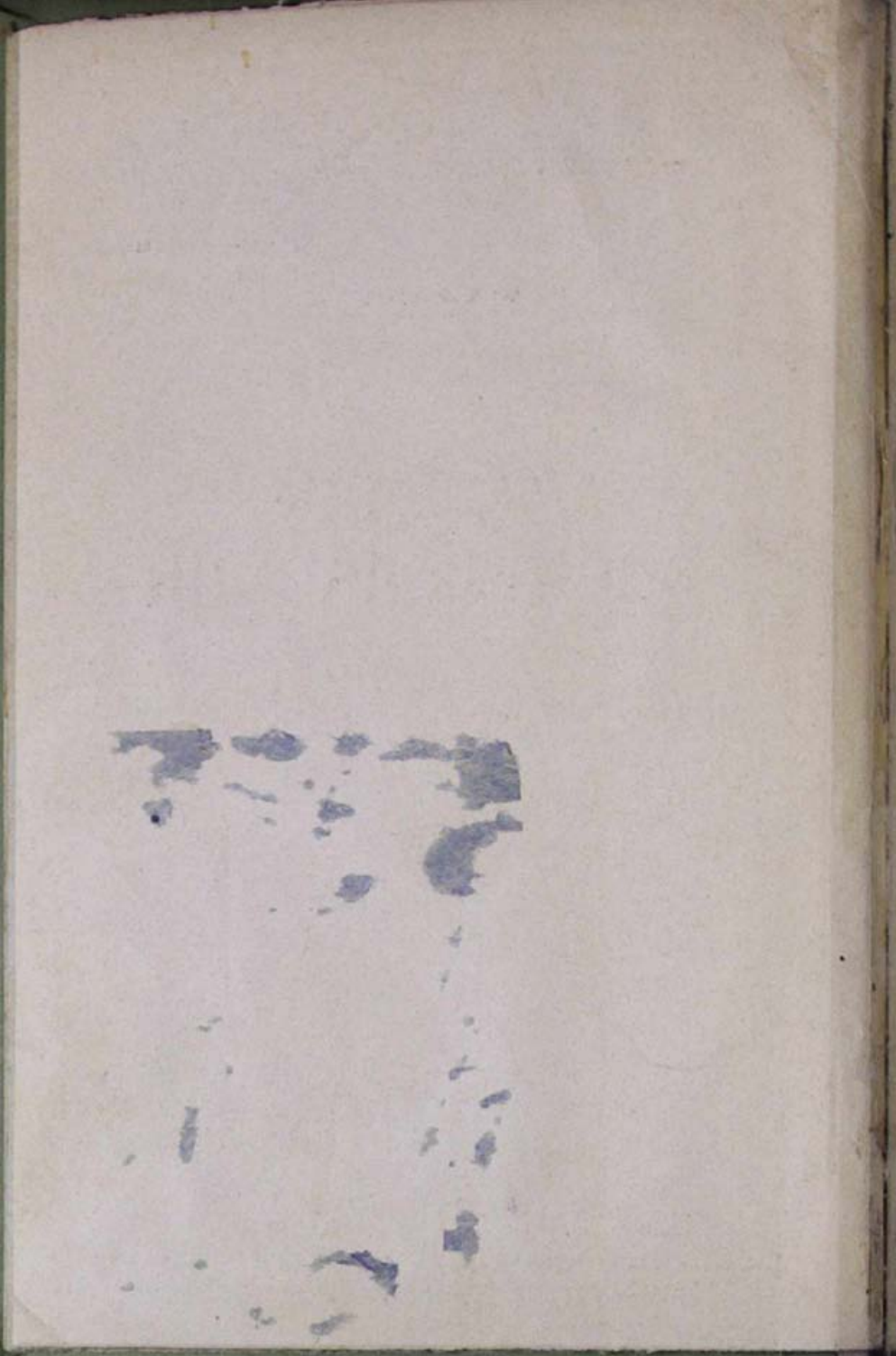
ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆՁՑՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Ր Ք 1

✓

ՀԽՍՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

(Ձեռագրի իրավունքով)

4.

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅԱՆ

Ղ-53

ԱՍՈՒԳՎԱԾ է 1961 թ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱԽԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆԶՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Ր Բ /

Գիտնականի սպորտի
Գլխավոր № 2126
Պատվեր № 15
Տրամբ 1000

▽

A $\frac{\pi}{12615}$

Ն Ե Ր Ա Ծ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ս

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾԲԸ, ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԴԻՄՑԻՊԼԻՆՆԵՐԸ

Լեզվաբանությունը յուր պատմական զարգացման սաղմերը ստանում և Քրիստոսից դեռ շատ դարեր առաջ, վորի մասին կը-խոսենք մենք դրքիս վերջում: Այստեղ, սակայն, չենք կարող չնշել նրա վերջին ընթացքը, վորը գերիշխում և այժմյան «քա-ղաքակիրթ» աշխարհում:

19-րդ դարի առաջին քառորդից լեզվաբանությունը մտնում և յուր Sturm- und Drangperiode: Կապիտալիզմի արագ ծաղ-կումը անդրադառնում և և այդ գիտության վրա: Յերևան են հանվում այսպես կոչված «հնդեվրոպական» կամ նախկին սխալ գործածությամբ «արիական» լեզուներ և դրանց ազդակցությու-նը՝ մայր «նախալեզվից» ստացված: Առաջին պատվանդան զցողը յեղել և Ֆրանց Բոպպը: Այդ լեզուների հայտնագործումը մեծ թափ և տալիս նաև այլ դիսցիպլինների վերամշակման և զար-գացման, ինչպես պատմությանը, մարդաբանությանը և այլն: Սա-կայն այդ լեզվաբանությունը «հնդեվրոպական լեզուների համե-մատական քերականություն» պիտակով հիմնականում յուր մե-թոդոլոգիայով և նպատակներով արտացոլում և տիրող դասակար-գերի շահերը, նկրտումները: Առաջ և մղվում «ուսսայական» տեսա-կետը, այն և՛ հնդեվրոպացիների «աղնիվ» լինելը, ոժտվածու-թյունն ու հակամետությունը իրեն ավելի զարգացած լինել քան ուրիշները: Մասնավորապես գաղութային քաղաքականության ասպեկտով անգլիացիք, որինակ, հատկապես ուսումնասիրում են հնդիկների հին (սանսկրիտ) և նոր լեզուները (բարբառները), գերմանացիք նվիրվում են մասնավորապես այն հին ու նոր լե-զուների ուսումնասիրության, վորոնք ընկած ևյին իրենց կողմից կառուցվող Բաղդադի յերկաթուղու յերկարությամբ, ստեղծելով

այդ լեզուներն ուսումնասիրող մի շարք «Արևելյան ընկերություններ» (Orient-Gesellschaft), Գերմանացի լեզվագետներն, իրենց «ազգային» նկրտումներից յելած, դեռ համար կերպով շարունակում են հնդեվրոպական լեզուները կոչել «հնդգերմանական»^{*)}:

Գետք և ասել, սակայն, վոր տիրող հնդեվրոպական ուղղությունը «յերիտասարդ քերականներից» հետո ունի և յուր առաջավոր դպրոցը, ինչպիսին և Սոսյուր'ի և Մեյեյ'ի «սոցիոլոգիական» դպրոցը, յեթև չխոսենք նման կոնցեպցիա ունեցող վիեննայի համալսարանի հանգուցյալ պրոֆեսոր Հուգո Շուլտարդտի մասին, կամ Ռուսաստանում՝ Փորտուճատովի, Բոգուեն դե Կուրտենեյի և այլոց մասին: Սակայն, այստեղ լեզվի «հասարակախությունը» այսինքն՝ նրա ֆակտուրաների պատմահասարակական բովանդակության զարգացումը վերցվում և ինքնարավ և հոգևրանական մոտեցումով: Լեզվի հասարակախության բնույթը և ընթացքը չի կապվում հարատևորեն յուր պատմանդանի (բաղիսի) հետ. լեզուն չի վերցվում իբրև վերնաշենք, վերնաշենքային կուլտուրա: Լեզվի մեջ չեն տեսել հասարակական մտքի կնիքը, լեզվի և մտածողության պատմական աղերսը, դասակարգերի պատմական փոխհարաբերությունը, պայքարը և այլն, թեպետ վոմանց կողմից և շեշտվում և դասակարգային կամ պրոֆեսիոնալ տարրեր լեզուներ:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի չե, վոր յեթև չկար ընդհանրապես լեզվի մատերիալիստական ըմբռնում, չէր ել կարող լինել վերլուծման և նորագույն մարքսիստական կոնցեպցիան, յուր մատերիալիստական դիալեկտիկայով:

Թեպետ հնդեվրոպական և այլ լեզվագետները ձգնում են ցույց տալ, վոր իրենց գիտությունն ասլոլիսիկ և, քաղաքականության չի հետևում, տարվում և միայն հանուն «մաքուր գիտության», սակայն մենք գիտենք, վոր այդ աշդակա չե, վոր այդ լեզվագետներն իրենց մեթոդոլոգիայով զրոսեվորում են տիրող դասակարգերի նպատակադրումները, շահերը: Մեր վերաբերմունքը դեպի այդ լեզվաբանական ուղղությունները պիտի լինի հարկավ բացասական, սակայն պետք և խիստ քննադատորեն վերամշակելով վերցնել այդ «պատմական», «նատուրալիստական», «կուլ-

*) Հնդեվրոպաբանության տրամաբանական զարգացումը Գերմանիայում այժմ, ինչպես գիտենք, հանգեցրել է ֆաշիստական տեսության՝ գերմանական վոգու և ուսույի ֆեոաիլադամուր Այդ «ազնվադարմ» լեզվաբանության փշանքներով կերակրվում են և հայ ազգայնամոլները:

տուր-պատմական», «յերիտքերականական», «հոգեբանական», «սոցիոլոգիական» և այլն դպրոցների մի շարք փաստական քննությունները, նրանց նկարագրական լեզվական դրությունները, նրանց տեխնիկան: Մեծ դեր են խաղացել դրանք լեզվի հնչյունական կողմի ուսումնասիրության մեջ, ինչպես և նրա ձևաբանական կառուցվածքի, սելեքցիոն դասդասման և վերլուծման մեջ: Թույլ և անշուշտ լեզվի «հոգեկան», «իմաստաբանական» (Семантика) և սոցիալական կողմերի քննությունը, այն ել կատարված իդեալիստական ակնոցներով:

Մատերիալիստական լեզվաբանության տեսակետից չկան արտոնյալ և գաղութային լեզուներ, ինչպես նաև չկան ազնիվ և ցած լեզուներ, ինչպես վոր տեսնում ենք հնդեվրոպական շատ լեզվաբանների մոտ: Ընդհակառակը, մենք ճշման կապանքներից ազատում ենք մի շարք լեզուներ, վորոնք ցարական Ռուսաստանում լեզու կոչվելու իրավունքն անգամ չունեին, ինչպես «մարի», «ուզմուրտ», «մորզվա», «կարել» և այլ լեզուները: Մենք վոչ միայն իրավահավասարության լեզվական քաղաքականություն ենք վարում, այլև ավելին. այդ ճշված ազգերի լեզուները դարձանք մեր սոցիալիստական պայքարի համար. շեշտը դնում ենք ազգային ըստ ձևի կուլտուրաների ծաղկման վրա (պրոլետարական՝ ըստ բովանդակության): Դեռ ավելին. մենք ասիական ու աֆրիկական բնիկներին մեջ լեզվի ազգային քաղաքականությունը դարձնում ենք կապիտալիզմի հենարանները խորխուլ միջոց, մենք այդ լեզվային ազգային քաղաքականությունը ծառայեցնում ենք սոցիալիստական հեղափոխության առաքյալի համար: Վերջապես, ապագա միջազգային սոցիալիստական մի հայրենիքում մենք կարգավորելու յենք և միասնական այդ միջազգային լեզվի խնդիրը:

Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզուն և լեզվաբանությունը մեզ համար ստանում են վոչ միայն տեսական առարկայի բնույթ, այլ նաև մեր հեղափոխական պրակտիկայի և հեռանկարների մի գնդ: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել մի բուրժուական լեզվագետի մտորումներն այդ գալիք հեղափոխության ու լեզվի մասին: Այդ լեզվաբանը դուրս է յեկել ֆրանսիական «սոցիոլոգիական» դպրոցից (Meillet-ի աշակերտն է), Վանդրեյս ազգանունով, վորն ասում է. «Յեթե մենք պատկերացնենք մեզ քաղաքական կամ սոցիալական մի կատակիլիզմ, վորը փշրե այն սահմանները, վոր գոյություն ունեն այժմ մարդկային խմբավո-

բուժանքի մեջ, վորը (կատակլիզմը) խառնե յուր տակնուվրայի մեջ այլ և այլ դասակարգերի, ազգությունների, ռասաների ներկայացուցիչներին, վորը վոճնչացնե մեր դարավոր քաղաքակրթությունը, վորպեսզի աեղ հարթի այլ բաղայի վրա հիմնված նոր քաղաքակրթության համար, միթե լեզուն տառջինը չի յենթարկվի այդ կատասարտֆային: Ի՞նչի կվերածվի այս ժամանակ մեր ֆրանսիական լեզուն.— վոչ ավել, վոչ պակաս, քան վայրենիների մի լեզվի» (տես Н. Данилов, Краткий очерк истории науки о языке, Москва, 1931, էջ 18): Կարծում ենք, վոր կոմմունտարիաներն ավելորդ են, քանի վոր կան յերկու աշխարհներ, յերկու հակամերժ տեսակետներ, իսկ պատմական պրակտիկան թորհրդային Միության մեջ բնավ չհաստատեց Վանդրիյանների տեսակետը. հեղափոխության հետևանքով մեզ մոտ լեզուները զարգացան և ծաղկեցին:

Լեզուն և լեզվարանությունն ունեն մեղ համար և առարյա սոցիալիստական շինարարության համար մեծ նշանակություն: Մենք պիտի ստեղծենք պրոլետարական գրական լեզու, մենք լեզուն պիտի յուր հին անմատչելի դերքերից իջեցնենք մասսաների սպասարկմանը, գրանով բնավ այդ լեզուն վուլգարիզացիայի չենթարկելով: Յեթե ընդհանուր միջազգային բառերն ալելի յեն գործածական ու մասսաներին հասկանալի, գրանք պիտի վորդեհրվեն: Լեզվաստեղծման այն տենդենցները, վոր նկատվում են լեզվի զարգացման դինամիկայի մեջ և ունեն մասսայական բնույթ և յուրացում—այդ ալելի շուտ պիտի մտնեն պրոլետարական «գրական» լեզվի արսենալը, քան շատ հին բառեր ու վոճեր, վորոնք խոսողի գիտակցության և կենդանի աշխարհայացքին վոչինչ չեն ասում:

Լեզվարանությունը, իրրե ընդհանուր առարկա, ունի յուր գործադրական նշանակությունը և մեր դպրոցական պրակտիկայի ասպարիզում, մայրենի կամ ոտար լեզվի ուսուցման տեսակետից: Ա. Տոմսոնի ասելով՝ «Нечего говорить, напр. о том, что преподаватель языка, не изучивший основательно известных отделов языковедения, может преподавать лишь так, как может лечить знахарь, не изучивший анатомии, физиологии, фармакологии и пр.» (տես նրա Общее языковедение, Одесса, 1910, էջ 3): [1]

Լեզվարանությունը յուր ընդհանուր նշանակությամբ մեծ ծառայություններ և մատուցում նաև այլևայլ գիտությունների՝

սոցիոլոգիային, պատմութեանը, հնագիտութեանը, իրավաբանութեանը, մարդաբանութեանը, ազգագրութեանը և այլն և այլն: Դիցուք թե լեզվաբանը պարզում է, վոր մեր հայոց «օրիորդ», «օրհար» կամ «օրհանք» (տերեր) և «օրհն է» (վայել է, սկզբում—տիրոջական է) բառերն առաջ են յեկել մի հնագույն օր¹ արմատից, վոր նշանակել և «տեր»։ այստեղ սոցիոլոգը յուր տեսակետով կը մոտենա, իբրեւ դասակարգային բառատեղծագործութեան փաստերի, պատմաբանը՝ յուր տեսակետով, իբրեւ ուրարտական (նախահայկական) ժառանգութեան, իրավաբանը՝ յուր տեսակետով (օրհնք = այն ինչ վերաբերում է տիրոջ) և այլն*։

Լեզվի մեջ կատարվելիք «հնաբանական» այդ պնդումները մեզ կարող են տանել մի ախտիսի շրջան, յերբ մինչև անգամ նյութական կուլուրայի մնացորդները կամ չկան և կամ քիչ ընեն ասում։ Լեզվաբանութեանը լեզվի այդ հնագույն շերտերի մեջ յերևան և հանում մարդու հնագույն աշխարհայացքը, ինչպես, որինակ, կոսմոգոնիական—տոտեմական շրջանից։ Լեզվի տարրերի խաչավորումը, յերբ ցեղերի կամ եթնոսների գոյացման ժամանակ մի քանի լեզվական միավորներից կամ սիստեմներից ստացվում և նոր սինթետիզացիա, վկայում և սկզբնական աբստրակտական կոլլեկտիվների նույն խաչավորման պրոցեսին յենթարկվելու։ Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի և իրեն կրողի սոցիալ-պատմական ուսումնասիրութեանն անանջատ չեն իրարից։ և հերավի, լեզվաբանութեանը մեծապես շահած կլինեն յուր նվաճումների ճշգրիտ լինելու մեջ, յեթե համընթաց կլինեն և՛ պատմա-սոցիալական դիսցիպլինները մասնակցութեանը, մասնավորապես վոր դասակարգերի գոյութեամբ և պայմանավորված և՛ դասակարգային լեզուն։ Իսկ վերջինս մեզ համար, զեթ լեզվի պատմական ետապներում, փաստ և և հաստատվում և լեզվի առույցայով, նրա պատմական նոր վուլքերով։

Այժմ գանք այն հարցին, թե լեզվի ուսումնասիրութեան

* Կամ թե հայոց լեզվում ունենք «պարզ», «ձիւր» (վորից՝ ձիւր, ինչպես ռուսաց дар—даром), «պատարագ», «ընծա», «ձոն», «նվեր» բառերը, վորոնք «նվեր» են նշանակում։ այստեղ նմանապես տարրեր բնագոյութի տեսքանը յուր վերաբերմունքը կցուցաբերի. սոցիոլոգի համար շեշտը դրվելու յե դրանց դասակարգային գոյացման վրա, այն և՛ վոր դասակարգը և ինչ տեսակի նվեր և մատուցել. պատմաբանի համար հետաքրքիր և նուե այդ բառերի ծագումը, որինակ հաբան լեզուներից փոխառած լինելը և այլն («պարզ» և «նվեր» պարսկերեն են)։

Խնչ մեթոդներով և տարվել, և լեզվի Խնչ առանձին խնդիրներ կա-
րող են այդտեղ քննության առնվել, ամբողջապես թե մասնակի:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՍԾԻՊԼԻՆԵՐԸ

Լեզուն կարելի չե ուսումնասիրել թե ընդհանրապես, այս-
պես ասած ընդհանուր կերպով և թե այս կամ այն լեզուն վեր-
ցրած առանձին: Լեզվի ընդհանուր ուսումնասիրության կոնցեպ-
ցիան բնական և, վոր յուր նախնական ձևավորման շրջանում ծնունդ
պիտի առնի կոնկրետ լեզուների ուսումնասիրությունից: Այդ վեր-
ջին ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ վերցրած միայն կոնկրետ
լեզուները, կարող և լինել թե պատմական հաջորդականության
մեջ (դիախրոնիկ) և թե մի փուլի մեջ (սինխրոնիկ) թե ընդհա-
նուր նկարագրական և թե դրանից յետո՞ւ պրակտիկ-գործնական,
վորն և սովորական դպրոցական նորմատիվ քերականությունը:
Կոնկրետ լեզվի ընդհանրապես ուսումնասիրությունը, այսինքն՝
աչքաթող անելով դրա մանկավարժական և այլ դրվածքը, շատ
նման և այլ փորձնական՝ եմպիրիկ գիտություններին, ինչպես են,
որինակ՝ ֆիզիկան, բնագիտությունը:

Սակայն, այդ նկարագրական կոնկրետ ուսումնասիրություն-
նը վոչ միայն յուր ընդհանուր բնույթով և ծավալով տարբեր-
վում և այդ ալյալ լեզվի պրակտիկ քերականությունից*, այլև
յուր մեջ պիտի արտացոլե մարդկային լեզվի ընդհանուր կողմե-
րը, պիտի ցույց տա այդ մասնավոր կոնկրետի մեջ ընդհանուր
լեզվականը, վորովհետև վոչ միայն կա այդ ուրույն մի լեզվի
բնագավառը, այլ դրա մեջ՝ ընդհանուրը, վոչ միայն այդ մասնա-
վոր մի լեզվի նկարագրությամբ մենք շեշտում ու գրսեվորում
ենք «ինքնուրույնը», «տարբերությունները», այլև ընդհանուրը:
Այդպիսով, ինչպես ասեանում ենք, մենք «ընդհանուր լեզվաբանու-
թյունը» և մի վորեն կոնկրետ լեզվի նկարագրական ուսումնա-
սիրությունը (ստատիկ թե դինամիկ ասպեկտներով) չենք դարձ-
նում միմյանց հակամերժ, ինչպես այդ արվում և հայտնի ֆրան-
սիացի լեզվաբան, սոցիոլոգիական դպրոցի ռանվիրա՝ Ֆերդինանդ

* Տվյալ լեզվի մի կոնկրետ փուլի ակտիվական (գիտական) նկարա-
գրությունը տալիս և այդ լեզվի և՛ նորմատիվ քերականների նկարագրու-
թյունը և՛ նոր սկզբով կամ սաղմնավորությ, ի մեջ առնելով և՛ լեզվի ըս-
տրուկատության («քերականությունը») և՛ լեզվիկան: Նյութի դասավար-
ժյան մեջ ևս այդ դիսցիպլինան տպատ և: Այլ և պրակտիկ, մանկավարժական
թերմով քերականությունը:

դե-Սոսյուրի կողմից (Ferdinand de Saussure) յուր ասխարհիկ և դիախրոնիկ լեզվաբանությունների մեջ, Այդպիսի ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ լեզվի ընդհանուր առումով («ընդհանուր լեզվաբանություն») կամ նրա կոնկրետ՝ մասնավորը, մեզ մոտ միայն պիտի իրար լրացնեն, մեկը մյուսով պայմանավորվեն և արգասավորվեն: Այստեղ կա վոչ միայն այդ դիսցիպլինների հակադրություններ, այլև դրանց միասնությունը:

Վերցնենք այժմ կոնկրետ լեզվի ուսումնասիրության ընդհանուր և մեթոդները: Ինչպես վերևում արդեն շեշտվեց, կա կոնկրետ վորևև լեզվի սովորական գործածական (գարոցական) քերականություն, Վորը վոչ այլ ինչ է, քան նույն լեզվի լոկ ըստ արովտուր մասի ուսումնասիրությունը՝ նորմատիվ որին աչափություններով և մանկավարժական նպատակներով: Մենք խոսելու յենք այդ կոնկրետ լեզվի ընդհանուր գիտական նկարագրության մասին: Այստեղ մենք կարող ենք ուսումնասիրել կամ դրա հնչյունական մասը, կամ բառաձևերի տեսակները (բառափոխություն, «թեքում»), կամ բառակազմութիւնը (словообразование), կամ բառերի դասավորության յեղանակը, կամ բառամթերքը և յուր նշանակություններով դասդասումը, կամ լեզվի իմաստական՝ նշանակողական կողմը: Կարող ենք ուսումնասիրել և այդ բոլորը միասին: Հետևապես կատարվեն կամ նկարագրական «հնչյունաբանություն» (фонетика), կամ «ձևաբանություն» (морфология), կամ «բառակազմություն» (словообразование), կամ «շարահյուսություն» (синтаксис), կամ «լեքսիկոլոգիա», կամ «իմաստաբանություն» (семантика, семасиология):

Ինչպես ասացինք, կարելի յե և այդ բոլոր կողմերը միացյալ ձեով ուսումնասիրել: Յեով այդ վերջին դեպքում մենք կունենանք մի վորևև կոնկրետ լեզվի նկարագրական գիտական քերականությունը*:

Բայց կոնկրետ լեզուն կարելի յե վերցնել ուսումնասիրելու վոչ միայն մի տվյալ ժամանակամիջոցում, վոչ միայն, այսպես ասած, յուր ստատիկ մի վիճակում, այլև յուր անցած փուլերի մեջ, այսինքն՝ պատմականորեն: Այստեղ արդեն նկարագրական ուսումնասիրությունն ընդգրկում է ավելի մեծ շրջան, այն է՝

* Կոնկրետ լեզվի փուլի գիտական այդ ամբողջական ուսումնասիրությունը մեթոդալոգիապես իրեն ավելի պիտի արդարացնի, քանի վոր լեզվի բոլոր իրակությունները միացյալ են, միասնաբար են հանդես գալիս, միմյանց կապակցությամբ են լավ հասկացվում և պայմանավորվում:

կոնկրետ լեզուն յուր պատմականորեն հայտնի բոլոր ժամանակներում, յուր գինամիկ զարգացման ասպեկտով: Յեթե այդ կոնկրետ լեզվի մի տվյալ նաաչի ուսումնասիրությունն ենք կատարում, մենք այդտեղ լեզվական փաստերը կամ յերևույթները բաց թողնց տեսականների կամ հատկանշների ընտրում և դասդասում ենք, սեկեքցիա յենք կատարում, պահելով դրանց մեջ վորեն հաջորդականություն: Բայց յեթե այդ լեզուն վերցնում ենք յուր զարգացման պատմական շրջանների մեջ, մենք արդեն ամեն մի լեզվական պատկանելիություն, ամեն մի իրակություն (փաստ) պիտի համեմատենք նախորդ և հաջորդ ձևերի մեջ և, գտնելով հետզհետե դրանց հնազույնը, վորքան թույլ և տալիս այդ լեզվից մնացած պատմական մատերիալը, մենք մոտավորապես ստանում ենք տվյալ լեզվի հնազույն փուլի պատկերը յուր հետագա զարգացումով, կամ ընդհանառակը՝ նոր փուլը յուր նախորդ և տալաներով: Այս կլինի այդ լեզվի «պատմական ուսումնասիրությունը» կամ ինչպես ասում են «պատմական քերականությունը»: Բայց կարելի չե կոնկրետ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը շարունակել ավելի հնազույն ժամանակաշրջանների մեջ: Այստեղ թեպետ այդ լեզուն պահած չունի զբավոր հին ձևեր, բայց այլ «ազգակից» լեզուների ոգնությունը մենք, համեմատելով պատմական այդ լեզվի ձևերն ազգակից այլ լեզուների նման ձևերի հետ, կարող ենք մոտավորապես վերականգնել ավելի հին տեսակները: Որինակ, մեր ժողովրդական «ախպեր» (=ծքտ) ձևն ստացվել և «ազիեր», սա էլ «ադրայր» հնազույն պատմական ժողովրդական ձևից (հմտ. դրարարի «եդրայր» ձևը): Բայց մյուս ազգակից լեզուների ոգնությունը մենք այդ «ադրայր»-ը ձևափոխված ենք համարում «lbayr», սա էլ «blayr» և «brayr», իսկ վերջինս՝ bhrater (=ծքտ) նախնական և հին ձևից: Այսպես կարող ենք անել վոչ միայն մի բառի նկատմամբ, վոչ միայն կոնկրետ լեզվի բառամիջերի՝ լեքսիկոնի, այլև լեզվի մյուս բոլոր տարրերի նկատմամբ:

Այստեղ արդեն մենք թեվակոխում ենք կոնկրետ լեզվի «նախապատմական» շրջանը: Ամեն պարագայում, ինչպես տեսանք, մեթոդը համեմատական եր և հետևապես ստացվում են տվյալ կոնկրետ լեզվի «պատմական քերականություն» և «համեմատական քերականություն»: Այդ բաժանումը, հարկավ, պայմանական և յերկուստեք տեղի ունի այդ տվյալ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը համեմատական մեթոդով. միայն մի գեղ-

քում՝ այդ ուսումնասիրությունը կանգ եւ աւնում յեղած գրավոր հիշատակարանների հնագույն շրջանում, սկսած յուր զարգացման նորագույն շրջանից եւ ստացվում եւ «պատմական քերականություն», իսկ մյուս դեպքում՝ այդ պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը, չունենալով այդ տվյալ լեզվի ավելի հին գրավոր աղբյուրներ, հենվում եւ «ազգակից» պատմական եւ հին լեզուների նման ձևերի վրա եւ համեմատական ուսումնասիրությունից հանում լեզվի ավելի հին «նախապատմական» ձևեր. այդ իհարկեւ անկատար պիտի լինի:

Այս պատմական եւ համեմատական ուսումնասիրությունները կարելի չե կատարել թե կոնկրետ լեզվի ամբողջության նկատմամբ եւ թե նրա վորոշ մասերի: Յեւ յեթե այդ վերջին մոտեցումն ունենանք, ապա կստանանք, դիցուք թե «պատմական հնչյունաբանություն» (հայերենի, վրացերենի, ռուսերենի...) «պատմական ձևաբանություն» եւ այլն եւ այլն, ինչպես եւ «համեմատական հնչյունաբանություն» եւ այլն:

Յերբ բառերի, կամ ավելի ճիշտ՝ բառարմատների ծագումն ու հետագա ձևերն են ըննում, այդ կոչվում եւ բառերի «ստուգաբանություն» կամ հունարեն լեզվով ասած՝ «ետիմոլոգիա» (etymos logos «истинное слово»). Բայց պրակտիկ դպրոցական քերականությունների մեջ այդ «ստուգաբանության» անվան տակ յերբեմն սխալմամբ վերցնում են հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը:

Համեմատական քերականությունն այժմ յեվրոպական լեզվաբանության հիմքն ու գլուխ գործոցն է: Կարելի չե հաստատունել, վոր «հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությամբ» եւ ծնունդ աւնում եւ ընդհանրապես դիտական լեզվաբանությունը: Այստեղ տեղեկաց կա գտնել վորոշ խմբի լեզուների հնագույն ձևը, աստիճանը. դրանց պատմական համեմատությամբ հարց եւ դրվում լեզվական փուլերի հաջորդականության մասին, դրանց որինաչափական փոխարարերությունների մասին, դրանց ծագման մասին մի ընդհանուր դրությունից եւ այլն: Այդ ձևով վերստեղծում են, որինակ, սեմական լեզուների «նախալեզու», այսինքն այն սկզբնական դրությունը, վորի հաջորդական եւ հետագա ձևափոխումներն են ասորա-բաբելական, արաբական, քանանական-հրեյական-սյուրբական (ասորական) լեզուները: Նմանապես, հիմնվելով ռուսերենի, լեհերենի, բուլգարերենի, սերբերենի, չեխերենի եւ այլ սլավոնական լեզուների պատմական ուսումնա-

սիրությունների վրա, դրանք բոլորը հանում են մի «նախապա-
վոնական» մայր լեզվից, վոր յեղած պիտի լիներ նախապատմա-
կան շրջանում և ծնունդ տված այդ պատմական լեզուներին»:

Ինչպես ասացինք, առաջին և ամենամեծ գյուտն էր «հնդ-
եվրոպական» կոչված լեզուների հայտնաբերումն ու դրանց հա-
մեմատական ուսումնասիրությունը՝ «համեմատական քերականու-
թյունը»: Դրա հիմնադիրն և գերմանացի լեզվագետ Ֆրանց Բոպ-
պը, վորը 1833 թվին հրատարակեց յուր համեմատական այդ
քերականությունը: Հետագայում այդ դպրոցն* ավելի ու ավելի
զարգացավ, կատարելագործվեց և դարձավ ընդհանրապես լեզվի
գիտության բովը: Հնդեվրոպարանությունը (Индоевропейски-
е) հետագայում շատ ձևափոխությունների յենթարկվեց, ունե-
նալով յուր «յերիտասարդ քերականների» դպրոցը, «հոգերանա-

* Ինչպես տեսնում ենք, համեմատական մեթոդը («կոմպարատիվիզմը») վոչ միայն թերի յե, ձևական է, չի պայմանավորվում լեզվի պատմա-հասարա-
կական ֆակտորներով և դրանցով բացատրվում, այլև միմիայն նպատակդրված
և ընդհանրությունների տեսական վերականգնումով՝ վերականգնել նաև սկզբ-
նական դրանց պրոյորը—մայր լեզուն: Լեզուների տարբերությամբ այդ մե-
թոդը գրեթե չէր զրադվում, վորովհետև իրեն նպատակին խանգարում էր: Իսկ
ընդհանրությունների այլ բացատրություն նրանք ի վիճակի չեն տալու, ինչ-
պես և տարբերությունների բացատրությունը:

** Հնդեվրոպական լեզվաբանության այդ առաջին փուլի մասին Ֆր.
Ենգելը տվել և գրական կարծիք, չեշանով այդ դպրոցի պատմական մեթոդի
առավելությունը, նրա առաջադեմ լինելը: Ենգելը ասում է. «Господни Дю-
ринг, изгнав из своего учебного плана всю современную историческую
грамматику, оставляет для обучения языкам в своей школе только
старомодную, выкроенную в стиле древней классической филологии,
техническую грамматику, со всей ее казуистикой и произвольностью,
порождаемыми отсутствием в ней исторического основания... Очевидно,
нам приходится иметь дело с филологом, никогда не слыхавшим об
историческом языкознании, так сильно и плодотворно развившемся в
последние 60 лет, и поэтому отыскивающим «современные возвышенные
образовательные элементы» языкознания не у Боппа, Гримма и Дица,
но у блаженной памяти Гейзе и Беккера» (Энгельс, Антидюринг, Москва
1932, էջ 233: Ընդգծումը մերն է. Գ. Ղ.): [2] Ն. Մար անհատակի յե համարում
համեմատական լեզվաբանությունը յուր տեսության հետ («По этапам раз-
вития яфет. теории». Предисловие, 1926 г.) և ընդհանրապես բուրժուական
անցյալի ժառանգականության ողորդորման խնդիրը նրա մոտ կարծես թե
բացառվում է, յեթևեթ ընդունելով միայն իրեն տվյալները, այն ինչ բուր-
ժուական այդ լեզվաբանությունն անգամ շատ նվաճումներ և տվել, ինչպես
չեշանել և Ենգելը:

չան» դպրոցը, «սոցիոլոգիական» դպրոցը և այլն: Սակայն, հիմնականում այդ հնդեվրոպարանությունը ծնունդ է առնում և ծաղկում կապիտալիզմի հետ և անհրաժեշտորեն դառնում նրա իղձերի և տենչանքների արտահայտիչը: Այդ լեզվաբանական ուղղությունն իշխում է այժմ և՛ սեմադեանների, և՛ թյուրքագետների, և՛ կովկասագետների, և՛ այլոց մոտ: Տոն տվողը նա յե յուր «նախալեզվով», «նախահայրենիքով», թեպետ շատերը հենց իրենցից սկսում են թերահավատ լինել և՛ դեպի այդ նախալեզուներն ու նախահայրենիքները և՛ դեպի համեմատական մեթոդի այդ ձևական կիրառումը: Մարքսիստ-մատերիալիստ լեզվաբանները իրենց հերթին դեռ չեն պատասխանել լեզվական մի շարք յերևույթների պատճառականությանը. որինակ, ժխտելով նախալեզուները, նրանք դեռ չեն բացատրել այն ընդհանրությունները (բառարմատ և ձևեր), վոր կան մի շարք «ազգակից» լեզուների միջ: Հիմնական ազդակը վոմանց կողմից համարվում է «խաչավորումը» (скрещение), իբրև սկզբնական արտադրական միավորումների (կոլլեկտիվների) խաչավորման արդյունք: Բայց սա ել ընդհանուր բնույթ է կրում և լեզվի շատ կողմեր դեռ չեն լուսաբանված, շատ բան ել դեռ չի կոնկրետացված, լեզվաստեղծ պատվանդան սուբստորատը, այն և՛ արտադրական պրոցեսը յուր հասարակական դինամիկ հարաբերություններով դեռ կոնկրետ չի լուսաբանված լեզուների պատմական վորոշ դարաշրջանների տեսակետից. ել չենք ասում այդ լեզուների նախնական՝ նախապատմական ձևերի համար: Պատմականորեն յեթե կա լեզվի ինքնադարգացում և ժառանգականություն, կա և լեզվի հեղափոխություն, լեզուների սինթետիզացիա (խաչավորում), կա և լեզվի դասակարգային շերտավորում՝ դասակարգային լեզուներ, հասարակական հարաբերություններից յելած և կազմակերպված հոգերանություն, իբրև հասարակ միջնորդավորող գործոն, վորն անմիջապես յուր կնիքն է դնում նախորդ լեզվական ժառանգության վրա, յուրացնելով կերպարանափոխում այդ վերջինը:

Ահա յեղևելով հենց այս ընդհանուր դրությունից և ոգտագործելով կոնկրետ լեզուների պատմական թե ստատիկ նկարագրությունները, ծնունդ է առնում լեզվի մի նոր գիտություն—ընդհանուր լեզվաբանություն: Այդ գիտցիկլինան կոչվել և կամ հենց այդպես, այսինքն ընդհանուր լեզվաբանություն (общее языковедение), կամ լինգվիստիկա (лингвистика) լատիներեն «լինգվա» (lingua) «լեզու» բառից, կամ «լեզվի տեսություն», «լեզվի

Բայց ընդհանուր լեզվաբանությունը վոչ միայն սահմանափակվում է լեզվի, այսպես ասած, ներքին աշխարհով, նրա ֆիզիկոֆիզիոլոգիական, հոգեկան և սոցիալական կողմերով, այդ գիտությունն զբաղվում է և լեզվի ծագման խնդրով, լեզվական իրակությունների և հասարակական-տնտեսական յերևույթները փոխհարաբերությամբ, լեզվական ընդհանուր որինաչափությունների խնդրով, լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությամբ, լեզվի և հոգեբանության փոխհարաբերության խնդրով, լեզուների խաչավորումով, լեզվի դիալեկտիկայով, լեզվի և գրի փոխհարաբերությամբ և այլն, և այլն:

Ընդհանուր լեզվաբանությունը կամ ինչպես այլ կերպ նաև ասում են «լեզվի գիտությունը», (наука о языке, лингвистика) ուսումնասիրում է վերոհիշյալ լեզվական իրակություններն ու խնդիրները միասին վերցրած: Բայց ընդհանուր զբվածքի տեսակետից, այսինքն վոչ կոնկրետ լեզվի նկարագրությամբ, մենք կարող ենք, ինչպես արդեն ասվել է, ուսումնասիրել և առանձին այդ լեզվական յերևույթները: Սակայն այդ մասնավոր հետազոտություններն անգամ խնչափ մեղ համար ընդունելի պիտի լինեն (իրենց ծավալով ու մեթոդոլոգիայով), վորչափ դրանք նըպաստում են լեզվի մյուս իրակությունների աղբյուրակցված ճանաչողության և ընթափազրման: Որինակ, հնչյունաբանությունը առանձին ուսումնասիրում են՝ ֆիզիոլոգիապես ակուստիկայի (ֆիզիկայի) ավայաներով, հնչյունները գծագրում են զանազան գործիքներով՝ կազմելով դիագրամներ, և այլն. ստեղծում են այսպես կոչված «փորձնական (եքսպերիմենտալ) հնչյունաբանություն»: Ինչ խոսք, վոր ընդհանուր դիսցիպլինայի մեջ՝ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ՝ այդ փորձնական հնչյունաբանության մտցընելը ավելորդ է, թեպետ վումանք այդ արել են մասամբ, ինչպես Ա. Տոմսոնը: Նմանապես արտասանության անատոմիական և ֆիզիոլոգիական բարդ մեքենան յուր կենտրոններով ուղեղում և այլն: Այդ մասնավոր թեքմամբ պիտի հետաքրքրվեն թերևս բընախոսները և գուցե ըփիշկները, յերբ հարց է առաջ գալիս, դիցուք թե, բուժել թլվատությունը կամ կակազությունը. սակայն ընդհանուր լեզվաբանների համար այդ լեզվի մասնավոր կողմերի ընդհանուրը պիտի շաղկապվի լեզվի մյուս տարրերի դրսևվորման ու բացատրության հետ: Այդ նույն կոնցեպցիան, ինչ-

պէս ասօվել եւ մենք ընդհանուր լեզվարանություն կազմելու տե-
սակետից ունեւոյնք եւ մասնավոր կոնկրետ լեզուների տվյալների
նկատմամբ, յերբ պատմականորեն ի հայտ յեկած այդ բոլոր մաս-
նակի որոնումները ոգտագործվում են մեր ընդհանուր այս գոկ-
տրինայի համար: Բայց այդ կոնկրետ լեզուներն ու իրենց պատ-
մական խնդիրները մեզ համար ակտուալ են դառնում, յերբ իրենց
մեջ արտացոլում են ընդհանուրը, ապա թե վոչ՝ շաղկապումը կամ
կլիներ անհնարին կամ մեխանիկական:

Ը Ն Դ Շ Ա Ն ՈՒ Ր Մ Ա Ս

1. ԵԶՈՒ—ԽՈՍԹ—ՄԻՏԳ. ԱՐՏԱՍՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսելով լեզվի մասին, մենք այստեղ առայժմ սահմանափակվելու չենք միայն նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, թողնելով գլոսատոգոնիական ընդհանուր հարցերը մի այլ թեմայի, ուր տրվելու չե լեզվի ծագումը, դարգացման պրոցեսը և այլն:

Լեզուն միշտ չի յեղել. նա յուր ծնունդն առնում և մարդուս դեռ կիսավայրենի վիճակում, հետագայում կազմակերպվելով հասարակական աշխատանքի պրոցեսից կամ պրոցեսի հետ: Հետևապես լեզուն պատմական կատեգորիա չե, մարդու կողմից ձևաք բերած մի նվաճում, պատմա-կուլտուրական մի բարդ արվեստ, վերնաշնչային մի բարձր կուլտուրա: Լեզուն, ուրեմն, պատմա-հասարակական յերևույթ ե:

Փոքր հասակից այժմ մարդս յուրացնում և այդ լեզուն յուր շրջապատից. նշանակում և այդ լեզուն ընադդորեն ևս նրան հատուկ չի յեղել, վսչ ևլ հատուկ և յեղել նրա ցեղին կամ ռասային: Յերեխան վսր շրջապատն ընկնի, այն լեզուն ևլ կյուրացնի, թեպետ այս դեպքում ևս ժառանգականության ունակությունները վորոշ հավիով դեր կարող են խաղալ: Որինակ, արաբական ուրույն սիստեմի լեզվի ժառանգականությունն զգացվել և այն դեպքում, յերբ արաբ փոքրիկ չլուսող յերեխային տարել են Ֆրանսիա և ֆրանսերեն սովորեցրել: Յերեխան, սակայն, նույն տեմպով և մանավանդ նույն կատարելիությամբ չի յուրացրել այդ ֆրանսերենը. այս պատմական փորձը վերագրում են լեզվական սիստեմի մասնակիորեն ժառանգական ունակություն ստանալուն, թեպետ այդ ևս պրոբլեմատիկ և և այսպես կարող և լինել միայն մի սերունդի կամ ափելի ճիշտ՝ վորոշ տարիքների համար: Համենայն դեպս, լեզվի այս կամ այն տիպը կամ տեսակը, չլինելով բնապատմական որդանիլով, անհրաժեշտորեն չի կապված այս կամ այն

ռասայի կամ ցեղի հետ: Պատմութիւնը մեզ շատ ու շատ զեպ-
քեր և տալիս, յերբ ցեղերը և ազգերն իրենց լեզուները փոխու-
նէ, յուրացնում են այլ ցեղի կամ ազգի լեզու. որինակ բուլղար-
ները թյուրքական ցեղից են, բայց յուրացրել են սլավոնական մի
բարբառ, կամ կովկասի (Թեմիր-խան-Շուրայի մոտ) հրեաները,
զաղթած լինելով միջնադարյան Պարսկաստանից, բերել են ահ-
տեղից և հին ձևի պարսկերենը, վորը յուրացրել էյին նրանք
զեռ Պարսկաստանում, և այլն և այլն²:

Ընդհանուր լեզվաբանութիւն համար բնականորեն բոլոր լե-
զուները համարժեք և կարեւոր են: Մենք համամիտ ենք Ալեք-
սանդր Տոմսնի հետ, յերբ նա ասում է. — «Все языки и гово-
ры, даже самых диких и некультурных народов, имеют
одинаковую ценность для науки; последние во всяком слу-
чае более подходящие об'екты научного исследования, чем
литературные языки образованных народов, которые для
лингвиста то же, что оранжерейные растения для ботани-
ка» [3] (տե՛ս նրա — Общее языковедение, Одесса. 1910, էջ 4):
Այստեղ «զբաղան լեզու» ասելով հասկացվում է մասամբ արվես-
տականը, ինտելիգենցիայի կողմից ձևափոխածը, կոկածը. ավելի
ևս կարելի չէ այդ տողերը վերագրել միջազգային արվեստա-
կան լեզուներին (հապերանտո, վոլապուկ և այլն): Յերկրորդ,
լեզու ասելով, մենք այս զեպում (այսինքն՝ լեզվաբանութիւն
համար իրրեւ կարեւորութիւն) պիտի արժեքավորենք նաեւ ամեն
մի բարբառ, յենթաբարբառ կամ խոսվածք (говор), վորովհետեւ
զբանք էլ իրենց հերթին պարզաբանում են լեզվական սխառեմի
վորոշ կարեւոր մոմենտներ, հատկապէս մասնավորի և ընդհանուրի
փոխհարաբերութիւն խնդրում: Իսկ առանց այդ բոլորի մեզ հա-
մար պարզ չի լինի, թէ ինչ և լեզուն:

Այժմ դանք հենց այդ գլխավոր հարցին, ինչ և լեզուն:

Մարքսը լեզուն համարում է «ոճալ գիտակցութիւն» (pre-

² Դեռ հնագույն շրջանում, յերբ տոհմերն ու ցեղերը երգողամիայի (այլ
ցեղից կին վերցնելը), առեարական փոխանակութիւն և պատերազմական
բաղիման հետեանքով լեզվական նորանոր հարաբերութիւններ և փո-
փոխութիւններ էյին ստեղծում, արդեն այդ ժամանակից իսկ լեզուների
պատմական նորագոյացումները կուլեկտիվների հասարակական (և վոչ ուսույթ-
կան) փունկցիայից էյին սերվում:

альное сознание»)*, վորով պարզարանվում ե լեզվի սպեցիֆի-
կումը, իրրե վերնաշնքի: Իսկ քաղաքատնտեսության քննադա-
տության յուր ներածականում 1859 թվին նա ասում եր.— «Ընդ-
վի դարգացումը առանց միասին ապրող և միմյանց հետ խոսող
մարդկանց—անմտություն ե»: Լեզվի ծագման մասին գրել ե Նն-
գելսը յուր «Աշխատանքի դերը կապի մարդկայնացման պրո-
ցեսում» բրոշյուրում. լեզվի դարգացման մասին ասել ե նաև
Մարքսը (տես մեզ մոտ «Լեզվի ծագումը»):

Լեզվաբանների կողմից տրված բնորոշումից բերենք յերկու-
սը: Առաջինը Դարեկնցի, Կնաուերի, Տոմսոնի և այլոց բնորո-
շումն ե, վորն ասում ե. «Ընդուն տարրորոշված (расчлененный)
մտքի հաղորդման միջոցն ե հնչյունների միջոցով»: Այստեղ խոս-
քի «հնչյունները» շեշտվում են այն տեսակետից, վոր միտքը կա-
րելի յե հաղորդել նաև այլ միջոցներով, որինակ, միմիկայով (յե-
րեսի միանունքների շարժումով), պանտոմիմայով (ձեռքի և մար-
մնի շարժումներով), արտաքին առարկաներով կամ նվագարան-
ներով, ինչպես այդ անում են, իրրե խաղ, Հյուսիսային Ամե-
րիկայի բնիկները («հնդիկները») կամ Աֆրիկայի նեգրերը: Բայց,
իհարկե, նշանացի այդ խոսակցությունը «հնչյուն-լեզվին» և վեր-
ջինիս նրբություններին չի կարող փոխարինել, թեպետ այդ նը-
շանացի «լեզվով» յերբեմն վերացական գաղափարներ ել են ար-
տահայտում: Գծային ժեստերի այդ դերը առաջին անգամ ուժեղ
կերպով շեշտել ե Վուսդտը: Ի միջի այլոց, այդ նշանացի կամ
«ձեռք-լեզուն» (կամ գծային լեզուն) մի ժամանակ որգամնական
նախորդությունն ե յեղել հնչական լեզվի և իրեն մեջ դարգացրել
և այդ վերջինը, ինչպես կարծում ե Ն. Մաուը Մեր Ժողովրդի
մեջ (հայերի մեջ) մի ժամանակ ունեյինք կանանց մի դաս—նո-
րահարսեր, վորոնք իրենց սկեսուրի, սկեսրայրի, կնքահոր և
այլ «մեծամեծների» հետ իրավունք ունեյին խոսել միայն «նշա-
նացի լեզվով», թեպետ այս յերևույթը, ըստ իս, նոր սոցիալա-
կան հարարերությունների հետևանք ե, կապված սեփականության
հետ և վոչ թե հնագույն մնացորդ ե, ինչպես կարծում ե Ն. Մաուը:

* «Լեզուն նույնչափ հին ե, վորքան և գիտակցությունը: Լեզուն—այդ
պրակտիկ ուրիշների համար գոյություն ունեցող, հետևապես և ինձ համար գո-
յություն ունեցող, ոեւղ գիտակցությունն ե Յեվ լեզուն, գիտակցության նը-
ման, գոյանում ե այլ մարդկանց հետ հաղորդակցվելու պահանջից» (Архив
Маркса и Энгельса, книга I, стр. 220):

վերոհիշյալ բնութագրումը՝ «լեզուն տարրորոշված մտքի արտահայտությունն է հնչյուններով» պիտի ունենա, ըստ իս, վերոհիշյալ բնութագրումները նախ, չի շեշտվում լեզվի հազորդման ձևական կողմը, ստորակտուր մասը. յերկրորդ, լեզուն և խոսքը այստեղ նույնացվում են. յերրորդ, լեզվի գեֆինիցիան արվում է ստատիկ ասպեկտով և վոչ նաև լեզվի զարգացման պատմահասարակական գեներտիկայից յերած. յորրորդ, չի շեշտվում լեզվի հասարակական կողմը: Տարրորոշված միտք (членораздельная мысль) մարդուս առաջին թոթովանքի ժամանակ կարող էր և չլինել: Հավանորեն, նախամարդը նախադասությունը («միտքը») մի միասնական բառով կամ բառավոճով է արտահայտել «գծային» լեզվի ոգնությամբ. որինակ, «ջուր» կամ «գայլ» բացահանչելով, նա մի ամբողջական միտք է ցանկացել տալ («ջուր տուր», ջուր խմիր»... նայած պարագային և կամ «գայլը յեկավ, գայլը «փախչում է» և այլն), կոնկրետացման համար դիմելով ժեստերի ոգնության, վոր սկզբում գերակշիռ էր: Հետագայում այդ ամբողջությունը յերկփեղկվելով բաժանվում է ըստ առարկայի («գոյականներ») և հատկանշի կամ գործողության («աճականներ», «բայեր», վորպես դրա ստորոգումը): Այնպես վոր լեզվի վերոհիշյալ բնութագրումը գեռ տարակուսելի կետեր ունի յուր ծագմարանական տեսակետից, իսկ այժմյան կատարյալ լեզուների տեսակետից, ինչպես և յեղած պատմական ամենապրիմիտիվ լեզուների, այդ բնութագրումը մասամբ և ճիշտ է բնորոշելի, յեթև խնդիրը վերաբերում է լեզվական սոսկ ակցիային:

Բերենք և մի յերկրորդ բնութագրում, այն է ֆրանսիացի լեզվագետ Ա. Մեյլլեյը (A. Meillet), վորն այժմ համարվում է

* Կենդանական «լեզվի» համար համեմատիր Վ. Գործեղինսկու հետևյալ խոսքերը. «Не переоценивая наших средств в деле раскрытия внутреннего мира животных вообще, мы должны признать, что некоторые вопросы истории человеческого языка, касающиеся его происхождения, должны получить важные указания для их разрешения из изучения языка животных. Замечу здесь же, что существенное отличие этого последнего от языка людей заключается в *отсутствии раздельности* в выражении внутренних переживаний; звук или сочетание звуков выражает у животных их переживания *как нечто цельное, не разложенное на части*. Само собой разумеется, языком в тесном смысле этого термина, мы не назовем и здесь произвольных звуковых рефлексов, которые так многочисленны у животных» (В. Поржезниский, Введение в языковедение, Москва, 1913 г., стр. 4—5): [4] Ընդգծումները մերն են:

յեւրոպական ամենամեծ լեզվագետներից: Նա ասում է. «Անհատի տեսակետից լեզուն մի բարդ սխեմա է, կազմված խոսքի գործարանների և դրանց զգացումների անգիտակցելի գույքորոշվածներից, վորը (սխեմայի) նրան հնարավորություն է տալիս խոսել և ուրիշի բառերը հասկանալ: Այդ սխեմայը պատկանում յուրաքանչյուր անհատին և նույնանման կատարյալ ձևով չի գտնվում ուրիշի մեջ: Բայց նա (սխեմայի) նշանակություն ունի միայն այն չափով, վորչափով նույն սոցիալական խմբի մյուս անդամներն ունեն նման սխեմաներ. հակառակ դեպքում այդ անհատը չէր հասկացվի ուրիշների կողմից և չէր հասկանա ուրիշին: Ամեն մի անհատ խուսափում է նորմալ տիպից վորևե կերպ թեքվել և շատ զգայունություն և վերաբերվում ամենափոքր թեքվելուն անգամ, յերբ վերջինս նա գտնում է ուրիշների մոտ: Լեզուն, լինելով մի կողմից անհատների սեփականություն, մյուս կողմից պարտադիր կերպով փաթաթվում է (навязывается) ուրիշներին և դրա շնորհիվ նա (լեզուն) դառնում է վոչ միայն բնախոսական և հոգեկան յերևույթ, այլև սոցիալական» (տես նրա գիրքը սուսերեն թարգմանած Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков, Юрьев, 1911, № 21):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, շեշտվում են վոչ միայն լեզվի բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) և հոգեկան այդ յերկու կողմերը, այլև յերրորդը՝ սոցիալականը: Բայց Meillet-ն, յեթե «լեզուն» չի վերցնում իրրև սոսկ մի անհատական ակցիա, ըստ իս, մի սխալ և գործում, յերբ լեզվական այդ սխեման ուրույնացնում և յուրահատուկ և դարձնում միայն անհատին*: Վերջինիս մեջ այդ սխեմայը միայն այն չափով գոյություն ունի և կենսունակ և վորչափով դա կա և հասարակության մեջ. անհատական ուրույն մտածողությունը և նախադասություն կազմելու յեղանակներն անհատի հետ մոռնում են, իսկ ժառանգարար փոխանցվում է միայն ընդհանուրից (կոլլեկտիվից) վերցվածը՝ կոլլեկտիվի լեզվաստեղծման նորամուծություններով: Անհատը ներգործոն է և լեզու տարածող կամ փոփոխող միայն այդ ընդհանուր ու գլխամիկ հասարակական լեզվի տեսակետից: Ճիշտ է Meillet-ի այն սոցիա-

* Ֆերդ. դե-Սոսյուրն ևս «խոսային գործունեությունը» (речевая деятельность, ֆրանս. language) հատկացնում է գլխավորապես անհատին, լեզվին (langue) սակայն տալով սոցիալական ընդհանուր բնույթ յուր բառապատկերների և դրանց կապի ընդհանուր սխեմայով:

յական պարտադրութեան շեշտումը, յերբ անհատը չի կարող թեք-
վել ընդունված տվյալ լեզվական սիստեմից, շրջապատը նրան
հարկադրում է իրեն նման մտածել և խոսել։ Հիշենք հենց այն
տեղի վարմունքը, վոր ցույց են տալիս շատերը դեպի կակադնե-
րը կամ թլվատները, յերբնմն «տնազներ» անելով կամ ծիծաղե-
լով այդ թերալեզվանիկների վրա։ Բայց մինչդեռ դրանք դժվար
թե ուղղվեն, վորովհետև այդ դեֆեկտները որդանական բնույթ
են կրում, դրա դիմաց սովորական շեղումներն այդ հասարակա-
կան հարկադրումից և ճնշումից ուղղվում են, ակամայից յնն-
թարկվում են ընդունված միջին հավասարեցուցիչ հասարակական
լեզվին։ Այս հասարակականը անշուշտ վերացական և ունիվերսալ
բնույթ չախտի կրի, ինչպես կարծում է սոցիոլոգ Դյուրկհայմին
հետևող Ա. Մեյյեն։ Այո, լեզվի սոցիալական լինելը մեղ համար
վերացական և միապաղաղութեան խմաստ չախտի ունենա, այսին-
քն՝ տվյալ հասարակությունն ու յուր մտածողությունը (և աշ-
խարհայացքը) ինքնարափ և միաձուլ չեն, այլ յննում են կոն-
կրետ, մատերիել բազայից, արտացոլում են տվյալ արտադրական
հասարակական պրոցեսը, մակարդակը, թեպետ և վոչ անմիջապես։
Սրա հետ կա ինարկե և լեզվի ինքնազարգացումը հասարակու-
թեան այդ կացութեան մեջ, ինչպես և լեզվի հաջորդականութեան
(преemptивность) ինդիքը, նախորդ ձևի յուրացումը։

Հարկ ենք համարում մատնանշել և ուս լեզվարան Վ. Ա.
Բոդորոդիցկու տեսակետը լեզվի մասին, վոր շատ ռեալիստական
է. «Каждый язык в своей разговорной, а письменный и в
литературной форме, представляет продукт деятельности
социальной среды, среды взаимодействующих индивидуу-
мов не только данного времени, но и предшествующих
эпох; усваиваемый с детства вместе с другими явлениями
социального характера—нравами, обычаями и пр., он ста-
новится естественно-необходимой нормой общения членов
коллектива данного времени и частных в нем об'единенный
по труду, классовости и др., и кажется существующим
как бы особо от ума или представления отдельных инди-
видуумов этого коллектива; в своем развитии он отражает
хозяйственно-экономические, социально-политические и ум-
ственные переживания общества». տես թոփ. В. А. Бого-
родицкий, Общий курс русской грамматики, 1935. [5]

Լեզուն, այդպիսով, սկսած մարդու ամենապրիմիտիվ արտա-

դրական կուլեկտիվի կյանքից մինչև այժմյան հասարակական— տնտեսական բարդ ձևավորումները բեկտել և (преломлять) և արտացոլել յուր մեջ այդ պատմական մատերյել սուբստրատը, հասարակական հարաբերությունների այդ բարդ պատմական կոմպլեքսը: Արտադրական պրոցեսի անմիջականությունը լեզվի հանդեպ զգալի յե մանավանդ պատմական զարգացման նախնական և տապներում, յերբ ինքը արտադրությունը պարզ բնույթ և բնություն: Հետագայում այդ անմիջականությունը վոչ միայն գրեթե չի զգացվում, այլ լեզուն ինքն արդեն դառնում և ազդեցության ֆակտոր (գործոն) յուր բազիսի վրա, մարդկային հասարակական— տնտեսական զարգացման բարդ սխեմայի վրա՝ յուր մտածողությունը և աշխարհայացքով: Լեզվի այս անդրադարձ բնույթը այժմ, կարելի յե ասել, արդեն գերիշխողն և:

Ի նկատի ունենալով լեզվի այս սոցիալական բնույթը, ինչպես և նրա պատմական հաջորդականությունը, մենք հետևապես, լեզվի մեջ պետի տեսնենք ցեղի, դասակարգի resp. դասի ինչպես և ազդության սոցիալ-կուլտուրական և քաղաքական անցյալը, այն և՛ նախնական արտադրության պրիմիտիվ վիճակը յուր աշխարհայացքով, հետագա աշխատանքի բաժանման պրոցեսը յուր այլևայլ ստադիաներով, դասակարգերի հանդես գալը և դրանց աշխարհայացքը, պայքարը և այն: Լեզուն այդպիսով դառնում և մի շտեմարան, ուր մասամբ պահված և այդ անցյալը յուր բաղմադանությունը, միայն հարկավոր և «պեղումներ» կատարել այդ բոլորը հայտնաբերելու*:

* Այստեղ մատերիալիստական դիալեկտիկայի լուսարանումով, կոնկրետ պատմական պայմաններով կարող են գործադրվել մեզ բոլորիս հայտնի լեզուների պատմահամատեղական ուղղությունը (կոմպարատիվիզմը), վորը ցայժմ յեղել և դուռ ֆորմալ, կարված լեզուները կրողների պատմահասարակախոս պայմաններից: Դիցուք, թե մենք տեսնում ենք, վոր «կոն» —kon վորոշ տեղ և ժամանակ նշանակել և «ծի», վորոշ տեղ և ժամանակ՝ «շուն» և վորոշ տեղ և ժամանակ՝ «յեղջերու», ինչպես հյուսիսային մի շարք ցեղերի մեջ. դրանից յեղբայրական և հասարկայնորեն հաստատում ենք, վոր այդ «kon» բառը սկզբում գրաստի (вѣточное животное) ֆունկցիան արտահայտող բառ և յեղել. հետագայում, յերբ շունը փոխարինվում և յեղջերույով կամ ձիով, այդ նախնական բառն ևս յուր ֆունկցիոնալ առումը փոխադրում և նոր առարկաների վրա: Մասի մոտ գերիշխում և և, կարելի յե ասել, միակն և նրա «հնեաբանական» մեթոդը, վորը դառնում և մտահայեցողական և վորով նա աշխարհիս բոլոր լեզուները համադրաբար ուսումնասիրելով, ուզում և դառնել լեզվի և հասարակության բոլոր նախնական տարրերը, պատկանելիությունները: Ինչ խոսք, վոր այդտեղ ծայրահեղությունների և յերեսկայությունների անսահման դուռ և

Բայց լեզվի հասարակական բնույթը յերևան և գալիս վոչ միայն նրանով, վոր այդ լեզուն մարդու հասարակական-տնտեսական ամբողջ բարդ կոմպլեքսն և վերարտացողում յուր մեջ, իրեն լեզվի «նյութական» մնացորդ և վկայություն: Լեզուն այդ հասարակական անհրաժեշտ բնույթը պահում և անընդհատ և լեզվի, իրեն խոսքի, արտաբերման ժամանակ. այսինքն՝ լեզուն, իրեն տվյալ մոմենտում (ստատիկ վիճակում) մի բնախոսական և հոգեկան ակտ (գործունեություն) յուր այդ յերկու կողմերի վերա ևս կրում և հասարակություն (կենլեկտիվ) անմիջական ազդեցությունը: Մենք յուր տեղում կտեսնենք, վոր հնչյունն անգամ յուր ֆոնեմա-մտապատկերով անհատին չի պատկանում և դրանք յերկուստեք հասարակական կացություն մեջ են փոխադարձաբար ազդում, ձևակերպվում և պայմանավորվում:

Բայց մենք վերցնենք քննություն այդ լեզուն վոչ թե յուր պատմա-հասարակական դարգացման կամ ձևավորման ասպեկտով, այլ յուր դրսևորված կողմով, իրեն տվյալ մոմենտի մի ֆիզիոլոգիական, ֆիզիկական, հոգեկան և սոցիալական մի ակտ, հասարակական թե անհատական, վորովհետև վերջիվերջո այդ հասարակական կոնկրետ խոսելու ակտն անգամ անհատների միջոցով և լինում: Այստեղ, հետևապես, լեզուն վերցվում և իրեն խոսելու արտահայտություն, իրեն խոսվածք (речение), անկախ նրանից, վոր այդ բոլորն անցնում և մեր կազմակերպված, ցեղային, դասակարգային կամ սպազա անդասակարգ հասարակության հոգեկանություն միջոցով, դրա բովով: Այս արվում և հարկավ մեթոդական տեսակետից և կրում և վորոչ պայմանավորվածություն: Լեզուն այստեղ վերցվելու յն յուր խոսողական ակցիայում:

Խ Ո Ս Ք — Մ Ի Տ Ք

Մենք գիտենք, որինակ, վոր համը-խուշերը նույնպես «խոսում» են, մեզ նման մտածողություն և դատողություն ունեն.

բացվում: «Հնևարանական» այդ ընդհանուր (և մասամբ վերացական) մեթոդի հետ, տնտղվելու և տեսաբանվելու յուրջ նյութ պիտի լինի լեզվի պատմականությունը («հիստորիզմը»), հենց յուր մեջ նրա պատմական մեզ հայտնի (գրավոր աղբյուրներից) ետապների որինաչափությունները, տեղեկացները: Վերջինները՝ իրենց հողը պիտի ունենային և նախորդ «նախապատմական» շրջաններում և ահա այստեղ միայն մատերիալիստական սոցիալոգիան և, վոր ի վիճակի յն յուր գիտական և վերջնական խոսքն ասելու այդ բոլոր ֆազերի նրկատմամբ, Լեզվի իմանենալու և պատմականը պիտի հասկացվեն հասարակական մարդու կացություն, մարդկային մտածողության միջոցով:

ասկայն այդ նրանք կատարում են յերեսի միմիկայով կամ ձեռքերի ալլեայլ շարժումների միջոցով: Այդտեղ, այդ շարժումները ծառայում են նրանց համար իբրև ազդանիշեր (սիգնալներ) իրենց ներսում միտք արտաբերելու և ուրիշի մեջ նույնը զարթեցնելու համար: Այստեղ, այդ շարժումնային արտաքինը նրանց «խոսելու» հնչյունների տեղ և ծառայում: Նույն դերը մեր հնչական լեզվի մեջ, այսինքն՝ նորմալ տիպի խոսողների մոտ (վոչ ղեֆեկտավորների մոտ, ինչպես համար-խուլերը) խաղում են մեր սովորական հնչա-աղմկային արտադրությունները: Հնչյուններն այդտեղ ազդանշանների դեր են խաղում, լեզվաբանների կողմից կոչվում են նաև «նշաններ», «ժեստեր», իսկ արտասանվածքը՝ դրանց հանրադրամարտ: Ինչպես Բոդեն-դե-Կուերտենեն եր ասում, հնչյունները, «метка» չեն, ինչպես տեսնում ենք, որինալի, Թալինալի վրա: Հնչյունները ազդանշանալիներ են, վորովհետև վոչ միայն իրենց կոմպլեքսով նրանք կապակցվում են վորոշ պատկերացումների կամ հասկացողությունների հետ, այսինքն՝ վոչ միայն նշանակություն են պատճառում, այլև ունեն իրենց ներքին պատկերացումն առանձին. կա այդ հնչյունների հոգեկան աղբյուրը՝ «ֆոնեմաները» և հետևապես հնչյունը սոսկ «նշանալի» (метка) չէ: Գերմանական լեզվագետները այդ ազդանշանները կոչում են նաև հնչաժեստեր (Lautgebärde):

* Մեր արտաբերվող խոսքը, իբրև տարրորոշված լեզվի (գերմ. gegliederte Sprache) կոնկրետ և հիմնական զրահվորութիւն, իր մեջ պարունակում և սինտագմատիկ միավորների (քիչ թե շատ անկախ) մի շղթա: Այդ իմաստալից միավորները հանդիսանում են հասկացողությունների, յերեւոյթների կամ ֆուլեկլիանների պայմանական ազդանշանները: Յեթե բնությունից մենք անմիջապես ենք ստանում տպավորություններ, տպա լեզվական մտածողության ժամանակ հնչյունական այդ ազդանշանների (խորհրդանիշների) միջոցով մենք միջնորդաբար ենք ստանում մաքի առարկաների պատկերացումները: Հայանի ֆիլիսոփ ի. Գ. Պավլովը հուլիսի 30-ին (1935թ.) Լոնդոնում կարգացած յուր ղեկուցման մեջ հետևյալն և ասում լեզվի մասին (տես «Известия» կենտրոնական արթերթի № 177, հուլիս 30, 1935թ.):

„Животное до появления семейства homo sapiens сносило с окружающим миром только через непосредственные впечатления от разнообразных агентов его, действовавших на разные рецепторные приборы животных и проводимые в соответствующие клетки центральной нервной системы. Эти впечатления были единственными сигналами внешних объектов. У будущего человека появились, развились и чрезвычайно усовершенствовались сигналы второй степени, сигналы этих первичных сигналов,— в виде слов произносимых, слышимых и видимых. Эти новые сиг-

Յերեխան, յերբ սկսում է լեզու սովորել, արդեն անատմական և բնախոսական տեսակետից ավելի չե պատրաստու-նակ այդ նոր պրոցեսը (լեզուն) յուրացնելու, քան յերբ վայրենին եր այդ ուղղությամբ առաջին քայլերն անում: Յերեխան արդեն հանդիպում է քիչ թե շատ կայուն և կազմակերպված մի լեզվական սխտեմի և նրան մնում է այդ յուրացնել, ոժտված լինելով անշուշտ ժառանգարար ստացած բնախոսական զարգացման լեզվական ունակությունից: Առաջին տպավորությունները (գրգիռները) նրա համար լեզվի արտաքին՝ հնչյունական կողմն են, բայց դրանց հետ հետզհետեա յուրացնում է և լեզվի ներքին՝ իմաստական (բովանդակության) մասը: Ինչ խոսք, վոր նրա մտապատկերները թանձրացած առարկաներին միայն պիտի վերաբերեն կամ դրանց հետ կապված տարրական գործողություններին (ջուր-խմել, ծիծի-ուտել, հաց-ուտել, հաց-տալ և այլն): Յերբ յերեխան վերարտադրել է փորձում բառերի հնչական կողմը, վորի մտապատկերային տպավորությունը նա անընդհատ ստանում է մեծերից, նա (յերեխան) կարողանում է այդ անել հարկավ միայն մասամբ, թոթովելով այդ հնչական մասը կամ յերբեմն առաջին վանկերը միայն վերարտադրելով: Հնչյուններն անգամ, բնական է, վոր 100 տոկոսով չպիտի զուգադիպեյին մեծերի արտաբերումներին: Լեզվի ներքին (իմաստական) և արտաքին (հնչական) կողմերի յուրացումը կարող է լինել և վոչ միաժամանակ: Յերբեմն է, թերեւ, հաճախ յերեխան սկսում է հասկանալ, այսինքն՝ ունե-նում է, ձեռք է բերած լինում ուրիշներից լեզվի այդ տարրերը, բայց վերարտադրել անմիջապես չի կարողանում. հետագայում միայն դանդաղորեն նա սկսում է թոթովել լեզվի հնչական մասը: Լեզվական բարդ սխտեմը յերեխան իհարկե միանգամից չի յու-

налы, в конце концов, стали обозначать все, что люди непосредственно воспринимали как из внешнего, так и из своего внутреннего мира, и употреблялись ими не только при взаимном общении, но и наедине с самим собой. Такое преобладание новых сигналов обусловила, конечно огромная важность слова, хотя слова были и остались только вторыми сигналами действительности...; благодаря двум сигнальным системам и в силу давних и хронически действовавших разнообразных условий жизни людская масса разделилась на художественный, мыслительный и средний типы. Последний соединяет работу обеих систем в должной мере. Это разделение дает себя знать как на отдельных людях, так и на целых нациях": [6] Այդ վերջին մասը՝ ազգերի այսինքն կամ այնինքն մտածողարար բաժանվելը՝ հարկավ մատերիալիստական չի:

բացնում, այլ այդ սխտեմի հիմնական, ցայտուն մասը: Յեւ այս դեպքում յերեխան վոչ միայն վերաբարձրողի դերումն է լինում (այսինքն՝ յերբ յուրացրած է լինում լեզվի տարրական սխտեմը), այլև արտադրողի դերում: Որինակ, յեթե Աշտարակի յերեխան յուր յուրացրած տարրական գալառաբարառային սխտեմին համընթաց լսում է կոտրում եմ—կոտրեցի, խմը՛մ եմ—խմեցի, վնդղում եմ—վնդղեցի..., նա «անալոգիայով» կազմում է ուղիղ ձևով (յուր տարրական սխտեմին հատկացնելով)՝ նաև՝ եթըմ եմ—եթմեցի, ուտըմ եմ—ուտեցի և այլն*, այնինչ գյուղացիք, իրենց բարդ լեզվական սխտեմի մեջ, նախորդ ձևերից պահած ունեն եթըմ եմ—գնացի, ուտըմ եմ—կերա և այլն: Վերջիվերջո յերեխան կորցրնում է յուր սեփական նման լեզուն, յուր ուղիղն ու տարրականը, նա յենթարկվում է մեծերի, հակասություններով լի, բարդ լեզվին: Այդ ամբողջ յուրացման պրոցեսը մի յերկունք է, մի ծանր աշխատանք, վոր կատարում է յերեխան: Հիշենք հնց այդ տեսակետից, թե վորքան դժվարության ենք հանդիպում, յերբ լսելով անգլիական ի հնչյունը, ստանալով նրա վորոշ հնչական տպավորությունը, այնուամենայնիվ մենք անմիջապես չենք կարողանում անգլիացու պես արտասանել մենք այլևայլ փորձեր ենք կատարում բերնի որդանների մեջ, մեր յեղած արտասանական, մայրենի լեզվի հնչական պաշարի ոգնությամբ մի կերպ աշխատում ենք ին-ի մոտավոր անգլիական հնչումը տալ և յերկար վարժվելուց հետո մենք ի հարկե այդ հնչումը հարազատորեն կտանք, վորի հետևանքով դրա սկզբնական «հնչական տըպավորությունը», իբրև գրգիռ, մեր մեջ արդեն առաջացնում է այդ հնչյունի քիչ թե շատ կայուն և ձեռք բերած մտապատկերը՝ ֆոնեման: Հնչյունի յուրացման այդ ներքին պրոցեսը՝ արտաքինից ստացված տպավորության հանդեպ՝ յուր հերթին դառնում է հականերգործության մի ֆակտոր և այն ել՝ ավելի կայուն և հարատև, կապվելով փոխադարձաբար յուր արտաբերումների հետ:

Հիմնական պահանջը և նախադրյալն է՝ յուրացրած ունենալ բառերի հնչական մտապատկերները (представления), իբրև բառ-խմաստի և մտքի առաջին պայմանը: Մենք ունենք, որինակ, «բայց», «սակայն», «յիվ», «իսկ», «վորովհետև», «յեզրակացու-

* Իմ աղջիկը հոգնակին միայն եր մասնիկով եր կազմում, ինչպես բաժակեր, կաշիկեր և այլն. յերեկ նրա հայոց բառադարձում հոգնակի-եր մասնիկը ավելի յե ազդել նրա վրա, քան հոգնակի-ներ մասնիկը:

թյուն», «հույս», «սեր» (любовь) և նման հասկացողությունների բառահնչական մտապատկերը մեր մեջ, վորոնց շնորհիվ ենք կարողանում հաղորդել և դրանց բովանդակությունը՝ հասկացողությունները Խնչպես ունենք հնչյունի մտապատկեր՝ ֆոնեման, ախպես պիտի ունենանք և ամբողջ բառի հնչական մտապատկերը և վոչ միայն վերացական հասկացողությունների, ինչպես բերինք վերևում, այլև շատ կոնկրետ, ինչպես «ջուր», «քար», «սեղան» և այլն: Յեւ մեր մտածողությունը մեր լեզվական սխտեմի ձևի միջոցով կատարվում և հենց այդ հնչական բառապատկերների կապակցությամբ (զուգորդությամբ) իրենց նշանակությունների հետ անմիջապես թե միջնորդապես, այսինքն՝ «սեղան» հնչապատկերը կարող և զուգակցվել թե ընդհանրապես «սեղան» գաղափարի հետ, ստանալով «նշանակություն» կամ թե կոնկրետ մեզ վրա ազդի ազդած մի սեղանի հետ: Միայն «ընաձայնական» բառերն են, վոր իրենց հնչական մտապատկերի արտաբերման ժամանակ (հնչելիս) անմիջապես կապվում են առարկայի հետ, — հմմտ. «թշշալ», «բզզալ», «գլլլլլլ» և այլն:

Մեզ հետ հաճախ և պատահում, վոր ունենք «բառի» հնչական մասի մտապատկերը, սակայն իմաստը՝ միտքը չգիտենք. այդ պատահում և մանավանդ տեխնիկական տերմինների կամ հին բառերի հետ: Որինակ, յես ունեմ «ազրեզատ» բառի հնչական պատկերացումը և գիտեմ, վոր դա վերաբերում և հիդրոկայանի մի ինչ վոր մասին, սակայն դրա ճիշտ բովանդակությունը (նշանակությունը) ինձ հայտնի չե: Կամ հին գրվածքներ կարգալիս, կարող ենք պատահել, որինակ, ըմբռններ, ռոշնական, սինլքոր և նման «բառերի», վորոնց նշանակությունը յերկար ժամանակ չիմանանք (յեթե բառարան չնայենք կամ մի տեղյակ մարդ չստի): Հաճախ պատահում և և ընդհակառակը, այն և՛ առարկայի պատկերացումը կամ մի հասկացողություն ունենք մեր մտքում, բայց դրա բառական, այսինքն՝ հնչական մասը չենք հիշում: Այս խնդրի մասնակի և արտուղի դեպքեր են, վորով բառի իսկական «բառացում» դեռ չկա:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի մեջ բառերի հնչական պատկերացումներ ունենալը (հիշողության մեջ պահելը) անհրաժեշտ նախապայմանն և հանդիսանում մի առարկայի պատկերացում կամ հասկացողություն նշանակելու համար և հե-

* Այդ կոնկրետ կապակցությունը շատերի կողմից բացառվում և, այն ինչ, անշուշտ, այդ յերկուսն էլ կան, թե ընդհանուրը և թե կոնկրետը:

տեսակես մեր լեզվական մտածողությունն ունի իրեն անբաժան և բաղկացուցիչ մաս՝ բառերի հնչական պատկերացումները: Լուռ կարդալու ժամանակ տառերի շարքն առաջ է բերում մեր մեջ հնչական բառերի պատկերացումները, վորոնք, կապվելով վորոշ իմաստական պատկերացումների հետ, տալիս են մեզ նախադասության (խոսքի) բովանդակությունը, իբրև մի ամբողջական միասնական միտք: Սակայն, լեզվի հիմնական և կենդանի պրոցեսը վոչ թե լուռ կարդալն է կամ մեր մեջ մտածելը, այլ բարձր խոսելը, այսինքն՝ մեր մտքերը լսելի հնչյուններով ուրիշին հաղորդելը: Այս դեպքում մեզ ողնության և դալիս մեր արտասանական ապարատը, վորի գործունեությունն այդ արտասանական պրոցեսում մեր կամքի և լսողության, ինչպես և լսողի (շրջապատի) կոնտրոլի տակ է*: Արտասանության ժամանակ մենք ստանում ենք բառի հնչական, մեր մեջ յեղած հնչապատկերի իրացումը. այդ դեպքում մենք ստանում ենք նաև արտաբերման՝ արտիկուլացիայի մոտորային զգացմունքները, կամ ավելի ճիշտ զգայունները և դրանց բոլոր զուգորդությունները:

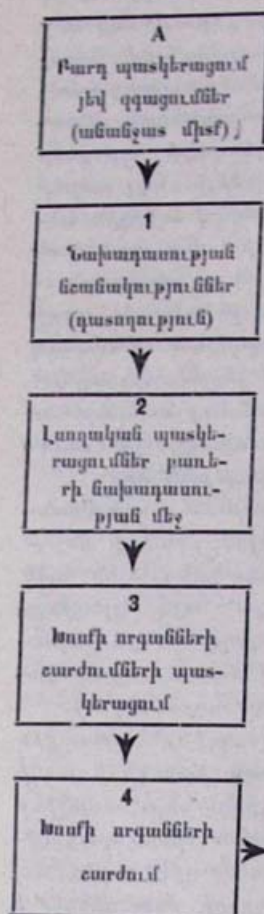
Հնչյուններից առաջացած ալիքները գրգռում են լսողի ականջաթաղանթը և նյարդի միջոցով՝ առաջ բերելով բառերի հնչական պատկերացումներ նրա ուղեղում, ղուգակցվում են նաև իմաստական կատեգորիաների հետ. այսինքն՝ այն պրոցեսը, վոր խոսողի մեջ կատարվում է, նույնն արտացոլվում է և ընդունողի մեջ: Ըստ Ա. Տոմսոնի** ստանում ենք հետևյալ ողակալություններն այդ լեզվա-հաղորդության մեջ: (Տես աղյուսակ 1)

Այդ նկարը մեզ ասում է, վոր յեթե չհաշվենք՝ արտաքին (ֆիզիկական) աշխարհի միջնորդությունը, ապա խոսողի և լսողի մեջ հիմնականում կատարվում են յերկու պրոցեսներ. առաջինի մոտ մտքի մորիլիզացիա իրեն մասերի հնչական պատկերացումներով և դրանց ֆիզիոլոգիական արտաբերումը (артикуляция) արտասանական որգանների միջոցով, իսկ լսողի մոտ լինում է ընդհակառակը — բառահնչյունների ալուստիկական — ֆիզիոլոգիա-

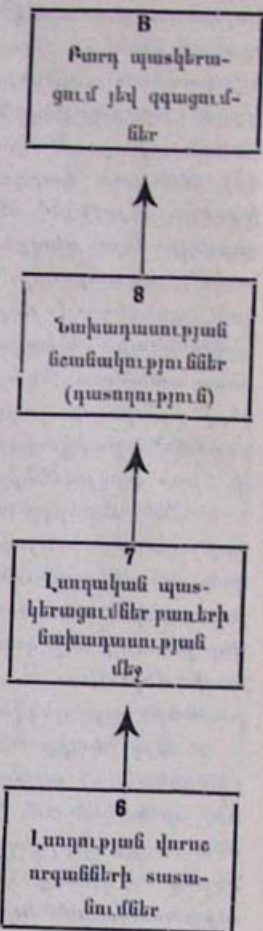
* Հմտ. նաև Թ. Ենգելսի խոսքերը մեր այդ ապարատի պատմականորեն հարմարվելու մասին. «Потребность [что-то сказать друг другу] создала себе орган: неразвитая глотка обзаяны преобразовывалась медленно, но неуклонно, путем постепенно усиливаемых модуляций, и органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим».
տես նրա Дialectика природы. 1929 г. Կշ 65): [7]

** Տես А. Томсон. «Общее языковедение», Одесса, 1910 г. Կշ 84:

ԽՐԱՐՆԵՐ

ԼՍՈՐ

Աղյուսակ 1

կան պրոցեսն ականջի շնորհիվ և հնչական բառապատկերացումներն միջոցով՝ ներքին հոգեկան իմացական պրոցես: Առանց դրսի, այն է՝ ֆիզիկական աշխարհի միջնորդավորման այդ մտքի հաղորդումն ուրիշին չէր կարող լինել: Ինքը խոսողն ևս իր ականջներով ընդունում է իր արտասանած բառերի պատկերացումները, սակայն նրա համար դրանով նոր հոգեկան ներքին պրոցես չի գոյանում, քանի վոր դրսևորման, արտաբերման պրոցեսը և նման ֆիզիոլոգիական ընդունման պրոցեսը, յերկուսն ել միենույն «ներքին» լեզվի միաժամանակ կատարվող պրոցեսի կողմերն են. այդ ներքին հոգեկանը մի յե յերկուսի համար ել, իրը և աղբյուր: Պոսողի համար իր լսողական պրոցեսը մտքի յուրացման տեսակետից կարևորություն չունի, այդ լսողական-ակուստիկը կարևոր է միայն ընդունողի (լսողի) համար: Սակայն սրանով մենք չենք ժխտում խոսողի արտաբերման (արտիկուլացիոն) պրոցեսի կարևորությունը «ներքին լեզուն» կազմակերպելու մեջ. այդ արտաբերական լեզուն և յեղել հասարակական լեզվի կազմակերպչը, ունենալով իր դրաման պատճառները հասարակական աշխատանքի մեջ: Միայն արտաբերական այդ հաղորդման լեզվով և կազմվել լեզվի «ներքին», այն է՝ հոգեկան կողմի սխտեմը. այդ ներքին լեզվական սխտեմի կրումը մեր մեջ մենք կոչում ենք լեզվի իմացու (знание языка): Վերջինս մեր մեջ միտում է իրը և մի ընդունակություն, իմանենալ լինակ, վորը ցանկացած ժամին, հատկապես ուրիշի հետ խոսելու համար, ստանում է իր դրսևորումը հնչյուններով:

Իսկ լսողի (ընդունողի) համար մեկ է, թե այդ հնչական դրսևորումը այդ ֆիզիկական հնչյուններով ճվ կկատարի, — մարդ, թե այլևայլ խոսող մեքենաներ՝ գրամոֆոն, ռադիո, հեռախոս...: Ընդունող-լսողի համար կարևոր են այդ արտաքին հնչական գրգռիչները, վորոնք նրա ականջի միջոցով հնչական բառապատկերացումներ են ծնեցնում նրա ուղեղի մեջ և ասոցիացիաներ կազմում բառիմաստների հետ: Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր այդ ընդունողի մոտ նախապես պիտի կազմված լինի նույն լեզվական նույն սխտեմի ուսալ գիտակցումը, այն է՝ տվյալ այդ վորոշ լեզվի գիտությունը, ապա թե վոչ՝ դրսից ստացվող այդ հնչական գրգռիչները կմնային սոսկ այդպիսիներ, այսինքն՝ կըստացվեյին միայն հնչական տպավորություններ և դրանով չէր իրացվի լեզուն:

Մենք գիտենք նմանապես, վոր գրագետ մարդս հնչական

գրգիռներն փոխարեն կարող է ստանալ տեսանլի նշանների (տառերի) գրգիռը, վորոնք նմանապես ընդունողի (կարգացողի) մեջ առաջ են բերում հնչական բառապատկերներն և դրանց հետևանքով՝ բառիմաստներ: Այստեղ ականջի փոխարեն աչքն է ընդունող որգանը հանդիսանում: Յեղ յերկուստեր միենույն նշանակումները (назначаемость) ունեն՝ առաջ բերել հնչական մտապատկերներ, միայն մեկը՝ ողի ալիքների միջոցով, իսկ յերկրորդը՝ տառերի միջոցով: Ականջի ֆունկցիոնալ այդ դերը զենեալողիական տեսակետից հնազույնն ու հիմնականն է, իսկ յերկրորդը՝ աչքի ֆունկցիոնալ դերը, արգասիք է նոր դարաշրջանների, «բաղաքակիրթ» մարդու նվաճումն և: Այդտեղ տառերին կարող են փոխարինել և այլ տեսակի սիմվոլներ՝ նկարներ, գաղափարադրեր, գծերի և կետերի սիստեմ (հեռագրերի ասպարատի համար) և այլն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մտածողությունը և այդ նույնը ուրիշի մոտ դարձեցնելը (մտքի հաղորդումը) միմիայն լինում է հնչական պատկերների միջոցով: Սակայն, այդ հնչական բառապատկերացումները, ինչպես և լեզվական ամբողջ սիստեմի կացությունը, ինքնարալ չեն, այլ կապված են և փոխադարձաբար պայմանավորվում են հնչական լեզվի պրակտիկ գործադրումից, իբրև հասարակական ամենաուժեղ մի գործոնից: Այդտեղ գոյություն ունի դրանց դիալեկտիկական միասնությունը:

Յեթև մեր դատողությունը (մտածողությունը) հասարակական պրակտիկայի հիման վրա պայմանավորված է հնչյունական պատկերներով, ապա վերջիններս, իբրև հոգեկան կատեգորիաներ, իրենց ձևավորման աղբյուրն ունեն ուսալ հնչյունի ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական (ակուստիկական) գոյացումների մեջ: Հատկապես արտասանական ասպարատի և հատկապես նրա ակտիվ որգանների (լեզվի, փափուկ քիմքի և շրթունքների) մոտորային զգացումների կոմպլեքսն առաջ է բերում և հնչյունի պատկերացման զուգորդությունը: Այն աստիճանի յև սերտ հնչյունի այդ յերկու կողմերի (ֆիզիոլոգիական—մոտորային և հոգեկան) կապը, վոր յերազուս մտածելիս՝ շատերի մոտ սկսում է գործել և այդ ֆիզիոլոգիական կողմը, այսինքն՝ քնած մարդը նաև արտասանում է բարձրաձայն (բայց ինքը չի զգում և չի լսում): Մինչև անգամ արթուն ժամանակ, յեթև մենք մեր մեջ մտածում ենք՝ այսինքն՝ դործ ենք ամում լեզվի ներքին՝ հոգեկան մասը, ակամայից մեր փակ բերնում սկսում են հնչյունական թույլ մոտո-

բային շարժումներ կամ ավելի ճիշտ՝ դրանց զգացողությունները: Յեղ դա բնական է. չե՞ վոր հնչապատկերի հիմնական կազմավորման աղբյուրն է յեղել՝ դրա գործադրականը, նրա մատերիել մասը, իբրև պատմական առարկա փաստ: Շատ մարդկանց մոտ, մանավանդ ծերերի և յերեսանների, այնքան թույլ է լինում ներքին արգելակումը, վոր մտածողության նրանց պրոցեսը զուգակցվում է և արտասանականին, այսինքն՝ մին մենակ խոսում են: Կարելի չէ ասել, դրանք ավելի ճիշտ են վերարտադրում նախնական մարդու պատմական լեզվական պրոցեսը, հարկ են տալիս «տաավիզմին»:

Պատմական անհրաժեշտություն չկա, վոր այսինչ հնչակոմպլեքսի մտապատկերը (պատկերացումը) հատկացվեր միայն այս առարկայի պատկերացմանը, այս իմաստին, այս հասկացողությանը. որինակ, ինչո՞ւ «հաց» հնչյուններով պետի նշանակվել մեր սովորական ուտելու առարկան, իսկ «քաղ»-ով՝ քար առարկան և վոչ թե այլ կերպ կամ ընդհակառակը: Այստեղ ամենակարևոր մոմենտը հնչյունական առաջին (սկզբնական) հատկացումն է առարկային կամ յերևույթին. այդ կապակցելիության (увязка) կոնկրետ պատմությունը գիտնականները դեռ լավ պարզված չեն համարում*:

Բառի այդ անվանումն ու իմաստն իհարկե իր տվյալ դրությամբ չեն մնում, այլ փոփոխվում են: Այստեղ հիմնական ազդեցության պատճառը հասարակական պատմական մտածողության (և աշխարհայացքի) հարափոփոխ ներգործությունն է, իսկ այդ իմաստի փոփոխությունը կատարվում է տարբեր յեղանակներով՝ ըստ կցորդության, նմանության և հակադրության զուգորդությունների: Բառն և նախադասության (resp. լեզվի), ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության մասին իրենց պատմական զարգացման մեջ մենք կխոսենք առանձին («Ձևաբանություն» — «Իմաստաբանություն» հատվածում):

Լեզվադեռններ կան, ինչպես, որինակ, Մառը, վորոնք կարծում են, վոր սկզբնական բառանվանումն ընդգրկում էր առարկաների կամ հասկացողությունների մի ամբողջ շարք, ինչպես,

* Ըստ իս, աշխատանքի պրոցեսի հետ զոյացող պարապիթ հասարակական մտածությունը, իբրև կազմակերպման և հաղորդակցման անհրաժեշտություն, սկզբում պատահականորեն միայն կարող էր առաջացնել այս կամ այն բառանվանումները, վորոնք իբրև նվաճումներ արդեն դառնում են լեզվական կուլտուրայի անհրաժեշտ տարրերը (սին «Լեզվի ծագումը»):

որինակ, մի «յերկինք» կարող եր նշանակել «յերկինք», «աստղ» «թռչուն», «բարձրութիւն», «շրջան», «աշտարակ», «տաճար» և այլն և այլն: Բայց այստեղ ևս գործում են մեր մատնանշած ասոցիացիաների որենքները (կցորդութիւն և նմանութիւն) թե- կուղ և «տոտեմական» կամ մոգական (նախատրամարանական) մտայնութիւն մեջ: Իսկ Մառի պնդումը, վոր սկզբում յեղել են միայն վորոշ հնչական միավորներ կամ ելեմենտներ (sal, ber, roš, yon), վորոնք աշխարհիս բոլոր սկզբնական լեզուներին պի- տի պարտադիր լինելին, կաղմելով հնչական և բաղմիմաստ բառի սաղմնային աստղձը, հաբկալ սոսկ յենթադրութիւն և, կրում և վերացական բնույթ և քննադատութիւն չի դիմանում, քանի վոր այդ ֆիքս ելեմենտների համատարած պարտադրույթը չի կարելի հասարակայնորեն ապացուցել, այլ միայն բնագիտորեն:

ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Liquide surré)

Յեթե վորեւ մեկի արտասանածը մինք չենք հասկանում, բնական և, վոր այդ մեր վրա միայն հնչունական մի ամբողջ շարքի տպավորութիւն կթողնի, վորը ժամանակի և տարածութիւն տեսակետից մի կապակցված հոսուն շղթա յի կամ, ինչպէս Ֆրանսիացի լեզվագետ Սոսյուրն և ասում, մի հնչունա- կան շղթա յի, — la chène phonétique: Յեթե, որինակ, այդ արտա- սանածն իր մեջ վորոշ տեղերում շեշտեր ունի, ապա այդ ար- տասանածի վերլուծութիւնը կարելի յի կատարել նախ և առաջ ըստ այդ շեշտավոր կտորների, այսինքն՝ ամբողջ արտասանածը («շղթան») մենք կարող ենք բաժանել «շեշտավոր կտորներին»: Ամենալավ նմուշն այդպիսի ամբողջութիւն և ըստ շեշտի բաժան- ման՝ վոտանավորն և: Համեմատել, որինակ, հին ավեստա- կան լեզվից այդպիսի մի կտոր — «Ա՛աղ հե մրաոմ Զա՛րա- տուշտրայ, աղըմ՝ յո Ահնրամաղդայ, վիսանհա մե յի՛մա սրիրա, մրտո՞ բրտա-շա դե՛նայայ (= Արդ, հետեյալն եմ ասում Զրա- դաշտին, յես, վոր Արամաղդն եմ, ծառայիք ինձ «յիմա» դեղեցիկ՝ համբավող և կրող կրօնի): Բայց շեշտավոր կտորներն ևս ըստ արտաշնչման մասերի (ըստ ձայնավորների) մենք կարող ենք բաժանել «վանկերի», իսկ վերջիններս ել իր բաղկացուցիչ մասե- րի՝ հնչուններին (= ձայնավոր և բաղաձայն): Մինչև իսկ մեր սեփական արտասանութիւն միջոցով մենք հնչունի մոտորային (արտիկուլացիոն) մոմենտներն անգամ կարող ենք տարբերել և

զգալ. և հետևապես այդ հնչյուն ամբողջությունը, իբրև ակուս-
տիկական հոգեկան և պատմահասարակական մի անբաժանելի
միավոր, մենք ֆիզիոլոգիապես կարող ենք տարրորոշել, այ-
սինքն՝ բաժանել յուր արտիկուլացիոն մոմենտների:

Սակայն արտասանածի վերլուծությունը սովորաբար զու-
գադիպում է դրա (արտասանածի) ըմբռնմանը*, այսինքն՝ մենք
հասկանում ենք խոսողին: Ապա այս դեպքում այդ արտասանածը
մեզ լինչ «տպավորություններ» և պատճառում: Նախ այն, վոր
մենք ստանում ենք մի ամբողջական միասնական միտք — նախա-
դասություն: Կարող և լինել և դրանց կապակցված շարքը կամ շար-
քերը: Բայց մենք վերցնենք միայն մի նախադասություն: Ի՞նչ ենք
ստանում ամբողջական այդ միասնական նախադասության մեջ,
զգում ենք, արդյոք, դրա իմաստական մասերի («բառերի») կամ
միավորների ներկայությունը: Անշուշտ, զգում ենք: Ապա թե՛ վոչ—
միասնական ամբողջ «նախադասությունը» չենք հասկանա: Իսկ
այդ հասկանալու համար պետք է մեր մեջ կրենք խոսողի լեզվա-
կան սխտեմը, լինենք մինչև իսկ նրա խավի, դասակարգի միա-
վորը, ունենանք նման ապակերցեպցիա (յեթե ուզում ենք 100⁰/₀-ով
ըմբռնել խոսողի միտքը): Որինակ բերենք մի պարզ լեզվական
ամբողջություն՝ «Paul aime Olga» (Ֆրանսերեն) կամ հայ-
կական բարբառով ասած՝ «Պողոս կսիրե Ոլգա»: Այդ հասկանալի
ամբողջությունը մեր ըմբռման մեջ ունի իր իմաստական ողակ-
ները՝ մասերը (Պողոս = Paul, կսիրե = aime, Ոլգա = Olga):
Բայց բացի այդ, կա այստեղ և արտահայտության ձևը՝ կերպը,
այսինքն՝ այդ իմաստական կտորների դասավորության հաջոր-
դականությունը, վորի շնորհիվ և միայն ամբողջական ճշգրիտ
միտք ստացվում: Այլ իմաստ կունենար, յեթե դասավորված լիներ
Olga aime Paul («Ոլգա կսիրե Պողոս»): Այդ դասավորությունը
(«շարահյուսությունը») այս տիպի լեզուներում կամ այդ տիպի
լեզվական արտահայտությունների մեջ կրում է ձևաբանական
նշանակություն. ուրիշ տիպի լեզուներում կարող է և դրան փո-
խարինել իրեն բառի ձևը և դրանց հարակցությունը, անկախ դա-
սավորությունից: Որինակ, ռուսաց «Павел любит Ольгу» կամ
մեր՝ «Պողոսը սիրում է Ոլգային» հենց այդպիսի կազմություն
ունի, թեկուզ բառերի տեղերը փոխենք («Ольгу любит Павел»,

* Մինչև իսկ անծանոթ լեզուն, սեփական լեզվի ներքին տվյալներով,
սկսում ենք իմաստավորել, «հասկանալ», բայց իհարկե այդ խաբուսիկ է:

«Ոլգային սիրում ե Պողոսը» կամ «любит Ольгу Павел» «սիրում ե Ոլգային Պողոսը» կամ «любит Павел Ольгу», «սիրում ե Պողոսն Ոլգային»)։ Այստեղ մի փոքր նորոգելու է հարող ե մշակել միայն այսպես կոչված «նոգեմանական» (վերաբերմունքի) շեշտը (О'льгу любит Павел այլ ե քան Ольгу лю'бит Павел, քան Ольгу любит Па'вел)»։

Տեսական վերլուծման յենթարկենք հայերեն այսպիսի մի նախադասություն — «մտավորականության դիրքը ցայժմ յերերուն ե յեղել»։ Նախ, այս ամբողջությունը մենք բաժանում ենք յերկու բաղկացուցիչ մասի — «մտավորականության դիրքը» ե «յերերուն ե յեղել»։ «ցայժմ» բառիմաստը սահմանադրում ե (կոնկրետացնում ե) ընդհանուր այդ ասվածքը («ստորագրվածը») ըստ ժամանակի, այսինքն՝ վոր յերերուն ե յեղել վոչ թե ընդհանրապես, այլ մինչև հիմա, մինչև վերջերս։ Ֆորմալ վերլուծության տեսակետից, մենք բաժանում ենք նաև «մտավորականության դիրքը», ինչպես ե «յերերուն ե յեղել», իբրև «յենթաամբողջություններ» նախադասական միասնության հանդեպ։ Որինախ, առաջին ամբողջությունը — «մտավորականության դիրքը» (=յենթական) հայոց լեզվի մեջ կարող ե հակադրվել նման այլ ասույթների, այսինքն՝ վոչ միայն ունենք «մտավորականության դիրքը», այլև «մտավորականության» աշխարհայացքը», «մտավորականության վիճակը», «մտավորականության կազմությունը» ե այլն, ինչպես նաև — «դինվորության դիրքը», «գյուղացիության դիրքը», «ուսանողության դիրքը» ե այլն ե այլն²⁶։ Այդպիսով մենք զգում ենք, վոր միացյալ «մտավորականության դիրքը», իբրև ամբողջական յենթական խոսքի (զրա մասին ե խոսվում) իր հերթին մեր գիտակցության մեջ բաժանվում ե յերկու ստորամասերի՝ «մտավորականության» ե «դիրքը»։ Սակայն, լեզվական նման վերլուծությանը մենք այդ փոքրիկ ամբողջություններն ես բաժանում ենք իրենց ավելի փոքր խմաս-

²⁶ О'льгу любит Павел նշանակում ե Ոլգային ե սիրում ե վոչ թե ուրիշին, Ольгу лю'бит Павел նշանակում ե Ոլգային սիրում ե Պողոսը ե վոչ թե ատում կամ անտարբեր ե, իսկ յերբողում՝ միայն Պողոսն ե սիրում

²⁷ Այս վերլուծման մեր մեթոդը կիր են առնում բոլոր լեզվաբանները (Բոգոլենը, Սոսյուրը ե այլն)։ Սոսյուրը այդ կոչում ե սինտագմատիկ ե սոսյուրատիվ դուզորդությունների յեղանակ։ Այս մեթոդը, ըստ իս, բաժանման ե կապի դիալեկտիկական սկզբունքն ե, իբրև հակադրամիասնություն։

Այս մասին մանրամասնորեն տես «Զեարանություն» մեջ։

տական մասերի, վորոնք թե ֆունկցիոնալ (ըստ պաշտոնի) նշանակութիւն ունեն և թե նշանակողական: Այդպիսով, յեթե վերջնէնք «մտավորականութեան» ամբողջութիւնը՝ դրան կարող ենք հակադրել «մտավորականութիւն», «մտավորականութեանից», «մտավորականութեամբ» և այլն, ինչպես և «զինվորականութիւն», «հոգեվորականութիւն», և այլն և այդպիսով մենք զգում ենք «մտավորականութիւն» ամբողջութեան մասերը՝ մտ (=մըտ—միտ) + ավորականութիւն: Բայց քանի վոր ունենք նաև «մտավորական—մտավոր—միտ», ինչպես «հոգեվորական—հոգեվոր—հոգի», ինչպես «զինվորական—զինվոր—զեն(ք)», ապա «մտավորականութեան» ամբողջութիւնն ըստ պաշտոնի և նշանակութեան պիտի բաժանել «մըտ—(<միտ—)+ա+վոր+ական+ութիւն», թեպետ կարելի չե բաժանել նաև «ական» յերկու մասի «ա—կան» (հմտ. գնաց—կան, լալ—կան...) և «ութիւն» մտահերկը նաև յերկու ստորամասնիկների (հմտ. բնույթ—բնութիւն դրույթ—դրութիւն...), այն և «ութ» (<ույթ)+յան», վորը (—յան) արտահայտում և նշանակութեան հետ նաև կախվածութեան ֆունկցիա («սեռական» հոլով): Այդպես և «զիրքը» ամբողջութիւնը մենք բաժանում ենք «զի+ր+ք+ը»: Նման վերլուծութիւն կարող ենք տալ «ցայժմ» (հմտ. «այժմ», «ցմահ» «ցտեսութիւն»...) ամբողջութիւնը, իբրև «ց+այժմ», իսկ պատմական վերլուծութեամբ նաև «այ-(<այս)+ժըմ (<ժամ)»: Նմանապես «յերերուն և յեղել» բաժանվում և յերկու մասի «յերերուն» + «և յեղել» (= յեղել և), ինչպես և դրանցից ամեն մեկն՝ իրեն ստորամասերին: Համեմատել «յերերուն» միասնութեան համար «շարժուն», «մնայուն», «կայուն», «ցց—ուն», «յեռանդուն»..., իսկ «յերեր» — (= հին, երեր—er—er—) հիմնական մասը պատմական վերլուծութեամբ մենք համարում ենք կրկնակի ձև, ինչպես «դողդողալ» (հմտ. «դողդողուն», ուր «ջ»-ն ստացվել և «դ» հնչյունից), «տատան-վել» կամ «ծածան-վել», (արմատներն են «տան-» և «ծան-») գոգոտալ, բարբառել և այլն:

Նմանապես «և յեղել», վորը հենց իրեն հակադրութեամբ («յեղել և») զգացվում և յերկու մաս, ինչպես և «յեղել» միասնութիւնը = յեղ + ել (հմտ. յեղ-ա, յեղ-ար...), մի խոսքով այս մեր բերած ամբողջ նախադասութիւնը ներկայացնում է մի միասնութիւն զանազան իմաստալից մասերի, վորոնք նշանակողական կամ ֆունկցիոնալ (ձևական) դեր են խաղում միմյանց հանդեպ: Այդ մասերի մեջ մենք տեսնում ենք նաև տարբեր

ստորամասեր, վորոնք ևս բաժանվում են յնխամասերի և այլն: Ամենավերջին բաժանելի միավորը մենք քերականորեն կոչում ենք մորֆեմա (морфема), վորոնցից հիմնական միտք ցույց տվողը կոչվում է արմատ, այդ ընդհանուրը կոնկրետացնող կամ սահմանագծող ձևական մասերը՝ ածանցներ (= նախածանց, միջածանց, վերջածանց), իսկ կապակցող՝ ֆունկցիոնալ տարրը կոչում ենք «վերջավորություն» (флексия, окончание): Այդ կապակցության ֆունկցիան մեծ մասամբ «վերջավորություններին» միջոցով և ավելացած լինում, կարող և կատարվել մեր լեզվում և բառավերջի ածանցի մեջ կամ հենց իրեն բառի մեջ. հմմտ. «մտավորականություն — մտավորականության» կամ «տուն — տան», ուր վոչինչ չի ավելանում, բայց, որինակ, քաղաք — քաղաքի — քաղաքից — քաղաքով — քաղաքում այդ ֆունկցիոնալ հարարերությունն արտահայտվում է նոր մասնիկների — («վերջավորություններին») հավելմամբ* (Այդ մասին մանրամասնորեն տես «Ձևարանության» մեջ):

Մեր այս «արտասանվածի վերլուծությունը» բերում է մեզ այն յեղրակացության, վոր խոսքի մեջ մենք գործ ունենք վորոշ անքակտելի տարրերի հետ: Նախ՝ գործ ունենք հնչյունների հետ, հնչյունական կողմի հետ, հետո՝ կա այդ հնչյունական ձևով իմաստի կամ մտքի ամբողջություն իր բաղկացուցիչ իմաստալից կտորներով (բառեր, մասնիկ — ածանցներ) և վերջը՝ նախադասության ձևական մասը, վորն արտահայտվում է թե բառերի ֆունկցիոնալ կապով (մասնիկ — ֆլեքսիայով), բառերի դասավորությամբ և այլն: Այդ վերջին ձևական մասը քերականները բաժանում են յերկու մասի — «ձևարանություն» նեղ իմաստով, վերջրած սոսկ յերկրորդական ձևը բառի մեջ, և «չարահյուսություն»՝ այդ ձևերի արտահայտչական կողմը բառերի դասավորման մեջ (ինչպես և բառերի ու նախադասությունների դասավորումը և արտահայտչականը): Այդ յերկուսն էլ արտահայտում են խոսքի ձևական մասը՝ կազմելով «քերականությունը»: Մենք, յերբ մտածում ենք, անշուշտ այդ լեզվական մտածողությունը կատարում ենք հնչապատկերների resp. բառերի հնչապատկեր-

* Մի ժամանակ մեր դպրոցներում սովորեցնում էին, հենվելով մեր մի հայտնի հայագետի վրա, վոր այդ «քաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում» — առանձին բառեր են, առանձին բառիմաստներ են, այնինչ ամենուրեք դրանք «քաղաք» են նշանակում, իմաստն անփոփոխ է, միայն ֆունկցիոններն են տարբեր:

ների միջոցով: Այդ հնչական մասը, կատարվի դա մեր մեջ՝
 ներքուստ, թե դրսևլորվի (այս խնդրում այդ մեկ է), մենք
 անհրաժեշտորեն գործ ունենք այս «հնչաբանական» կատեգորիա-
 յի հետ, և հետևապես՝ այս «ընդհանուր լեզվաբանություն»
 առարկայի մեջ հենց առաջին գննելի մասը պիտի լինի այդ հն-
 չյունաբանությունը: Հետո, քննելու յենք լեզվի (խոսքի) ձևա-
 բանական կամ ստրուկտուր կողմը, ներառյալ և շարահյուսությունը,
 և ի վերջո՝ նաև բառագիտությունը և իմաստաբանությունը,
 այսինքն՝ բառերն ու նրանց նշանակողական—իմաստական մասը,
 (սեմանտիկա): Այդ բոլոր մասերն անշուշտ պիտի վերցվեն
 թե ստատիկ և թե դինամիկ՝ պատմական ասպեկտներով: Բացի
 այս և մի շարք այլ գլոտտոլոգիական խնդիրներից (լեզվի ծա-
 դումը, ընթացքը և այլն), մեզ նմանապես մոտ պիտի լինի և լեզ-
 վի «գրային» ձևը, թեպետև հետազայում է դա առաջ գալիս և
 հնչական լեզվի դիմաց կրում է «արտալեզվային» բնույթ: Բայց
 քանի վոր «գրային» լեզուն քաղաքակրթական հսկայական նշա-
 նակություն ունի, ազդում է նաև ազգային գրական լեզու ստեղծե-
 լու վրա, ինչպես նաև հնչական լեզվի արտահայտություն ընդհան-
 րացման և դրա պահպանման վրա,— ուստի այդ «գրային» լեզուն
 ևս պիտի մտնի «ընդհանուր լեզվաբանության» առարկայի մեջ,
 թող թե գրի նշանակությունը մեր ապագա միջազգային լեզվի
 կոնսոլիդացիայի խնդրում:

III

ՀՆՋՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ФОНЕТИКА)

Մ Ա Ս I

(ՀՆՋՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ)

Խոսքի վերլուծման ժամանակ մենք տեսանք, Վոր նախադասության հիմնական ատաղձը կամ մատերիալը հնչյուններն են (ֆոնեմաներ), Վոր մինչև անգամ լուռ մտածելիս կամ լուռ կարդալիս մենք այդ լեզվական մտածողության պրոցեսը հնչյունական մտապատկերներով ենք կատարում, resp. բառերի հնչական մտապատկերներով: Թողնելով նախադասության մյուս հիմնական տարրերը (ձևարանություն և իմաստարանություն), մենք այստեղ ձեռնամուխ լինենք լեզվի հնչյունական տարրերի ուսումնասիրության:

Հնչյունն առանձին վերցնելով, թերևս, մենք դրանով արժատրակցիա չենք կատարում, այսինքն՝ կենդանի հնչյունը հանում ենք կենդանի խոսքի կամ բառի միջից, բայց ուսումնասիրության այլ յեղանակ մենք չունենք: Պետք և ընդգծել սակայն, Վոր կան և առանձին հնչյուններ, իբրև բառեր կամ բառի դեր կատարողներ, հմտ. յես ու դու, ուսաց օ нем; я и ты; я говорю, а он не слушает..., բայց թե դրանք ել վերջ ի վերջո իրենց դերքով հնչյունների շարքի մեջ են և մասամբ դրանց ազդեցությունն են կրում. այդ «միախակ» հնչյուններն անգամ անանջատ չեն և պայմանավորվում են (աջից և ձախից) հարևան հնչյունների դերքով և վերակով:

Մենք արդեն մասնանշել եյինք (առաջին մասում), Վոր հնչյուններն ընդհանրապես կարող ենք յերկու մոտեցումով ուսումնասիրել—ստատիկ վիճակում, այն և՛ մի տվյալ ժամանակաշրջանում և զինամիկ վիճակում, այսինքն՝ հնչյունական պատմական զարգացումը: Յուր տեղում մենք ցույց կտանք, Վոր հնչյունների ստատիկան («կացությունը») անգամ իր մեջ պարու-

նակում և շարժումնային վիճակ և մոմենտներ և հետևապես այն բաժանումը, վոր տալիս են լեզվագետ Բողունդը Կուրտենեն և ուրիշները, մենք պետք է ընդունենք պայմանական ձևով: Այդ բաժանմամբ ընդհանուր «հնչյունաբանություն» հատվածը պիտի բաղկանա յերկու հիմնական մասերից—հնչյունների այժմյան արտաբերությունն իր բոլոր կողմերով («СТАТИКА ЗВУКОВ») և հնչյունների պատմական փոփոխությունները («ДИНАМИКА ЗВУКОВ»):

«Հնչյունաբանություն» ասելով, մենք հասկանում ենք այն, ինչ լեզվաբանները հասկանում են «Փոնետիկա» անվան տակ (հունարեն բառ է): Սխալ և հայերեն թարգմանել և գործածել «հնչաբանություն», վորովհետև մենք հնչելու ուսմունքը չենք տալիս, վորն ի միջի այլոց կոչվում է «Փոնոլոգիա», «Փոնացիա», այլ տալիս ենք կոնկրետ հնչյունի ուսումնասիրությունը, այդ հնչյունի ուսմունքը (= հնչյունաբանությունը), ել չենք խոսում այն մասին, թե այդ «հնչյունաբանություն» անվան տակ մտնում և նաև հնչյունի պատմական կյանքը, նրա պատմական փոփոխությունները. հետևապես այստեղ չկա «հնչաբանություն»*:

Իսկ հնչյունն առանձին վերցրած այնչափ մեղ համար նշանակություն ունի, իբրև վերլուծելի առարկա («որյեկտ»), վորչափով նա կաղմում և լեզվի հասարակական գիտակցման մեջ անհրաժեշտ և նշանակելի տարր և մեր հոգեկանություն մեջ մի ամբողջություն, այսինքն՝ վորչափով մենք ունենք նրա ամբողջական պարտադիր պատկերացումը—հիշողությունը: Հետևապես այդ հնչյունն իբրև «Փոնեմա» յե ի հայտ գալիս մեր մեջ և իբրև այդպիսին կաղմում լեզվի հիմնական ատաղձը, շինանյութը: Ակուստիկական, հոգեկան և պատմահասարակական յուրացման մեջ փոփոխման անքակտելի վորակ է:

Այդ հնչյուն-փոնեման կարող և լինել շատ պարզ (a, e, o, ... s, l, m...) բայց կարող և լինել և բարդ (dʒ=ջ, dz=ձ, ts=ծ...) կաղմված լինելով յերբեմն յերեք հնչական միավորներից, ինչպես ունեն, որինակ, արխաղները (թ+վ+ս, իբրև մի հնչյուն): Սկզբը նախան այդ բարդ, անանջատ հնչյունները կոչվում եյին «դիֆֆուզդիֆ» հնչյուններ: Սակայն չի կարելի ասել, վոր միշտ բար-

* Ավելի սխալ կլիներ գործածել «ձայնախոսություն» տերմինը, վոր գործ և ածում, որինակ, ընկ. Աճառյանը, քանի վոր «ձայն» (ГОЛОС) կոչվածը մտնում և միտն սահմանափակ հնչյունների մեջ (ձայնավոր, սոնանտ), վորոնց հակադրվում են «աղմկավորները»:

դերը վեր են ածվում պարզերի, կա և հակառակ պատմական յերևույթը—պարզի վերածվելը բարդի:

Բայց, ընդհանրապես, իբրև փաստ պետք է ընդունել, վոր սկզբնական շրջանում յեղել են ավելի դժվար հնչյուն-ազմուկներ և այն էլ արտասանվելիս են յեղել զլիսավորապես կոկորդում: հետագայում արտասանության բովը դառնում է բերանի խոռոչը, իսկ կոկորդային դժվարարտասանելի շատ հնչյուններ անհետանում են, ինչպես, որինակ, վրաց ջ (ჯ) հնչյունն այժմ անհետանում է մինգրելերենում (արդեն չկա լաղերենում) կամ հին վրաց քիս բարդը վեր է ածվել այժմ միայն «խ» պարզի: Նույնը նկատում ենք և արաբերենում, ուր հին «'այն» (ع) բաղաձայնն այժմ վեր է ածվել կոկորդի սոսկ կծկման («ընդհատման»):

Արտասանության համար պետք է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, վոր սկզբնական շրջանում, յերբ մարդս նոր երդուրս գալիս կապկային վիճակից, հաժանորեն շատ են յեղել «ներշնչական» հնչյուններ, ինչպես այդ մասամբ մնացել է այժմ վայրենիների մեջ—Աֆրիկայի բուշմենների (6 «հնչյուն») և հոթենտոտների մեջ (4 «հնչյուն»): Այդ «ներասանելի» հնչյունները նման են արու հնդկահավի գլզլոցին, այսինքն՝ դրանց արտաբերումը (артикуляция) կատարվում է ողի ներշնչման ժամանակ և վոչ թե արտաշնչման, ինչպես լինում է այժմ մեր այժմյան արտասանության ժամանակ:

Կենդանիներից այժմ միայն թութակներն են, վոր կարող են մեր մարդկային հնչյուններն արտաբերել, ունենալով յերեկ ավելի զյուրին արտասանական ասպարատ, քան այլ կենդանիները:

Լեզվի հնչյունն ունի յերեք կողմ—բնագիտական, հոգեկան և սոցիալ-պատմական: Առաջինի մեջ մտնում են հնչյունի ֆիզիոլոգիական-անատոմիական, ֆիզիկական (ողի ալիքները) և ակուստիքական-ֆիզիոլոգիական («լսողություն») մոմենտները: Յերկրորդի (հոգեկանի) մեջ մտնում է հնչյունի ընդհանուր մտապատկերը կամ պատկերացումը (հիշողությունը), առանց վորի մենք չենք կարող կոնկրետ հնչյունն արտաբերել: Յեւ վերջապես, հնչյունի յերրորդ կողմը՝ նրա սոցիալ-պատմական պատվանդանն է, վորովհետև, այդ հնչյունները գոյացել են մեր մեջ կուլիկտիվի հարկադիր կազմավորմամբ և այնչափ արժեք ունեն անհատի մեջ, վորքան այդ հնչյունը գրեթե նույն արտի-

կուլացիայով գոյութիւն ունի մյուս անհատների մեջ, ապա թե վոչ հասարակական լեզու չե՞ր ստացվի:

Մեր քննելի նյութն է լինելու հնչյունի բնագիտական կողմը և այն ել՝ բնախոսական («Ֆիզիոլոգիական») մասը, այսինքն՝ թե ինչպես և արտաբերվում հնչյունը մեր արտասանական ապարատի միջոցով և ինչ խմբերի յին այդ հնչյունները բաժանվում («հնչյունների ֆիզիոլոգիան և կլասսիֆիկացիան»): Այս մասի բովանդակւից իմացումը մեծ գործադրական նշանանակութիւն ունի լեզվաբանության մեջ, թեպետ իհարկէ հնչյունի այդ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական կողմը արգասավորվում է և կապակցվում նրա մյուս կողմերով:

ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՊՊԱՐԱՏԸ

Մեր լեզվի գործարաններն ըստ իրենց դերախաղացության բաժանվում են յերեք տեսակի—դեկավարող (վարիչ) գործարան, կատարողական գործարան և ընդունող գործարան: Դեկավարող գործարանի դերը խաղում է, ինչպես հայտնի յե, ուղեղը, վորի հանդեպ հոգեկան-լեզվային գործունեյութիւնը դեռ մնում է մըթին և մեծ մասամբ անմատչելի գիտական հետազոտության: Մենք գիտենք միայն վորոշ կետեր այդ ուղեղում, վորոնք կենտրոնն են կազմում խոսելու, գրելու և այլն*: Կատարողական գործարանը արտասանելի (վոգման) ապարատն է, իսկ լեզվի գրային («ուսլորոդուկով») ձևի նկատմամբ՝ նախ ձեռքը և այլևայլ գրող մեքենաներ-գրամեքենաներ: Վերջապես ընդունող գործարանն է՝ ականջը, իսկ «գրային լեզվի» նկատմամբ՝ նաև աչքը:

Կատարողական և ընդունող գործարանները կապված են մեր ուղեղի հետ յերկու տեսակ նյարդային հաղորդիչներով՝ կենտրոնախույս ու կենտրոնաձիգ: Կենտրոնախույս արտասանական պրոցեսը կոչվում է «ֆոնացիա», իսկ ընդունող—կենտրոնաձիգ պրոցեսը կոչվում է «աուդիցիա»: Իսկ այն պրոցեսները, վորոնք կատարվում են անհատական ուղեղում, իբրև հոգե-քիմիական հախաներգործութիւնների ամբողջութիւններ, կոչվում են «ցե-

* Ռոսելու (արտաբերելու) կենտրոնը գտնվում է մեր ուղեղի ձախ կիսագնդի յերրորդ խորշում՝ գալարում (ИЗВИЛИНА), վոր կոչվում է Բրոկայի կենտրոն. խոսելու խանգարումը կոչվում է աֆազիա: Հիշողության կենտրոնը գրա (Բրոկայի կենտրոնի) մոտ է (Վերնիկէյի կենտրոն), վորի խանգարումը կոչվում է ամնեզիա: Գրելու խանգարումը կոչվում է ագրաֆիա:

բերբրացիա» (լատիներեն cerebrum = ուղեղ), — լեզվի վերաբերմամբ՝ լեզվային ցերեբրացիա (բառ Բողոքեն դը Կուրտենների)⁶։

Գալով բուն արտասանական ապարատի նկարագրություն, մենք աշդտեղ պիտի ընդգծենք մի քանի մասեր։ Նախ, սկզբնային մասը — դա կրժքի խոռոչն է, վորն արտասանություն համար նյութ (= ող) և մատակարարում և վորը միակ կարգավորիչն է վանկավոր («սիլլաբիկ») արտասանության, ինչքան առանձին արտաշնչումներ կան — այնքան ել վանկեր կան։ Բացի դրանից, կրժքային խոռոչը հարմարվում է արտասանական (կատարողական) գործարանի մյուս մասերին, ավելացնելով կամ նվազեցնելով արտաշնչման ողի քանակը։

Կրժքային խոռոչի մասերն են — ստոծանին (диафрагма) և թոքերը, վորոնք շնչափողի հետ մեր արտաշնչման գործարաններն են հանդիսանում։ Միջանկյալ պիտի ասվի, վոր ստոծանու ընդհատ կծկվելու ժամանակ առաջանում են տարրեր և արտասովոր հնչյուններ։ Որինակ, յերբ այդ ստոծանու ընդհատ կրժկվելուն միանում է ողի ներշնչումը, այն ժամանակ ստացվում է այն, ինչ վոր կոչում ենք «հեծկլաանք», «հեկեկանք» (рыдание)։ Իսկ այն ժամանակ, յերբ այդպիսի ընդհատ կծկվելուն միանում է ողի արտաշնչումը, առաջանում է փռնջտալը (чихание)։ Հազը գոյանում է, յերբ այդպիսի արտաշնչումը բաժանվում է մի շարք հրնդումների, զարկերի (толчок)։

Հետևյալ մասը — կոկորդն է (larynx), վորով վերջավորվում է մեր շնչափողը (trachea)։ Կոկորդը սահմանափակվում է առջևից վահանաձև խրճիկով (cartilago thyreoidea), վորը դուրս և պրծած և պարունակում է իր մեջ «կաղիկ» կամ «Ադամյան խնձոր» կոչվածը։ Այդ վերջինը տղամարդկանց մոտ ավելի յե առաջ յեկած, քան թե կանանց, իսկ այդ հանգամանքը կապակցություն ունի ձայնալարերի յերկարություն հետ և հետևապես ձայնի կամ «տոնի» բարձրության հետ։

Ջայնալարերը (chordae vocales) միացած և ամրացված են վահանաձև խրճիկի վրա, թեքված են միմյանց վրա և հետևապես կազմում են անկյուն. դրա կատարն է միայն հանգչում վա-

⁶ Դա մի բարդ կոորդինացիա է ադրասակցություն և կատարողական (Բրուկայի) կենտրոնի արտասանական ապարատի և հիշողության (Վերնիկեյի) կենտրոնների միջև։ Այդ համագործակցության խախտումն առաջ է բերում լեզվական զեֆեկտներ (աֆազիա, ամնեզիա, ադրաֆիա, թլվատություն, կապալություն...)

հանածե խրճիկի վրա, իսկ մնացած մասերը հանգչում են այսպես կոչված «բրգալածե» կամ «բրգածե» փոքրիկ խրճիկների վրա (черпаловидные или пирамидалыные хрящи)—աջ մասը՝ աջ խրճիկի վրա, ձախ մասը՝ ձախ խրճիկի վրա: Ձայնալարերի միջին անկյունը (ծերպը), վորը կոչվում է rima glottidis («ձայնածերպ») և շատ նման է բերնի շրթունքներին, կարող է ընդունել այլևայլ դրուժյուններ: Մինչև իսկ դրանք կարող են սերտ միանալ և ծերպ չկազմել: Ձայնալարերը հանդիսանում են մեր կազմարանքի գլխավոր յերաժշտական գործիքը. դրանք են միակ աղբյուրը յերգեցողության, բայց վոչ սակավ դեր են խաղում և հնչյունների արտասանության ժամանակ, մանավանդ «ձայնավորների» և «սոսնանոների»: «Պուլ» հնչյունների ժամանակ ձայնալարերն այնքան են արձակ, վոր թոքերից հոսող ողջ չի կարողանում յերաժշտորեն շարժել նրանց: Ձայնի «խնտոնացիաները» նմանապես ձայնալարերի արգասիքն են: Շշնջելիս (шопот) ձայնավորները չեն ստանում ձայնալարերի աշխատանքը:

Ի միջի այլոց, կոկորդի գործունեությունը և պայմանավորված և և հնչյունը (придыхание, spiritus), վորը ճիշտ կլինե՞ր կոչել «հնչյուն», թեպետ դա ֆոնեմա չե և ամեն լեզվում չի գտնվում*:

Կոկորդի վերևից գտնվում է մի «մակալեղու» (epiglottis, надгортанник), վորը կարող է կոկորդը բացել կամ ծածկել. նա բարձրացած և վերև՝ շնչելու և արտասանության ժամանակ, իսկ ուտելու ժամանակ փակ է, վորպեսզի կերակուրը չանցնի շնչափողն ու թոքերը, իսկ այս վտանգավոր է կյանքի համար: Իջած մակալեղվի վրայով ամեն մի թանձր կամ հեղուկ նյութ գնում է վորկորը:

Կոկորդից հետո գալիս է բերնի խոռոչը (cavum oris), վորի հետին մասն է «յերախը» (pharynx, зев):

Բերնի խոռոչը մեր արտասանության ամենազլխավոր բովն է: Նրա յետևի և վերևի մասում գտնվում է շարժվող քիմքային ծածկոցը—վարագույրը (velum palati, небная занавеска) և փափուկ քիմքը (palatum molle, мягкое небо), վորը կոշտ և անշարժ քիմքի (palatum durum) շարունակությունն է և հնարավորություն է տալիս բացել կամ գոցել քիթ («ուրնգային»)

* Սովորական շնչառության ժամանակ ձայնալարերի ծերպը ավելի քիչ և բացված լինում, քան և հնչյունի ժամանակ:

խոռոչը կամ «քոանները» (choanae): Այնպես վոր փափուկ քիմ-
քը մի դոնակի դեր և խաղում, մի կողմից յերախի և բերնի
խոռոչների միջև, իսկ մյուս կողմից՝ յերախի և քթի խոռոչների
միջև: Սովորական շնչառության ժամանակ, յերբ մարդ չի խո-
սում, մեր փափուկ քիմքը իջած և և ողն անցնելով քթի խոռո-
չի միջով կամ դուրս և գալիս, յերբ արտաշնչում ենք, կամ ներս
և գնում մեր թոքերը, յերբ մենք ներշնչում ենք: Արտասանու-
թյան ժամանակ ավելի քիչ և պատահում, վոր փափուկ քիմքը
իջած լինի և քթի խոռոչը («քոանները») բաց լինի. մեծ մա-
սամբ այդ փափուկ քիմքը բարձրացած և և քթի խոռոչը փակ
և: Վերջինիս բաց լինելը տեղի ունի այսպես կոչված «ոնգային»
(носовые) հնչյունների ժամանակ, ինչպես т, п, а, о և այլն
(համեմատիր ֆրանս. temps, mon և այլն, ուր այդպիսի ոնգա-
յին ձայնավորներ կան): Այդ փափուկ քիմքը ցածից վերջանում
և մի «լեզվակով» (uvula, язычек), վորը հատուկ դեր և խաղում
վորոշ ցեղերի և անհատների արտասանության մեջ (որինակ
ֆրանսերենում, գերմաներենում):

Ինչպես մեր բերանային խոռոչը, նույնպես և քթինը, ամ-
բողջ արտասանական—կատարողական գործարանի հանգեպ հան-
դիսանում և իրեն մի «վերամբարձ փող» (գերմաներեն՝ An-
satzrohr, ռուս. наставная труба) և ծառայում և, իրեն ար-
ձագանդարան (резонатор) այն ձայնեղ ողի համար, վորը ձայ-
նալարերի շարժումով և պայմանավորված: Քթի («ոնգային») խոռոչի
ոնգոնանսը (արձագանգը), հատուկ և այսպես կոչված
ոնգային հնչյուններին. իսկ բերնի խոռոչի ոնգոնանսը միա-
նում և մյուս հնչյունների մեծամասնության, ինչպիսիք են
ձայնավորները, սոնանտները և ձայնեղ բաղաձայնները կազմում
են դրանց կամ գլխավոր ելությունը (ձայնավոր, սոնանտ) կամ
յերկրորդական (ձայնեղ բաղաձայն): Բերնի խոռոչի դիրքը
փոփոխելու հետևանքով, փոփոխվում և և դրա ոնգոնանսը, մաս-
նավորապես ձայնավորների տարբերությունը կամ դիֆֆերեն-
ցիացիան առաջացել և հենց այդպիսի փոփոխելի ոնգոնանսից,
կախված բերնի այլ և այլ դրությունից: Բերնի խոռոչը կա-
րող և նեղանալ և սեղմվել այս ու այն շարժվող գործարանների
միջոցով, ինչպիսիք են՝ շրթունքները, լեզուն յուր մասե-
րով, փափուկ քիմքը և ստորին ծնոտը: Սրա հակառակն և
ոնգային (քթի) խոռոչը, վորը կրավոր և միատեսակ դեր խա-
ղելով՝ տալիս և և չփոփոխվող ոնգոնանս. դա հարկավ հետևանք

և այն բանի, վոր քթի խոռոչը, իրեւ ռեզոնատոր, չունի յուր մեջ շարժվելու գործարաններ, վորոնք կարողանային փոփոխել այդ ռեզոնատորի ձևը, նվազեցնելով կամ ավելացնելով ծավալը և հետևապէս ինքնուրույն հնչյուններ ու աղմուկներ առաջացնելով:

Այդ կողմից բերնի խոռոչը ամենահարուստ տարբերություններն և տալիս: Դրա շարժվող գործարանները փոխակերպում են ամբողջ բերանային խոռոչի ձևը, (համեմատիւր այս ձևը u, i, o, a, e, ū, ö... և այլն ձայնավորների արտասանութեան ժամանակ): Յեւ այդպիսով, կարելի չե ասել, վոր բերանային խոռոչը հանդիսանում և ամենազլխավոր բովը («Ոջախը») մեր արտասանական գործակատարումների («արտիկուլացիաների») համար, հարկավ լեզվային արտահայտութեանների նկատմամբ: Իսկ կողորդի խոռոչը հանդիսանում և իրեւ յերաժշտական գործարան, յերգեցողութեան գլխավոր բովը:

Ամենաշարժուն որգանը լեզուն և, վորի պատճառով, և շատ լեզուներում «լեզու-խոսքը» նույն որգանի անունն և կրում (համեմատիւր մեր «լեզու», ռուսաց язык, լատին. lingua և այլն. բայց գերմ. Zunge = լեզու — որգան, Sprache = լեզու — խոսք): Լեզվի մեջ կարեւոր է ընդհանրապէս a) լեզվի յետին կամ վերջին մասը յետնալեզվային գործունեութեամբ և զգացութեամբ, b) լեզվի միջին մասը յուր գործունեութեամբ և զգացութեամբ, c) լեզվի առաջին կամ սկզբնային մասը յուր գործունեութեամբ և զգացութեամբ: Բացի դրանից, հարկավոր և տարբերել լեզվի պոռնկներէ և լեզվի միջին յերեսի գործունեութեանը և նշանակութեանը. նմանապէս պետք և տարբերել լեզվի ծայրը և այլն: Չպետք և մոռանալ, սակայն, վոր արտասանութեան մեջ մասնակցութեան և ցույց տալիս միայն լեզվի վերին լայն մասը, այն ինչ լեզվի տակը, նրա ստորին մասը կամ արմատը մնում է արտասանական շրջավայրից դուրս, թեպետ առանց այդ ստորին մասի անհնարին և լեզվի վորեւ շարժում:

Ինչպէս մեր բերանային խոռոչի բոլոր շարժուն գործարանները, նույնպէս և այդ խոռոչի բոլոր անշարժ տեղերը բացահայտ նկատելի չեն սովորական աչքով. մենք մեր մեջ կարող ենք նկատել այդ, նայելով հայելու միջոցով կամ թե մի ուրիշ բերանը: Ավելի լավ են դիտվում մեր այդ գործարանները շոշափմամբ, մինչև անգամ դրանց մկանային զգացումները կարելի չե դիտավորելու կերպով ուժեղացնել, վորպէսզի այդ գործարաններն ավելի դուրսագնանք դառնան:

ՅԵՐԱԺԵՏԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՂՄԿԱՅԻՆ ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐ

Հնչյունի առաջանալու ամենատարրական պրոցեսն այն է, վոր ողն անցնելով շնչափողի միջոցով գեպի կոկորդը, յերախը— բերանը, քիթը հանդիպում է այդ արտահոսման ժամանակ զանազան խոչընդոտների, վորոնց շնորհիվ և գոյանում են հնչյունները: Մենք վորոշակի պիտի տարբերենք հնչյունները յերկու տեսակներ— յերաժշտական և ազմկային հնչյուններ: Աղմուկն այն հնչյունն է, վորն առաջ և զալիս մեր վորևե գործարանի վոշ պարբերական ճոճումներից կամ յերևրումներից, իսկ յերաժշտական հնչյունը, «տոնը» կազմվում է գործարանի պարբերական շարժումներից: Աղմուկներ են ստացվում և այն ժամանակ, յերբ միանում և զուսարվում են այնպիսի զատ-զատ ալիքներ, կամ ալիքների հոսանքներ, վորոնց միմյանց հարաբերումը, «տեմբրը» ներդաշնակ է: Այդ հնչյունատար ալիքներն ունեն յերկու տեսակ կիզակներ՝ («ֆոկուսներ») գլխավոր և յերկրորդական, ուր այդ յերկրորդականը գոյանում է կամ յերկրորդական լսելի ալիքներից կամ գլխավոր ալիքների կերպարանափոխումներից՝ շնորհիվ ողափողի ողահունով հոսող ողաձևի:

ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հնչյունների հիմնական խմբերն են— ձայնավորներ և բաղաձայններ (гласный—vocalis, согласный—consonans) սակայն այժմյան լեզվարանությունը դրանցից հանում է և յերրորդ խմբակը—սոնանտ հնչյուններ («ձայնորդներ»), վորոնք կարող են լինել թե բաղաձայն, թե ձայնավոր և թե զիֆտոնգի տարր:

Ձայնավորների և սոնանտների արտասանության ժամանակ մեր ձայնալարերն ամբողջապես գործում են. «ձայնի» գերը գերլիշխողն է և այդ տեսակետից և, վոր այդ յերկու խումբ հնչյունները միացվում են իրրե սոնոր հնչյուններ: Ճիշտ է, դրանք կարելի չե արտասանել և առանց ձայնալարերի ողնության, բայց դա կլինի արտասանություն շնչումով (шопот), յերբ փափախվում ենք խոսում:

Ձայնավորների արտասանության յերկրորդ հիմնական պայմանն ու հատկությունն այն է, վոր բերնի խոռոչն իրրե արձագանդարան (ռեզոնատոր) և ծառայում, և այդ խոռոչում ողբ աղատ խաղում և ուժեղանում է և արդելող պատենշի էի հանդիպում: Ճիշտ է, բերնի խոռոչը դրանց ժամանակ կերպարանա-

փոխվում է, վորով առաջ են գալիս և ձայնավորների տեսակները (շնորհիվ լեզվի դերքի, շրթունքների կլորացման և այլն), — սա-
կայն դրանց արտաբերության հիմնական ֆոնոլար կոկորդումն է,
իսկ բերնի մեջ լեզվի այլևայլ աստիճանի բարձրացումը խո-
չընդոտ չի կազմում ողի գուրս հոսելուն և արձագանգվելուն: Բեր-
նի խոռոչը այնուամենայնիվ մնում է փուչ, դատարկ, այսինքն՝
առանց միջնորմների:

Հնչյունների անվանակոչությունը մենք պիտի տանք ըստ
շարժվող գործարանների կամ, ինչպես Բոդունն զբոսը տեսնեն և ր
ասում, ըստ մուրճների (МОЛОТ) և վոչ թե ըստ դնդանների (НАКО-
ВАЛЬНЯ):

Յեթև հետեմք պատմականության, հնչյունների բոլոր դա-
սակարգումները պիտի տանենք յետևից (կոկորդից) ղեպի առաջ,
լինեն դրանք ձայնավոր, թե բաղաձայն, թե սոնանտ: Ի միջի
այլոց հենց այդպես են վարվել հնդիկ քերականները, վորոնք ի-
րենց այբուբենը (devanāgarī) նույնպես այդ ձևով են կազմել:
Ապագա դիտական այբուբենը թերևս ընդգրկի այդ սկզբունքը,
ինչպես մասամբ արվում է և այժմ լեզվագետների կողմից:

Ձ Ա Յ Ն Ա Վ Ո Ր Ն Ե Ր*

Ինչպես արդեն ասվել է, ձայնավորների արտասանության
ժամանակ այն ողը, վոր արտահոսում է թոքերից, կոկորդում
ձայնեղ բնույթ է ստանում շնորհիվ մեր ձայնալարերի և հետո,
իր արտահոսման շարունակության ընթացքում, վոչ մի տեղ չի
հանդիպում ընդհանուր կամ մասնավոր խոչընդոտի: Իսկ բերա-
նային խոռոչը դրա համար ռեզոնատորի դեր է խաղում, — մի
բան, վոր կարող է կատարել և քթի խոռոչը, «ռնդայնություն»
պատճառելով այդ ձայնավորներին:

Բերանային ռեզոնատորի ձևը կերպարանափոխվում է շը-
նորհիվ լեզվի, փափուկ քիմքի և մասամբ շրթունքների փոխա-
դարձ հարակցության: Յեթև լեզուն վերև է բարձրանում իր յե-
տին մասով, մոտենալով փափուկ քիմքին, բայց ի հարկե չկաշե-
լով նրան, այն ժամանակ ստացվում է ձայնավորների այն շար-

* Ձայնավորների այստեղ բերվող կլասիֆիկացիան վերջնականապես
ձևակերպեց անգլիական լեզվաբան Henry Sweet (Հենրի Սյուիտ), վոր և ըն-
դունված է այժմ բոլորի կողմից:

քը, վոր անվանում են «յետնալեզվային» (այլ անվանակոչութ յամր՝ «յետնաքիմքային»)։ Հետո, յերբ այդ լեզուն իր միջին մասովն և բարձրանում, վորը յետին մասից քիչ առաջ և և մոտենում և փափուկ ու կոշտ քիմքերի բաժանման կետին, այն ժամանակ ստացվում են «միջնալեզվային» ձայնավորներ («միջնաքիմքային ստացվում»)։ Վերջապես, յերբ լեզուն իր ավելի առջևի, բայց ձայնավորներ)։ Վերջապես, յերբ լեզուն իր ավելի առջևի, բայց վոչ սկզբնական, մասովն և բարձրանում, չկաշեւելով սակայն կոշտ քիմքին, այն ժամանակ առաջանում են «առաջնալեզվային» («առաջնաքիմքային») շարքի ձայնավորներ։ Նման դեր և խաղում լեզուն իր յերեք մասերով նաև բաղաձայնների նկատմամբ, բայց այդ յերեք մասերը չեն զուգադիպում իրար, վորովհետև, ինչպես կտեսնենք, բաղաձայնների նկատմամբ լեզվի յերեք մասերն ավելի առաջ են, քան ձայնավորների արտաբերման ժամանակ։

Ուրեմն, ձայնավոր հնչյունների ժամանակ լեզուն կարող և մեր բերնի խոռոչին, իրեն ռեզոնատորի, յերեք ձևափոխումներ (դրուխյուններ) պատճառել, բարձրանալով իր յետին, քիչ առջևի և ավելի առջևի մասերով։ Բայց լեզուն այդ յերեք կտեսնում կարող և և տարբեր աստիճանների բարձրացում ունենալ, սկսած ամենաբարձր աստիճանից, յերբ լեզուն քիչ և մնում, վոր մոտենա քիմքին, և վերջացնելով ամենամիակ աստիճանի բարձրացումով։ Այնպես վոր լեզվի ամեն մի մասի պեսպես դրուխյունները ևս պատճառ կարող են դառնալ ձայնավորների ավելի նոր տարրերացման՝ դիֆֆերենցիացիայի։ Այդ տեսակետից մենք պետի ընդունենք հիմնականորեն լեզվի յերեք բարձրացումներ իր յերեք մասերում—ստորին բարձրացում, միջին բարձրացում և վերին բարձրացում։ Հետևապես, մենք կարող ենք տարրերել իննը տեսակ ձայնավորներ, աչքաթող անելով լեզվի յերեք մասերի (դրուխյունների) անցողական միջին մոմենտները։ Բացի այս վերոհիշյալ բաժանման սկզբունքից (principium divisionis), վոր կատարում ենք ձայնավորների նկատմամբ, սրան ավելացվում և և լեզվի կծկված կամ «փուլած» (հանգիստ) բարձրացման յեղանակները,—այնպես վոր իննը տեսակ հիմնական ձայնավորները տեղ-տեղ կարող են դառնալ 18, այսինքն՝ կրկնապատկվել։ Լեզվի այդ կծկված բարձրանալու ժամանակ բերնի խոռոչն ավելի յե նեղանում. այդ պատճառով ևլ այդ տեսակի ձայնավորները կոչվում են «նեղ» կամ «գոց» («փակ»), վորի հակառակն են «լայն» կամ «բաց» ձայնավորները։ «Նեղ» և «լայն» տերմինները պատկանում են անգլիացի հնչյունաբաններին, իսկ «գոց» («փակ»)

և «բաց» տերմինները՝ ուսու հնչյունաբաններին: Այնպես վոր, նայած լեզվի կծկվածորեն թե արձակ բարձրանալուն այդ լեզվի յերեք կետերում, և այն ել՝ յերեք աստիճանով, ստացվում են իննը «նեղ» ձայնավոր և իննը «լայն» ձայնավոր, ուր յուրաքանչյուր նեղ թե լայն տեսակը լոկ նրբություն և կազմում և մեր լսողությամբ հաղիվ և նշմարվում:

Այդ բոլոր (18) ձայնավորները կարելի յե արտասանել նաև մեր շրթունքների կլորացումով կամ առաջ յերկայնացնելով, վորով առաջ կդան նույնչափ (18) «շրթնային» (губные) ձայնավորներ:

Իսկ այդ բոլոր ձայնավորները, լինեն դրանք սովորական թե շրթնային, կարող են ստանալ և ռնգային նրբավորություն, յիբր բերնի խոռոչից ողն անցնում և քթի խոռոչը:

Յետին վոչ շրթնայնացած շարքի ձայնավորները «a» ձայնավորի ալյևայլ տեսակներն են, վորոնք կարող են լինել մի կողմից նեղ և լայն և մյուս կողմից՝ վերին, միջին և ստորին: Այդ «a»-ի տեսակներն ակուստիկորեն շատ մոտ են իրար: Որինակ, ուսներն паб բառի մեջ գոյություն ունի յետին վոչ շրթնայնացած ստորին ձայնավորը, իսկ նույն շարքի միջին «նեղ»-ը տալիս և անգլերեն but բառի միջում հնչվող ձայնավորը. անգլերեն father բառի մեջ «a»-ն ունի միջին և «լայն» բարձրացում. գերմաներեն vater բառը հյուսիսային գերմանացիների մոտ ունի միջին և լայն գիրք, իսկ հարավային Գերմանիայում համադր և ուսաց «a» ձայնավորին паб բառի մեջ, այսինքն՝ ըստորին և լայն և: Հայոց «ա»-ն յետնալեզվային միջին բարձրությամբ և:

Յետին շրթնայնացած շարքի ձայնավորներն են՝ 1) վերին ձայնավոր u (հայոց ու), նեղ և լայն, 2) միջինը՝ o նեղ և լայն, ստորինը՝ ä: Որինակ, յետին շրթնայնացած ստորին նեղ ձայնավորն և անգլ. all բառի a ձայնավորը, իսկ լայնը՝ անգլ. not o գրության հնչյունը: Միջին նեղ ձայնավորն և գերմ. so, ֆլեւանս. seau բառերի մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ուսաց воэ, անգլ. no, գերմ. voll բառերի մեջ: Վերին նեղ ձայնավորն և գերմ. du, ֆրանս. sou, անգլ. ooze բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ուսաց дух, անգլ. full, գերմ. Mutter բառերի մեջ:

Միջին լեզվային վոչ շրթնայնացած շարքում՝ 1) a՝ կամ ә՝ —ստորին նեղ ձայնավորը անգլ. bird բառի մեջ և լայնը՝ անգլ. how բառի մեջ. 2) ə —միջին նեղը՝ գերման. Gabe բառի

վերջին հնչյունը (մոտ մեր «ը» հնչյունին). 3) Ы (ы) — վերին նեղը՝ ուսաց СЫН բառի մեջ:

Միջնալեզվային շրթնայնացած շարքում հայտնի յեն՝ 1) վերին Ъ, 2) միջին Ә, 3) ստորին А^с կամ Ә^а: Ֆրանսերեն homme (=մարդ) բառի առաջին վանկում ունենք միջին բարձրացման լայն շրթնայնացած ձայնավորը:

Առաջնալեզվային փոշ շրթնայնացած շարքում 1) а^с կամ е^а — ստորին բարձրացման նեղ ձայնավորն ունենք, որինակ, անգլ. let, ֆրանս. bête բառերի մեջ, իսկ ստորին լայնը՝ անգլ. man, ֆրանս. vin բառերի մեջ. 2) е — միջին բարձրացման նեղը՝ ուսաց селѣ, գերմ. see, ֆրանս. été, անգլերեն day բառերի մեջ. այդպես է և մեր հին է ձայնավորը. իսկ միջին բարձրացման լայնը՝ ուսաց села, անգլ. men, գերմ. Männer կամ Aehre բառերի մեջ. այդպես է և հայոց «ե» հնչյունը. 3) і — վերին բարձրացման նեղը՝ ուսաց мѣлѣ, мѣл, անգլ. feel, ֆրանս. fini, գերմ. sie բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ուսաց мѣлѣ, անգլերեն bit, գերմ. Tisch բառերի մեջ:

Առաջնալեզվային շրթնայնացած շարքում 1) ö — միջին բարձրացման նեղը՝ գերման. schön, Töne, ֆրանս. peu բառերի մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ֆրանսերեն peuple, գերմաներեն Völker բառերի մեջ. 2) ü — վերին բարձրացման նեղը՝ գերմ. über, Glück, ֆրանս. lune, une, բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ գերմաներեն schützen բառի մեջ. 3) ստորին բարձրացման ձայնավորներն են՝ ä^с, ö^а:

Ահավաստիկ սխեմատիկ աղյուսակը

I

ՎՈԶ ՇՐԹՆԱՅՆԱՑՎԱԾ

	Յետին շարքը	Միջին շարքը	Առաջին շարքը
Ստորին բարձրացում	a ¹	а ^с , ә ^а	а ^с , ә ^а
Միջին —>—	a ²	ә	е
Վերին —>—	a ³	ы	і

ՇՐԹՆԱՅՆԱՑԱԾ ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

	Յեռնարկական	Միջնարկական	Առաջարկական
Ստորին բարձրացում	$\overset{\circ}{a} [a^{\circ}, o]$	$\overset{\circ}{a}^{\circ}, \overset{\circ}{a}^{\circ}$	$\overset{\circ}{a}^{\circ}, \overset{\circ}{o}^{\circ}$
Միջին —————	o	$\overset{\circ}{a}^{\circ}$	$\overset{\circ}{o}^{\circ}$
Վերին —————	u	$\overset{\circ}{u}^{\circ}$	$\overset{\circ}{u}^{\circ}$

Այս բոլոր տեսակի ձայնավորները կարող են հնչվել և քթի սեղանանոսով և ստացվել նույն քանակի «ոնգային ձայնավորներ», վորոնք լեզվագիտության մեջ նշանակվում են ձայնավոր տառին կցված մի անկյունավոր գծով ($\angle$), ինչպես, որինակ, $\overset{\circ}{o}$, $\overset{\circ}{a}$, $\overset{\circ}{e}$, և այլն: Այդպիսի հնչյուններ կան, որինակ, ֆրանսերենում, հին սլավոներենում և այլն: Սլավոներենում կային «յուս»-եր (юс большой և юс маленький), վորոնք հնչվում էին $\overset{\circ}{o}$ և $\overset{\circ}{e}$, նման ֆրանս. front (ճակատ) և vin (գինի) բառերի ոնգային ձայնավորների (fr $\overset{\circ}{o}$ v $\overset{\circ}{e}$). այժմ այդ «յուս»-երի տեղ ուսերենում առաջացել են $\overset{\circ}{y}$ (մեծ յուսի տեղ, որինակ з $\overset{\circ}{y}$ б, հին zob-ից) և я (փոքր յուսի տեղ): Հայերենում բնականորեն չկան ոնի այդպիսի ոնգային յերկու «ը» ձայնավորներ ($=\overset{\circ}{a}$ h $\overset{\circ}{a}$):

Հարկավոր և տարբերել այդ ոնգային ձայնավորները այն հնչյունական գումարից, վորը կարող է առաջանալ ձայնավորից և ոնգային բաղաձայնից ($a + n, e + n \dots$) կամ թե՛ ոնգային ձայնավորից և ոնգային բաղաձայնից ($\overset{\circ}{a} + n, \overset{\circ}{e} + n \dots$):

Մենք արդեն մասնանշել ենք, վոր ձայնավորները շնչյունի («փսփսոցի») ժամանակ կարող են արտասանվել առանց ձայնալարերի գործակցության կամ նրանց կիսատ (թերի) մասնակցությամբ, ինչպես, որինակ, գերմ. hatte բառի վերջին ձայնավորն և սովորաբար հնչվում: Այդ ժամանակ մեր արտասանական գործարաններն ունեն միևնույն դրությունները, ինչպես ձայնավորների բովանդակ արտահայտությունների ժամանակ: Շնչյունի ժամանակ ձայնավորները միում են անշարժ և ողն անցնում և

իր նախկին հունով, քավելով ձայնավորների միջին ձերպի պատերին:

Բացի ձայնավորների այս վորակից կամ ձայնավորների այս արտաբերական ֆիզիոլոգիայից, կա նաև ձայնավորների քանակ:

Այդպես են, այսպես կոչված, շեշտավորված կամ անշեշտ ձայնավորները: Յեկ ավելին. լեզուներ կան, ուր այդ ձայնավորը կարող է լինել թե կարճ, թե յերկար, ինչպես մի շարք «Տնդեվրոպական» լեզուներում: Լեզվաբաններն այդ ձայնավորները գրում են այսպես, *ā, ō, ē* և այլն, այսինքն ունենք *a*—յերկար, *o*—յերկար, *e*—յերկար և այլն: Յեթե մի լեզվում լինելին քանակի յերեք մոմենտներ՝ յերկար, միջին և կարճ ձայնավոր, այն ժամանակ պիտի նշանակվեյին (գիցուք *a* Տնչյունի վերաբերյալ) այսպես՝ *ā* (= *a* յերկար), *a* (= *a*—*a* միջին տեղության), *a* (= *a* կարճ տեղության): Սովորաբար յերկար բաղաձայնից (ֆրանս. *consonne géminée*) առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր. որինակ, ռուսաց *сума* (= պարկ) (բառի մեջ «*y*»-ն յերկար է, բայց *сумма* (= գումար) բառի մեջ՝ «*y*»-ն կարճ է: Այդպես և հայոց «շեպպել», «վաղզել» և այլն գավառաբանների մեջ ուժեղացած «պպ», «զզ» և այլ բաղաձայններից առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր (*ե, ա*): Այնպես վոր տարբեր «*o*»-եր են *коммунист* և *коммунист* (կամ հայոց «կոմունիստ» և «կոմմունիստ») արտասանությունների մեջ:

Ձայնավորների այս քանակը (= տեղությունը) մեծ նշանակություն ունի լեզուներում և հատկապես վոտանավորների չափի մեջ, վորտեղ այդ ձայնավորների քանակը բնորոշվում է կամ իր այդպես լինելով (*natura* — «բնությամբ») կամ իր դիրքով («դրությամբ» — *positione*) նայած հետևյալ բաղաձայնների քանակին: Հայոց լեզվի այժմյան զարգացման մեջ ձայնավորների այս քանակի հարաբերումը կարող է վճռական նշանակություն ունենալ ուղղագրության համար (որինակ, գրել «կոմունիստ», թե «կոմմունիստ» և այլն):

Բ Ա Ղ Ա Ձ Ա Յ Ն Ե Ր

Բաղաձայն Տնչյունները գոյանում են շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների, վորոնց հանդիպում է թոքերից հոսող ողը՝ մեր կոկորդում և բերնում, և հետևապես առաջանում է այն, վոր կոչվում են «աղմուկներ» (*шумы*): Սակայն այդ աղմուկին

սոսկավորությունները կարող են բարդվել և ձայնալարերի շար-
ժողություններով, և հետևապես աղմկային բաղաձայններն ստա-
նում են նաև «ձայնեղ» բնույթ: Այս աղմկային բաղաձայններից
բացի, մենք ունենք և «սոսնստ» բաղաձայններ, վորոնք քննվե-
լու յնն առանձին:

Բաղաձայնների դասակարգումը կազմվում է նույն ուղղու-
թյամբ, ինչ վոր և ձայնավորներինն էր: Այստեղ ևս դասավորման
սկզբունքն առնվում է լեզվի մասերի պես-պես գործողություն-
ներից: Յեթե ձայնավորի գոյանալու ժամանակ լեզուն բարձ-
րանում է իր յերեք մասերով, բայց չի կաշում քիմքին, բաղա-
ձայնների ժամանակ տեղի յն ունենում հակառակ յերևույթը—
բերնի մեջ լեզվի մասերը կաշում կամ քսվում են քիմքին և
պատահններ կանգնեցնում թոքերից հոսող ողի հանդեպ:

Այդ խոչընդոտների տեղի տեսակետից մենք ունենում ենք
յետնալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային
բաղաձայններ: Սակայն, ինչպես արդեն նկատվել է, չափտի շփո-
թել լեզվի այդ յերեք մասերի արտիկուլացիան ձայնավորների
գոյացման նման յերեք մասերի հետ, վորոնք ավելի մոտ են,
քան բաղաձայնների արտաբերության ժամանակն է: Շրթունք-
ների մասնակցությունը կարող է լինել կամ յերկու շրթունքնե-
րի ողնությամբ (билабиальные согласные) կամ ստորին շրթ-
նի և վերին շարքի ատամների ողնությամբ, վորով ստաց-
վում են «շրթնա-ատամնային» բաղաձայններ (համեմատվի մեր
«վ», «ֆ» հնչյունները):

Բաղաձայնի արտաբերումն այս չորս գլխավոր կետերում
(յետնալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային
կամ շրթնա-ատամնային) կարող է լինել յերկու կերպ կամ յեր-
կու յեղանակով. կամ որգաններն ուժեղ կերպով հպվում են և
պայթում (այդ հպումը կոչվում է implosio, իսկ պայթումը՝ ex-
plosio), կամ այդ որգաններն ունենում են փոքրիկ ծերպ—անցք
(щель), և ողը հոսում է այդ միջանցքով գուրս, վորով ստացվում
են տեական բաղաձայններ: Այդպիսի յերկու արտասանության
հետևանքով ստանում ենք պայթուցիկ կամ պայթական բաղա-
ձայններ (взрывные согласные) և չփական կամ «սպիրանտ»
կամ «ֆրիկատիվ» բաղաձայններ (щелинные, придувные со-
гласные): Ակուատիկական տեսակետից պայթականները կարելի
յն անվանել վայրկենային, իսկ շփականները՝ տեական:

Իսկ յեթե այս յերկու տեսակ բաղաձայնների արտաբերու-

թյանը միացնենք նաև ձայնալարերի աշխատանքը՝ գործունեությունը, այն ժամանակ կստացվեն և «ձայնեղ» պայթականներ և «ձայնեղ» սպիրանտներ (շփականներ):

Պետք է նկատել, վոր այդ ձայնեղությունը թուլացնում է բաղաձայնի հիմնական արտիկուլացիան (=հպումը). որինակ, b (=մեր բ) թույլ է քան p (=մեր պ), v (վ) թույլ է քան f (ֆ) և այլն:

Պայթական բաղաձայնները կարող են «Հնչայնություն» (аспирация) յենթարկվել, որինակ p (=հայոց պ) բաղաձայնը դառնալով ph կամ ինչպես վոմանք գրում են p' (=հայոց փ), կամ b բաղաձայնը դառնում է bh (b') և այլն: Այս դեպքում ասպիրացիան թուլացնում է պարզ պայթականին. և որինակ, յենթե «b»-ն թույլ է քան «p»-ն (տես վերը), բայց «bh»-ն թույլ է քան «b»-ն: Գրադացիան ըստ ուժեղության և թուլության այսպես է՝ p—b—bh, այսինքն՝ ձայնեղությունը թուլացնում է պարզ պայթականին, իսկ Հնչայնացումը (ասպիրացիան) ավելի յե թուլացնում: Կան լեզուներ, վորոնք կարծես չեն յենթարկվում այս «նորմային», ինչպես Ելզաս-Լոթարինգիայի գերմաներենը: Ասպիրատը* հայերեն կարելի յե թարգմանել Հնչեղ կամ ավելի լավ՝ Հնչական:

Այժմ տանք բաղաձայնների բոլոր տեսակները, հետևելով մեր բերած բաժանման սկզբունքին, այն է՝ ըստ բաղաձայնի արտաբերման տեղի, կերպի (յեղանակի) և ձայնեղության կամ խուլություն, իսկ պայթականները՝ Հնչայնության տեսակետից ևս:

Բնական է, վոր բաղաձայնների բոլոր տեսակները այստեղ չեն տրվելու, վորովհետև դրանց շատ նրբությունները մեր սովորական ականջով չեն բմբռնվում կամ թե հայերենի արտասանական ունակությունից հետո յեն, անմատչելի յեն: Լեզվաբաններն ընդունում են, վոր ամեն մի ցեղային կամ ազգային արտասանություն իր կազմավորման պրոցեսում ձևոք է բերում այսպես կոչված «արտասանական կամ հնչարանական բաղա», հետևապես և ունակություն:

Բաղաձայնների վերլուծման ընթացքը շատերը տալիս են ա-

* Ասպիրատ բառը լատիներեն է, կազմված ad-spiratus—«ընդ-հնչայնացած» (spiritus—շունչ, վոդի), ինչպես աֆֆրիկատը կազմված է ad-fricatus, այսինքն՝ ֆրիկատիվով (շփականով) բարդացած: Թե ասպիրատները և թե աֆֆրիկատները համարվում են բարդ հնչյուններ:

ուջից (շրթունքից) դեպի յետ, հակառակ պատմական զարգացման իրականության: Թեպետ այդ յեղանակը վորոշ դյուրություն է ներկայացնում մանկավարժական տեսակետից, վորովհետև առաջնալեզվային և շրթնային բաղաձայններն ավելի հեշտ են դիտելի, բայց մենք այստեղ կվերցնենք դրանց վերլուծումը պատմական ընթացքի տեսակետից, ան, ինչ արեցինք և ձայնավորների նկատմամբ:

ՅԵՏՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Յերբ լեզվի յերեսի յետին մասն իր այլևայլ տեղերով կըպչում կամ քսվում և փափուկ քիմքին, առաջանում են ք հնչյունի այլևայլ տարբերակները: Ամենասովորական արտաբերական «ք»-ն կլինի ka, ko, ku, kə.... կոմպլեքսների մեջ, ինչպես և դրա «ց» ձայնեղ տեսակներ (ga, go, gu, gə...): Այդ «նորմալ» արտասանությունից քիչ յետ արտաբերվելուց առաջանում են խուլ ք կամ ձայնեղ ք բաղաձայնները, իսկ ավելի յետ՝ խուլ ք կամ ձայնեղ ք բաղաձայնները: Առաջին խուլ ք, ք բաղաձայններն ունին, որինակ, վրացիք (զոնե ք և ք): Դրանց սպիրանտ տեսակներն են x (xa, xo, xu, xə... կոմպլեքսներում) կամ ք* (=հայոց դ) բաղաձայնները, վորոնք նմանապես կարող են յետ ու առաջ լինել լեզվի այդ յետին մասում: Կա և կոկորդային h, h' խուլ ըսպիրանտը (որինակ արաբերենում) և դրանց ձայնեղ տեսակը, վորը կա, որինակ, հայոց բարբառներում (որինակ, 'amen, 'Aruthyun, 'ari և այլ բառերի սկզբում): Իսկ մի շարք ցեղեր (որինակ արաբները) ունեն կոկորդային պայթական բաղաձայն, վորն արտահայտվում և կոկորդի ուժեղ սզմամբ և պայթումով:

Սովորական ք և ց յետնալեզվային բաղաձայնները մենք կարող ենք արտասանել նաև առաջնալեզվային, այսինքն՝ դրանց շնչեղությամբ (h հնչյունի միացմամբ), վորով ստացվում են kh (=հայոց ք-ը) կամ gh (=բարբառային g', որինակ g'om, g'al-lis em...):

* Այդ ք տառը վերցված է հունարեն այբուբենից (զգամա=մեր գիմ առնումով առան և, այսինքն՝ գ հնչյունը): Այժմ դա գործ են ածում դ հնչյունի համար:

Y = 2

ՄԻՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ ստացվում են նույն $k-g$ (կամ սպիրանտ $x-\gamma$) շարքի բաղաձայնները այլևայլ նրբութուններով, յերբ լեզվի միջին մասն է կաշում կամ քսվում փափուկ և կոշտ քիմքերի մեջտեղին, այսինքն այն տեղին, վորտեղ այդ քիմքերը զատվում են: Այդ կողմից՝ զրանք կոչվում են նաև «պալատալ» բաղաձայններ: Միջնալեզվային այդ բաղաձայնները հատկապես բնութագրվում են, յերբ դրանց ($k-g$, $x-\gamma$) հաջորդում են e , i (y) ձայնավորները: Յեղ այդ հանգամանքն է, վոր շատ լեզուներում այդ $k'e$, $k'i$ կամ $g'e$, $g'i$ կոմպլեքսը հեշտությամբ վեր է ածում— ξe , ξi (ձև ձի) կամ $\jmath e$, $\jmath i$ (ջե, ջի) նոր վորակների: Որինակ մեր մի շարք բարբառներում և մինչև իսկ գյուղերի թաղամասերում հնչում են «գիների»-ն, իբրև «*džini*» (դժինի > ջինի) և այլն. նմանապես և ասպիրատ միջնալեզվային $k'h$, $g'h$ պայթականները e և i ձայնավորներից առաջ հեշտությամբ տեղի յեն տալիս չե, չի կոմպլեքսին (որինակ, քեռի > չեռի):

Յեանալեզվային բաղաձայնների այդ միջնալեզվայնացումը (среднеязыченне) կամ պալատալիզացիան մեծ դեր է խաղում հատկապես ուսուերենում և քիչ դեր, որինակ, վրացերենում: Մեր մի շարք բարբառները, նմանապես ուժեղորեն յենթարկվում են այդ հնչարտարեական յերևույթին: Գրարարի «ջեռ-նումն, ջեր-մն» բառերը միայն այդ ձևով են ջեռ-նումն, ջեր-մն ստացվել $g'her$ —ջին արմատից: Նույն յերևույթն է խոսում և ուսաց $бегу$ —бежишь, $пеку$ —печешь, $лик$ —лицо (личный) և նման հնչափոխակերպումների մեջ: Միջնալեզվայնացումը նշվում է փրշիկով ('), գրված տառի վերևի աջ անկյունում:

ԱՌԱՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Առաջնալեզվային բաղաձայնների արտաբերման տեղը ավելի բնորոշ է, քան թերևս մյուսներինը: Այստեղ լեզուն կարող է կաշել կամ քսվել առամների յետևի մասից՝ կամ զրանց արմատներից («ալվուլներից») սկսած մինչև կոշտ քիմքի վերջը. և հետևապես կատեղծվեն «առամնաքիմքային» (зубонебные), այսինքն՝ առամնաառաջնալեզվային, հետո՝ զուտ առաջնալեզվային (լեզվի ծայրի մասի բաղաձայններ) և քիչ յետը արտասանվող բաղաձայններ: Այս բոլոր տարբերակները կարող են լինել նաև խուլ և ձայնեղ, իսկ պայթականները (խուլ թե ձայնեղ) նաև կա-

բող են յենթարկվել ասպիրացիայի: Հետևապես ստանում ենք առաջնալեզվային պայթական բաղաձայններ—խուլ t (=հայոց տ) և ձայնեղ d (=հայոց դ), վորոնք կարող են արտասանվել այլևայլ ձևափոխումներով, նայած թե լեզվի առաջին մասի յերեսը կամ ծայրը կաշոււմ է կամ կոշտ քիւքիւն, կամ ավելոյներին (վերին շարքի ատամների և քիւքիւ մեջտեղը), կամ վերին շարքի ատամների յետևի մասին (պատին) և կամ վերին ու ներքին շարք ատամների յետևի մասին միասնաբար: Յեթե լեզուն կըպչում է քիւքիւն վոչ թե ծայրով, այլ այդ առաջի մասի յերեսով և ատամներից հետու (դեպի յետ), այն ժամանակ այդ t և d բաղաձայնները դառնում են, ինչպես անստույգ ասում էյին, «ցերերալ» (սխալ թարգմանությունն է հին հնդկերենից)։ Երում ենք է կամ լ և զ կամ ը (մոտ են մեր «ծ», «ձ» բաղաձայններին, սակայն պարզ են և վոչ աֆֆրիկատ՝ բարդ)։

Իսկ առաջնալեզվային շփական կամ սպիրանտ—(քավող)= ֆրիկատիվ) կոչվող բաղաձայնները կլինեն խուլ s (հայոց ս) և ձայնեղ z (=հայոց ղ), վորոնք կոչվում են նաև «սուլիչ» (сви-стящие), հակադրելով դրանց «շչային» (шипящие)—š (=մեր շ) և ž (=մեր ժ) տարբերակներին: Վերջիններս (š, ž) արտասանության ժամանակ լեզվի առաջին մասն ավելի յետ է և դրգալածե կորություն է կազմում, քան s և z սուլիչների նկատմամբ: Յեթե t և d (կամ է և զ) բաղաձայններն ասպիրացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք th (=մեր թ) և dh (մեր բարբառնե-րում կա, թեպետ այդտեղ ասպիրացիան ձայնեղ է): Իսկ դրանց շփական (ֆրիկատիվ) ձևերը կլինեն ր և ռ հնչյունները (զրվում են հունարեն տառերով), վորոնք մոտ են անդլիերեն th բաղա-ձայնի յերկու հնչումներին:

ՇԻԹՆԱՅԻՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ կան իսկապես յերկու տեսակ բաղաձայններ.—նախ, յերբ բաղաձայնը գոյանում է յերկու շրթունքների միացման (հպվելու) կամ քավելու ժամանակ (bilabiales, «билабнальные» = յերկշրթնային), և յերկրորդը, յերբ բաղաձայնը գոյանում է վերին ատամնաշարքի ու ստորին շրթունքի միջոցով և կոչվում է ատամնաշրթնային—(labio-dentalis): Այստեղ ստացվում են պայթական խուլ p (=մեր պ), ձայնեղ b (=մեր բ), դրանց շր-փական տեսակները՝ խուլ f (=մեր ֆ) և ձայնեղ v (=մեր վ),

Yurasjan

վորոնցից p և b յերկշրթնային են, իսկ f և v — շրթնատամբային: Իսկ յեթե այդ յերկշրթնային p և b բաղաձայններն ասպիրացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք, ph (=մեր $փ$) և bh (համեմատել սանսկրիտ bh և հայոց բարբառների bh , վորը ձայնեղ չնշուով է):

Ա Ֆ Ֆ Ր Ի Կ Ա Տ Ն Ե Ր

Ընդհանրապես վերցրած, աֆֆրիկատները կազմվում են պայթականներից՝ (պարզ և ասպիրատ) և շփականներից, ըստ իրենց կազմության տեղի և ձայնեղության կամ խուլության: Որինակ, $p + f > pf$ (գերմ. *Pferd*, *Kamphi* և նման բառերի մեջ), $k + x > kx$, վոր կար, որինակ, չին վրացերենում և այլն:

Հատկապես այդ բարդ* բաղաձայնները որգանապես ձուլվում են, յերբ կազմված են լինում առաջնալեզվային $t \sim d$ կամ $th \sim dh$ բաղաձայնների և s և $š$ կամ z և $ž$ շփականների միացմամբ: Այդ միացումը ակուստիկական տեսակետից մի ամբողջութուն է. իսկ արտաբերական (արտիկուլացիայի) տեսակետից շարունակվող (տևական) մոմենտը կազմում են հենց այդ «պիրանտները» շփականները $s // š$, $z // ž$: Յեւ այսպես ստանում ենք $(š)$, վորը հավասար է մեր « $\underline{ժ}$ » աֆֆրիկատին, $tš$, վորը հավասար է մեր « $\underline{ժ}$ » աֆֆրիկատին. իսկ dz (ds անհնարին է) բարդութունը տեսնում ենք մեր « $\underline{ձ}$ » բաղաձայնի մեջ, $dž$ ($dš$ անհնարին է) բարդութունը՝ մեր « $\underline{ջ}$ » հնչյունի մեջ: Յեթե վերցնենք th և dh ասպիրատներն ու բարդենք $s // š$, $z // ž$ շփականների հետ, կ'ստանանք ths ($t's$) = մեր « $\underline{ց}$ » (ռուս. $ц$), $thš$ ($t's$) = մեր « $\underline{չ}$ » (ռուսաց $ч$), dhz ($d'z$) = մեր բարբառային « $\underline{ձ'}$ » ($\underline{ձ'}$ են, $\underline{ձ'}$ ու...), $dhž$ ($d'ž$) = մեր բարբառային « $\underline{ջ'}$ » ($\underline{ջ'}$ ուր, $\underline{ջ'}$ արդել): Ըստ այդմ, տեղի արտաբերման տեսակետից, նայած թե բարդութունը $s - z$ շփականների հետ է, թե $š - ž$, ստանում ենք առաջնալեզվային c (δ), $ç$ (γ), j (α), j' (α'), իսկ մյուս կողմից միջնալեզվային (մոտավորապես) $č$ (δ), $č$ (γ), j (δ), j' (δ'): Ըստ խուլության կամ ձայնեղության c (δ), $ç$ (γ), $č$ (δ), $č$ (γ) խուլ են, իսկ j (α), j' (α'), j (δ), j' (δ') ձայնեղ են:

* Բարդ են համարվում նաև ասպիրացիայի յենթարկված ph (=մեր $փ$), th (=մեր $թ$), $k'h$ (=մեր $ք'$), kh (=մեր $ք$), ինչպես և bh , dh , $g'h$, gh հրնշյունները:

Ահավասիկ բաղաձայնների տախտակը

Պ Ա Յ Ք Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

(Պարզ և ասպիրատ)

	Պուլեր	Պուլ ասպիրատներ	Ձայնիկ	Ձայնիկ ասպիրատներ
Շրթնային . . .	p	ph (p ^c)	b	bh (b ^c)
Առաջնալեզվային	t	th (t ^c)	d	dh (d ^c)
Միջնալեզվային (պալատալ)		k'h (k ^c)	g'	g'h (g' ^c)
Յեանալեզ. (ղեւար)	k	kh (k ^c)	g	gh (g ^c)

ԾԱՆՈԹ.— Գերմանացի լեզվագետները միջնալեզվային բաղաձայնները նշանակում են նշանով, ինչպես $\bar{k}$, $\bar{kh}$, $\bar{g}$, $\bar{gh}$...

ՇՓԱԿԱՆՆԵՐ

(Վերիկատիվներ)

	Պուլ շփականներ	Ձայնիկ շփականներ
Շրթնային	f (ֆ)	v (վ)
Առաջնալեզվային	θ, s (ս), š (շ)	ð, z, (զ), ž (ժ)
Միջնալեզվային	x' (խ')	ɣ' (ղ')
Յեանալեզվային	x (=խ)	ɣ (=ղ)

ԱՅՁԲԻԿԱՏՆԵՐ

	Պուլեր	Պուլ ասպիրատներ	Ձայնիկներ	Ձայնիկ ասպիրատներ
Առաջնալեզվային	c(ժ)	c'(յ)	j(ձ)	j ^c (ձ ^c)
Միջնալեզվային	č(ճ)	č'(ջ)	ʃ(ջ)	ʃ ^c (ջ ^c)

ԾԱՆՈԹ. 1. Միջնալեզվային x' շփականը մոտ և գերմանացոց «ch» հնչյունին ich «յե» բառի մեջ և մասամբ ուսուց ի հնչյունին «MOH» (խմ) բառի մեջ, Այդպես էլ ɣ' մոտ և «յոտային» (յ—հընչյունին):

ԾԱՆՈԹ. 2. Ձայնիկ յի և յի աֆֆրիկատները կան մի շարք հայկական բարբառներում, ուր սակայն այդ ասպիրացիան նույնպես ձայնիկ և («հ» հնչյունի ձայնիկ տեսակն է):

Ընդհանուր տարրերությունն այդ սոնանտների կամ, ինչպես այլ կերպ են ասում, «սոնոր բաղաձայնների» և խակական բաղաձայնների մեջ այն և, վոր առաջիկաների գոյացման ժամանակ մեր ձայնալարերը գերիշխող դեր են խաղում. և այդ պատճառով ձայնը (և վոչ աղմուկը) ստանում և ավելի մեծ նշանակություն, քան ունենք ձայնեղ բաղաձայնների մեջ: Ձայնալարերի աշխատության՝ սոնորության (sonorité) տեսակետից այս սոնանտներին մրցակից են միայն ձայնավորները, վորի հետևանքով, այսինքն այդ յերկու դաս հնչյունների (սոնանտ և ձայնավոր) ձայնեղության տեսակետից, հնչյունաբանությունը դրանց միացնում և իրրե «սոնոր հնչյուններ» (сопорные звуки):

Քանակի, այսինքն տեղականության տեսակետից, սոնանտներն ընդհատուշ են նման պայթականներին կամ աֆֆրիկատներին, այլ մոտ են սպիրանտներին (շփականներին):

Սոնանտներն այսպես են բաժանվում. 1) «նայ» սոնանտներ, վորոնք լատիներեն կոչվում են liquidae, իսկ ռուսերեն՝ «плавные». դրանք են l, r հնչյունների այլեայլ տեսակները. 2) «ոնգային» սոնանտներ, վորոնք են n (=մեր ն), m (մեր մ) իրենց այլեայլ տեսակներով. 3) y (մեր «յ»), վորի ձայնավոր տեսակն և «i» (մեր ի). 4) w (մեր «ւ»), վորի ձայնավոր տեսակն և u (մեր «ու»):

Ի սոնանտը կարող և ունենալ հետևյալ տեսակներն ըստ տարրեր գործարանների մասնակցություն. 1) ատամնալեզվային («ատամնաքիմքային»), վորն իր հերթին բաժանվում և՛ առաջնալեզվային («առաջնաքիմքային»), արվեղար, ատամնային (postdentalis) և միջնատամնային. 2) յետնալեզվային («յետնաքիմքային») և 3) սակավ գործածական շրթնային և, վորը կա, որինակ «տպուռ» կոմպլեքսի մեջ, վորով ձիւրին են կանգնեցնում: Հայոց լեզուն ունի այս բոլոր տեսակները, թե առաջնալեզվային և (=մեր «ր», հայրիկ, մայրիկ նման բառերում), թե միջնալեզվային ուժեղ թրթռուն և (=մեր «ռ»):

Յերբ և սոնանտն արտասանվում և լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի ու վերին ատամների միջանցքի (արմատների) միջնորդությամբ, այսինքն՝ յերբ ստացվում են արվեղար և յետնատամնային (postdentalis) և սոնանտի տարրերակները, այդ ժամանակ

մենք չենք գտնում այդ «Է»-ը կազմող գործարանների միջև վոչ մի ծերպ, վորը հատուկ է շփական (ֆրիկատիվ, սպիրանտ) բաղաձայններին: Հետո, այդ արվեստը և յետնատամնային և սոնանտի արտասանության ժամանակ թոքերից հոսող ողի ներգործման շնորհիվ լեզվի ծայրը թրթռում է. և դրա հիման վրա յե, վոր և սոնանտը կոչվում է նաև «թրթռուն»* (дрожащий):

Այդ «Է» սոնանտի տարբերակները մեջ ավելի շատ ձայնեղութուն (sonorité) պարունակում է «ցերերալ» Է-ի տարբերակը, վոր շատ մոտ է մեր «դ» բաղաձայնին, ինչպես այժմ ֆրանսիացիք կամ գերմանացիք են արտասանում այդ «յետնալեզվային» (ցերերալ) և սոնանտը.— համեմատել ֆրանսիացոց Paris, très, parler... կամ գերմանացոց vater, Mutter, aber բառերի «Է»-երը (= մոտ է մեր «դ»-ին): Այս յետնալեզվային և սոնանտի արտասանության ժամանակ, այսինքն՝ յերը լեզվի յետին մասը մոտենում է փափուկ քիմքի յետին մասին, մեր լեզվակը (uvula), իբրև այդ փափուկ քիմքի մի վերջույթ, շարժվում է յետ ու առաջ, շնորհիվ թոքերից հոսող ողի. այնպես վոր այստեղ ել ծերպ չի գոյանում:

Ե սոնանտի շրթնային հաղվազյուտ տարբերակը կազմվում է այն ժամանակ, յերը մեր շրթունքները յերկարաձգվում են քիչ ղեպի առաջ և հաղիվ քսվում իրար: Այդ շրթնային և սոնանտը, ինչպես ասվել է, մենք տեսնում ենք այնպիսի բացականչական արտահայտության մեջ, ինչպիսին է, որինակ, ուռաց тпру (=տփռու):

Յերկրորդ՝ 1 նայ սոնանտը (=մեր Լ) ունի ընդհանրապես առաջնալեզվային արտիկուլացիա, նման է t կամ d բաղաձայններին իրենց արտասանական տարբերակներով: Այս «Լ»-ն գոյանում է հետևյալ տեղերում՝ a) լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի սկզբի միջնորդությամբ, b) լեզվի ծայրի և արվեստների (վերին ատամների արմատների) միջնորդությամբ, c) լեզվի ծայրի և վերին ատամնաշարքի ներսի մասի («պատի») միջնորդությամբ, d) լեզվի ծայրի և վերին ու ներքին ատամնաշարքերի մեջտեղի միջնորդությամբ:

Այդ բոլոր ղեպերում լեզվի ծայրը պինդ կպած է լինում քիմքին կամ ատամներին, բայց լեզվի կողքերը, աջ ու ձախ կող-

* Հին հայ լեզվաբանները «թրթռուն» տերմինի տակ գործ էին ածում «ձայնեղ բաղաձայններ»: Այդ ի հարկե գիտական չէ:

մերից, չեն կաշոււմ քիմքին, այլ իջած են ցած, և հետեապես ողբ հոսում և բերնից այդ յերկու միջանցքների միջով դեպի դուրս։ Ողի այդ կերպ հոսելն և, վոր 1 սոնանտին ուրույն ազմուէկ և հաղորդում։ Շատ ժամանակ պատահում և, վոր լեզվի յերկու կողմերից միայն մեկն և իջած և չկաած քիմքին։ Բայց ավելի հաճախ 1 սոնանտի արտասանության ժամանակ բարձրանում և նաև լեզվի յետին մասը և այդ տեսակ «1»-ն հնչւում և ավելի, այսպես ասած «կոշտ», ինչպես ռուս. ЛОБ—ЛОБ բառերի մէջ (բայց ЛЕД—ЛЕДА ունին այլ 1)։ Հենց այդ «կոշտ» 1 սոնանտն և յեղել հին հայերենի «դ» բաղաձայնը, վորը հետագայում, կորցնելով իր առաջնալեզվային արտիկուլացիոն հիմնական մոմէնտը, դառնում և յետնալեզվային շփական, այսինքն՝ նրա յետնալեզվային ժամանակի բարդությունն ուժեղանում և, գերիշխում, վանելով առաջնալեզվային սկզբնական հիմնական տարրերությունը։

Գիտական այրուբենում («տրանսկրիպցիա»-յում) այդ յետնալեզվային (վելար) 1 սոնանտը գրում են 1, այսինքն՝ 1—տակին մի կեստ (ինչպես Մառն և գրում) կամ ավելի շուտ լեհերենի և չեխերենի գրության ձևով, այն և 1 միջտակից մի գծիկ (1)։

Ոնգային սոնանտներն են n (=մեր ն), m (=մեր մ) զանազան տարբերակներով։ Դրանց արտասանության ժամանակ փափուկ քիմքն իր ծածկոցով (velum palati) իջած և, և ողբ հոսում և քթի խոռոչի միջով, իրրև ղեզոնատորի։ Ըստ այն տարբերության, վոր առաջ և զալիս շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների՝ (բերնում) թոքերից հոսող ողի համար, մենք ղեզային n սոնանտը բաժանում ենք այսպես—յետնալեզվային (n'), միջնալեզվային (ñ), առաջնալեզվային կամ առամնաքիմքային (n), վորը կարող և լինել զանազան տեսակի։ Շրթնային, ղեզային սոնանտն և m։

Ինչ վերաբերում և y (=մեր յ) և w (մեր լ) սոնանտներին, ապա դրանցից առաջինը (y) միջնալեզվային բնույթ և կըրում, նման լեզվի միջնալեզվային չ՝ սպիրանտի. իսկ w սոնանտը ստացվում և շրթունքների գործունեյությամբ, դրանց աշխատանքի միջնորդությամբ, տարբերվելով սակայն շրթնատառային v (=մեր վ) սպիրանտից։ Այդ w սոնանտի արտասանության ժամանակ շրթունքները քիչ յերկայնացած են լինում, քան u (=մեր ու) ձայնավորի ժամանակ, վորը շատ մոտ և այդ w-ին։ Այժմ այդ w-ն կա, որինակ, անգլերենում, արաբերենում, քրդերենում և այլն։ Մի ժամանակ մեր «լ» հնչյունը յեղել և նույն սոնանտը և մոտավորապես համապատասխանել և

հունարեն *ν* ձայնավոր սոնանտին: Հաճախ այդ *W*-ի արտասանության ժամանակ լեզվի յետին մասն էս բարձրանում է, իսկ հետագայում այդ յետին մասն ուժեղանալով առաջ է բերում *gw* բարդությունը, վորը կարող է կորցնել ծագման *W* սկզբնական մոմենտը և դառնալ *g*: Նման շրջում տեսնում ենք և *V* շխականի մեջ (համեմատել մեր «գինի», «գեր»... բառերը «*vin*», «գեր» սկզբնականից), իսկ վրացիք, որինակ, մեր Վահրամ (պարսկերեն բառ է) կամ վիրապ բառերը փոխ առնելով՝ պահել են միջին փոփոխման *gwarami*, *gwirapi* ձևերը: *W > G* փոփոխությունը կրել են և պարսիկները:

Հ Ն Ջ Յ Ո Ւ Ն Ի Ք Ա Ն Ա Կ Ը

Մինչև հիմա մենք վերլուծում եյինք հնչյունները, այսպես ասած, վորակի տեսակետից, այն է՝ հնչյունների ֆիզիոլոգիան: Բայց դրանով հնչյունների ներքին բովանդակությունը չի սահմանափակվում. տարբերում են նաև հնչյունի քանակը:

Բոլոր հնչյուններն իրենց արտասանության համար կարող են պահանջել տարբեր յերկարություն ժամանակամիջոց, այսինքն՝ կարող են ունենալ հնչյունի արտասանական տևողություն տարբեր աստիճաններ: Դա բացարձակ նկատելի յե «տեական» հնչյունների համար, ինչպես են ձայնավորները, շփական, (սպիրանտ) և սոնոր բաղաձայնները: «Վայրկենային» — պայթականները, ի տրիտուր այդ տևողության, ունենում են ավելի ուժգնություն իրենց հպման մեջ. իսկ մասնավորապես պայթական ձայնեղները մինչև իրենց պայթումը (*explosio*) ունենում են նախապես և ձայնալարերի աշխատության համար վորոշ ժամանակամիջոց, վորով ստացվում է խուլ ձայն (*Blässlaut**), ինչպես ռուսերենում և այլն:

Միջանկյալ պետք է ասել, վոր հայոց ձայնեղ պայթականները չեն ունենում այդ ձայնեղության աշխատանքը մինչև պայթելը, այլ՝ միաժամանակ:

Հնչյունի քանակը տեական բաղաձայնների նկատմամբ (շրփականների և սոնանտների) շատ լավ ըմբռնելի յե մեր ականջով, ակոսատիկորեն. որինակ մասսա (բայց՝ «սա մաս ա») — «ЭТО ЕСТЬ ЧАСТЬ» ժողովրդական լեզվով, ռուսերեն ОТТОГО, վորը հնչվում է «տատալո» (բայց а ТОГО «իսկ նրան», վոր հնչվում է «ա տա-

* Բառացի «տեղույն ձայն»

գո»), трупна (=խուժք), բայց трупа (=գիակի, սեռական հո-
լովք труп բառի), Анна և она, поддаты (տակիրք տալ) և по-
даты (մատուցանել) և այլն: Զգալի յե տարբերությունը сума
(=պարկ) և сумама (=գումար), կոմմունիստ և կոմունիստ, կո-
լեկտիվ և կոլլեկտիվ և այլն և այլն:

Հայոց բարբառներն ունեն նաև վայրկենային խուլ պայ-
թականների ուժեղացում, ինչպես մատտա («լավ», «գրավիչ»
—արարերեն բառ և), բայց «մատ ա» (=падеи), ինչպես շեպակել,
չապացնել և այլն, իսկ տեական բաղաձայնների նկատմամբ հա-
մեմատիր—վաղդել, ամմենքը, տասսը, իննը...:

Այդ տեական կամ ուժեղ բաղաձայնը ֆրանսերեն կոչվում և
consonne geminée, վորը թեպետ յեվրոպական (և մեր) աշուրե-
նում գրվում և յերկու (կրկնակի) միևնույն բաղաձայն տառով
(сумма, коммуна, масса, Филипп...) բայց փաստորեն դա մի
յերկար կամ ուժեղ բաղաձայն և, վորը լեզվաբանության մեջ պի-
տի գրվի сума, коммунист, ма́сса..., նման արարերեն գրության,
ուր այդպիսի բաղաձայնները գրվում են մի տառով, բայց վերև
«վասսլ» (-) կոչված դիակրիտիկ նշանով:

Արարերենում այդ յերկար կամ ուժեղացած բաղաձայնն ու-
նի նաև ձևարանական նշանակություն (բացի արտասանական
տարբերություններից), այսինքն՝ առաջ և բերում միևնույն ար-
մատի տարբեր նշանակություններ կամ կիրառումներ:

Հնչյունի քանակը (տեղությունը) կարող և լինել տար-
բեր աստիճանների—ամենակարճ (կամ իրրացիոնալ), կարճ, կիսա-
յերկար, յերկար, շատ յերկար: Զայնավորների վերաբերմամբ գործ
են ածում զանազան նշանացույցներ (որինակ «գիակրիտիկ նշան-
ներ») այդպիսի տեղության համար, սկսած ամենակարճից (ирра-
циональный) մինչև ամենայերկարը—а, а, а̇, ӓ, а̌, а̍

Իհարկե, հնչյունների տեղության աստիճանները բավակա-
նին հարաբերական իմաստ ունեն. գրանք բնորոշվում են ամեն
մի լեզվի համար առանձին: Տեղության աստիճանները մի վորեկ
լեզվում չեն համապատասխանում իրենց արտոյուտ նշանակու-
թյամբ նույն աստիճաններին մի ուրիշ լեզվում:

Յերկար բաղաձայնների արտասանությունը բառի մեջ ունի
և այն նշանակությունը, վոր դրանց արտիկուլացիայի առաջին
մոմենտը (հղումը կամ քսվելը), միանալով նախորդ ձայնավորին
և թուլանալով՝ կազմում և վանկի անջրպետը, այսինչ դրա
յերկրորդ մոմենտը (պալթումը, վերջը) կապվում և հաջորդ վան-

կի ձայնավորի հետ: Որինակ *matta* կամ *mayya* հնչա-կոմպլեքսների մեջ (*mat—ta, may—ya...*) բաղաձայն *t* և *y* հնչյուններն իրենց հպումը (*t*) կամ քսվելը քիմքին (*y*) թուլացնում են ակուստիկորեն, նորից վերսկսելով *ta* կամ *ya* վանկերի հետ իրենց ավարտման մոմենտը: Թերևս այդ հանգամանքի հետ և կապված և այն, Վոր այդ տևական բաղաձայններից առաջ ձայնավորն ավելի թույլ և (կարճ), քան նույն տիպի սովորական (վոչ տևական) բաղաձայնից առաջ. այսինքն՝ *matti* և *mati* բառերի մեջ առաջին *a*-ն ավելի կարճ և, քան յերկրորդ բառինը:

Այնպիսի դեպքում, ինչպես «ապա—ասա», «и история» (ի—իստորիա), «а она» (=ա—անա) և այլն մենք չենք ստանում կատարյալ յերկար *a, i, a* (*ā, ī, ā*), քանի վոր վանկերի գոյությունըն ականջով ըմբռնվում և, այսինքն ձայնական դեգրադացիայի վորոշ թուլացում առաջին *a* և յերկրորդ *a*-ի մեջ. իսկ զերմանացիք, որինակ, կոկորդի հպում—պայթումով միանգամայն բաժանում են այդպիսի յերկու ձայնավորների հանդիպումը (*diese alte Eiche* կամ թե *die innere und äussere Einrichtung* արտասանում են կտրվածորեն, յուրաքանչյուր բառասկզբի ձայնավորից առաջ ունենալով կոկորդային պայթյուն*): Ֆրանսիացիք թեթև ասպիրացիա յեն դնում (*Baal* հնչում են իբրև *Ba^h al*):

ՀնչՅՈՒՆԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՈՆԻ ՅԵՎ ԱՐՏԱՇՆՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ

Ինչպես գիտենք, բոլոր ձայնավորները, սոնանտները և ձայնեղ բաղաձայնները (թե պայթական և թե շփական) կազմվում են մեր ձայնալարերի մասնակցությամբ և հետևապես ունեն այն, ինչ կոչվում և «ձայն» (ГОЛОС): Բայց այդ ձայնը, ինչպես և ամեն մի յերաժշտական տոն, ունի այլևայլ բարձրություն, նայած թե մեր ձայնալարերը վորքան շարժումներ (տատանումներ) են կատարում մի վայրկյանում:

Յեթև ձայնալարերը կարճ լինեն, նման յերաժշտական գործիքի լարերին, այն ժամանակ տատանումները մի վայրկյանում ավելի շատ կլինեն և հետևապես կ'ստացվի բարձր ձայն, ինչպես վոր տալիս են կանանց ձայնալարերը: Նման հատկությամբ են

* Այդ պայթյունը նշանակում են նշանով. որինակ «dī ʔinnere ʔoissere ʔalnrichtung» (արանսկրիպչիայով):

բացատրվում իհարկե և ազամարդկանց սոսորանո, բարիտոն, բաս-
ձայները:

Հնչյունները, վորոնք կազմվում են ձայնալարերի մասնակ-
ցությամբ, ունեն «ձայնեղություն»։ դրանք պիտի ունենան, հե-
տևապես և ձայնի բարձրություն:

Ամենավորոշ և ըմբռնելի տարբերությունը տոնի տեսակե-
տից ստանում ենք ձայնավորների և սոնանտների մեջ, այսինքն՝
սոնոր հնչյունների մեջ: Վոչ կարճ սոնոր այդ հնչյունների մեջ
տոնը կարող է լինել կամ հավասար (միալար), կամ վոչ հավասար.
վերջին դեպքում տոնը կարող է լինել կամ հետզհետե բարձրացող,
կամ հետզհետե իջնող (ցածացող): Վոչ կարճ այդ ձայնավորները
և սոնանտները տոնի տեսակետից կարող են տալ նաև հավասար
ու վոչ հավասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար ու հա-
վասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար և նույնպես վոչ
հավասար տոների միացում: Որինակ, տոնը կարող է լինել հավա-
սար—բարձրացող, հավասար—իջնող, բարձրացող—իջնող, իջնող
բարձրացող: Իսկ կարճ սոնոր հնչյուններն իրենց տոնի բարձրու-
թյունը տարածում են և հաջորդ փակ սոնանտի վրա (ar, an...):

Բայց ձայն ունեցող հնչյունը տարբերվում է մի այլ կողմով.
այդ հնչյունի ուժգնությունն է, վորը տարածվում է բոլոր հըն-
չյունների վրա: Հնչյունի ուժգնությունը կախում ունի մեր թո-
քերից հոսող ողի ուժգնությունից, թափից, իսկ ձայներն այդ ու-
ժը (գինամիկ մոմենտը) ստանում են նաև ձայնալարերի ամուր
հպվելու հետևանքով, վորոնց շարժելու համար (այսինքն՝ միջլա-
րային ծնրալը) պահանջվում է ավելի մեծ եներգիա: Հետևապես
սոնանտների դոյացման համար յեկող ողի ուժը անդրադառնում է
անմիջապես այդ սոնանտների «ձայն»-ի վրա, այսինքն՝ ձայնա-
լարերը կարող են շարժվել տարբեր լարվածությամբ:

Վ Ա Ն Կ

Վանկն ավելի խոշոր հնչյունաբանական միավոր է, քան
հնչյունը, և մենք առանց դժվարության կարողանում ենք վորոշել
վանկերի քանակը բառի կամ նախադասության մեջ: Հենց այդ
հեշտության տեսակետից էր, վոր նախնական գրությունը յեղել
և սիլլարիկ (վանկային) և հետագայում միայն մարդկությունը
զարտուղի ճանապարհով հասել է սովորական հնչյունական գրու-
թյան: Վանկերի բաժանման այդ հեշտությունը բացատրվում է

վորոշ ակուստիկական և ֆիզիոլոգիական սուբյեկտիվ պայմաններով:

Ակուստիկորեն (լսողութայն) վանկի բաժանման կետն են հանդիսանում հնչյունական շարքի մեջ յեղած թուլացման մոմենտները և կամ լրիվ դադարը՝ պաուզան, վորն ավելի տևական է: Կարելի չի վանկի մեջ յերկարացնել, որինակ, յերկար $\bar{a}$, $\bar{e}$ և այլն: Բայց յեթե մեջընդմեջ ուժեղացվի և թուլացվի դրանց արտադրող ոգահոսանքը, կամ, որինակ, շուտ-շուտ ձեռքի ափով խփվի շըր-թունքներին հնչարտադրութայն ժամանակ, այդ ժամանակ ամեն մի նոր ուժեղացում, որինակ a , բմբռնվում է իբրև առանձին վանկ:

Այնպես վոր, լսողութայն համար առանձին վանկ է հանդիսանում հնչյունական շարքի այնպիսի մի փոքր մասը, վորն իբրև ավելի ուժեղը, ընդգրկվում է (պարփակվում) հնչյունի թուլացման կամ ընդհատման մոմենտների միջև (տե՛ս Томсон, Общее языковедение, էջ 220—221):

Յեթե վերցնենք aia —հնչյունաշարքը, մենք կարող ենք այդտեղ յերեք վանկ կազմել, արտասանելով i հնչյունը վորոշ ուժեղութայն և տեղողութայն, իսկ յուրաքանչյուր յերեք հնչյունը, իրենց արտասանութայն վերջամոմենտում՝ թուլացնել: Բայց կարելի չի այդ շարքն արտասանել և $a—\bar{!}a$ կամ $\bar{a}\bar{!}—a$ կամ $ai—ia$ ($=ay—ya$), նայած թե հնչյունի թուլացումը կատարում ենք i -ից առաջ ($a—ja$), i -ից հետո ($\bar{a}\bar{!}—a$), կամ i -ի մեջ ($ai—ia$), վորով i -ն յերկու վանկերի մեջ է բաժանվում:

Յեթե վանկն արտաբերվում է արտաշնչման ուժով կամ ընդհանրապես հնչյունի ուժեղութայն, իսկ հնչյունի թուլացումներն ընդհանրապես վանկարաժանիչներ են հանդիսանում, այն ժամանակ, այդպիսի վանկը, իբրև հիմնված հնչյունի ուժեղացման վրա, կոչվում է արտաշնչական վանկ (экспираторный слог, динамический слог): Բայց յեթե aia , aza , asa , ata և այլ շարքերն արտասանենք և առանց վորեև հնչական թուլացման, այսինքն՝ մի հավասար անընդհատ արտաշնչումով, ելի կլավեն յերկու վանկեր: Դա նրանից է, վոր i , z , s և այլն պակաս լիահունչ (полнозвучный) են, այսինքն, նրանց հնչյունն ինքնին թույլ է, քան a ձայնավորինը. այնպես վոր հնչյունի թուլացումը, վորը կապված է i , s , z հնչյունների բնութայն հետ, մեր ականջի համար հանդիսանում է վանկարաժանիչ: Այդպիսի վանկարաժանիչներ են և հպվող (затворные) t , p , k բաղաձայնները, վորովհետև դրանց

հայման ժամանակ նախորդ հնչյունն ակուստիկորեն ամենին դա-
դարում է։ Այդպիսի վանկերը հիմնված են հնչյունների լիահնչու-
թյան տարրերության վրա։ Լեզուներում հաճախ յերկու մոմենտ-
ներն էլ միանում են, այսինքն, վանկը լինում է թե եքսպիրատոր
(արտաշնչման ուժով) և թե հնչյունի լիահնչման վրա յե հիմնված։
Պոլիվանովը այս վերջին մոմենտը կոչում է «հնչեղութուն» (звуч-
ность), բնորոշելով վանկն այսպես. «վանկը կարելի չէ բնորոշել
իրրե խոսքի մի ժամանակական հատված, վորը պարունակում է
հնչեղության ուժեղացում յերկու պակաս հնչեղ մոմենտների մի-
ջև։ Յեվ ամեն մի վանկում, հետևապես, պիտի լինի մի հնչյուն,
վորն ավելի յե հնչեղ (звучный), քան նախորդ և հաջորդ մոմենտ-
ները։ Այդ հնչյունը կոչվում է վանկարար (словообразующий)»։
ՏԵս Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей
фонетике. Берлин, 1923 г. հջ՝ 32)։ Յեթե վանկարար հնչյունն
ամենից շատ է գրսեվորվում իր հնչեղությամբ, ապա մյուսները
հարակցվում են գրան և կոչվում են «վոչ վանկարար» (неслоговые
звукн)։ Վանկարար հնչյունը, լինի լիահնչեղ ըստ բնության, թե
ըստ արտաշնչման ուժի, գրվում է տառի տակ փոքրիկ կլոր նշա-
նով (о), ինչպես ք, դ, Լ... (թեպետ այժմ ձայնավոր սոնանտների
տակ չեն գրվում)։ Իսկ սոնանտների վոչ վանկարար լինելը նշա-
նակվում է — նշանով (л, у, л, г, п, м), թեև վերջինները—л, г,
п, м... այժմ նմանապես այդ դեպքում գրվում են պարզ л, г, п, м)։
Լիահնչության (հնչեղության, звучность, Schallfalle) տե-
սակետից առաջին տեղը գրավում են ձայնավորները, վորոնցից
ամենատեղից է а, հետո е և о, հետո і, у (=առևայ у), ы (=առ-

* Հետևապես, վանկի նախկին բնորոշումը — «վորքան եքսպիրացիաներ
(արտաշնչումներ)—այնքան վանկեր», մեզ համար մասամբ միայն ընդունե-
լի պիտի լինի։ Համեմատիր նաև Meillet-ի բնութագրումը, վորը նմանապես
ավելի գիտական է, քան այդ նախորդը. «Будет-ли согласный элемент про-
стой или сложный, в данном ряде звуков слог есть отрезок, заключен-
ный между двумя крайними границами движений открывания и закры-
вания» (ՏԵս А. Мейе, Введение в сравнит. грам. индоевропейских язы-
ков, Юрьев 1911, հջ՝ 103-104, Թարգմանություն պրոֆ. Դ. Կուզրյավսկու) [8]։
Վանկարար հնչյունի համեմատական ուժեղությունն է իր նախորդների և հա-
ջորդների հանդեպ, վոր նրան դարձնում է «վանկարար» (словообразующий)
և այդպիսով մի գերմաներեն Haus (տուն) մի վանկանի յե, իսկ մի առևայ
ауа (=կովկասյան լեռնցիների գյուղ) կամ аа у него (=առ. նեվո) հնչյու-
նական հաջորդության մեջ ау (=առև) կամ պիեքը յերկու վանկ և կազմում,
վորովհետև դրանք բանակի և համեմատական ուժեղության տեսակետից հա-
մադրվում են։

սաց Է)։ Ձայնավորներից հետո հնչեղությամբ առաջին տեղն են գրավում սոնանաները (l, r, n, m), հետո շփական ձայնեղները (z, ž, v, ʎ,) հետո շփական խուլերը (s, š, f, x...), հետո ձայնեղ պայթականները (b, d, g) և վերջը՝ խուլ պայթականները (p, t, k)։ Այդ պատճառով ել ai, eu, ia, ie և այլ կապակցությունների մեջ վանկարար հնչյունն է սովորաբար «a»-ն և «e»-ն, այսինքն aⁱ, e^u, i^a, i^e...։

Լեզուներ կան, ինչպես սերբերենը, չեխերենը և այլն, ուր վանկարար սոնանտներն ավելի լիահնչեղ են քան ամենակարճ «իրրացիոնալ» ձայնավորները, ինչպես срб (=серб), срце (=сердце) կամ չեխերեն vлк (=волк), кгк (=шея) և այլն։ Այստեղ r, l, հնչյունները վանկարար են և պիտի գրվեն r, l, այսինքն՝ srб, srце, кгк, vлк...։

Վանկը կոչվում է բաց, յեթե վերջանում է վանկարար հնչյունով (=ձայնավորով) և փակ, յեթե դրան հաջորդում է մեկ կամ մի քանի փոչ վանկարար հնչյուններ (որինակ, բաղաձայններ)։ Ռուսաց да, про բաց են, բայց трость, дай և այլն փակ են։ Վանկը նմանապես կարող է լինել յերկար և կարճ, նայած դրա վանկարար հնչյունի քանակին։ Նմանապես վանկը կոչվում է շեշտավոր և անշեշտ, նայած թե դրա վանկարար հնչյունը շեշտունի՞ թե փոչ։

Շ Ե Շ Տ

Յուրաքանչյուր բառի մեջ վանկերն ունեն ուրույն ընույթ, ուրույն առանձնահատկություններ։ Յերբ մի վանկ ավելի յե առանձնանում բառի մեջ իր վանկարար հնչյունի ուժգնությամբ (արտաշնչությամբ) կամ դրա տոնի բարձրությամբ, ապա դա կը լինի այն, ինչ վոր կոչում ենք «շեշտ»։ Յով ստանում ենք արտաշնչական շեշտ (экспираторное ударение) կամ յերաժշտական՝ տոնիկ շեշտ*, նայած թե վանկարար հնչյունն ինչ արտասանական մոմենտով և ընութագրվում։ Լինում է իհարկե և այդ յերկուսի միացումը, խառնումը, նայած լեզվին։ Ռուսաց լեզվում, ինչպես և հայերենում, շեշտն ընդհանրապես արտաշնչական է, այնինչ, որինակ, հին հնդկերենում կամ հին հունարենում նա յեղել է յերաժշտական. այդպես է նաև ճապոներենում և չինարենում։ Վորոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, լիտվական և սերբ լեզուներ-

* Ռուսերեն՝ музыкальное կամ тоническое ударение։

րում, շեշտը կրում է՝ իբր հասունը յերկու կողմերն ևս «արտաշնչական—յերաժշտական» կամ «յերաժշտական—արտաշնչական», լինելով հետևապես խառն շեշտ:

Ձայնի բարձրացումը մենք հիմա ոգտադործում ենք նաև վերաբերմունք (զգացմունք) արտահայտելու համար, ինչպես «այո» և «այո», ուր առաջին դեպքում բարձրացող (յեւնող) և, իսկ վերջին դեպքում՝ իջնող:

Վերոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, ճապոներենում և չինարենում, շեշտի այս նրբավորումներն (оттенки—nuance), հաղորդում են նաև տարրեր իմաստավորումներ, ունեն նշանակողական տարրերացման գործոնականություն, ինչպես, որինակ, չինարենի Գեկին (=այժմյան Բեյպին) քաղաքի բարբառում տունիկ շեշտի դանազան այդպիսի նրբավորությունների հետևանքով՝ ունենք—ma (մա) «մայր», ma «կանկի» (кнопка), ma «ձի», ma «հայրոցի»: Այնպես վոր այդտեղ ունենք չորս 3 ֆոնետաներ, վորոնք չինացու համար, շեշտի շնորհիվ, ինքնորոշյալ են և լեզվական մտածողություն մեջ՝ ուրույն, ակտիվ և ստեղծագործող*:

Կարելի չե վերցնել և խոսքի (նախադասություն) շեշտը, վորը կոչում են նաև «տրամաբանական», ինչպես—յես գնացի տուն (և վոչ թե «գու»), յես գնացի տուն (և վոչ թե «մնացի» և այլն), յես գնացի տուն (և վոչ թե «այլ տեղ»): Այդպես և մի ամբողջ պարբերության մեջ, ուր լինում և շեշտավոր խոսք:

Արտաշնչական շեշտը մեծ դեր և խաղում իր ազդեցությունումը մյուս վանկերի ձայնավորների վրա, թեև պետք և շեշտել, վոր եշտավոր վանկի բաղաձայններն ևս լավ են հնչվում: Բողունը դը-Կուրտենեն շեշտի այդ ազդեցական և համաձուլիչ դերն ի նկատի ունենալով—խոսքը վերաբերում և ի հարկե արտաշնչական շեշտին—կոչում և այն «ֆոնետիկական ցեմենտ» (фонетический цемент): Յեվ այդ կողմից ուսաց ձայնավորներն, ըստ արտասանության ուժեղության կամ թուլության, նա բաժանում և յերեք կարգի կամ աստիճանի—1) ձայնավորի կատարելու-

* Համեմատիւր դրա հակադիրն այնոսների (Հյուսիսային ձաղոնիայում) լեզվով, ուր ձայնեղ և խուլ բաղաձայններն այդ ֆոնետատիկ ինքնուրույնությունը չունեն (մի kotan բառը կարելի չե արտասանել և kodan տառնց իմաստի տարբերության). նման խեթերին կամ հարավային Ամերիկայի բընիկների dede կամ nene առաջնալեզվային արտիկուլացիան (d/n), վոր միևնույն բառերն են:

թյան վերին տարեճանը հոմանիշ և հավասար և շեշտված վանկի ձայնավորին, ինչպես—*водѣ, человекъ, лошадь...* 2) Միջին տարեճանի կատարելության ձայնավորներն են նրանք, վորոնք շեշտված վանկից մի վանկ առաջ են ընկնում, ինչպես *водѣ, годовѣ, самотѣк, берега...*, կամ բառավերջի անշեշտ բաց ձայնավորները— *года, берега, вы'пили...*; 3) ամենացած կատարելությամբ են արտասանվում այլ դիրքերի ձայնավորներն ու վերջին փակ վանկերը, ինչպես—*вы'ехать, ши'ворот, полгода, колокол, разбира'ывать...* Ընդհանրապես նա դիտում և, վոր շեշտավոր վանկը, իբրև իշխող արտասանական տեղ (դիրք), իր վրա յե կենտրոնացնում արտասանողական ուշադրությունը, վորով այլ վանկերի ստուգապես արտասանվելը խանգարվում և և թուլանում։ Յեվ քանի շեշտված վանկից ափսիհ հեռուն ենք գնում, այնքան այդ արտասանական անկատարելությունը (անստուգելությունը) ավելի յե մեծանում։

Մենք գիտենք նմանապես, թե ինչ մեծ դեր և խաղացել և խաղում և շեշտը նաև հայոց լեզվախմբում՝ գրաբարում և արդի բարբառներում, ուր արտաշնչական մեր շեշտի դիրքի փոփոխման հետևանքով նախկին շեշտավոր՝

ի > * ը	որինակ միտ > մըտավոր
ու > ը	» ձուկըն > ձըկան
է > ի	» պարտէ՛ղ > պարտիղպան
ոյ > ու	» լոյս > լուսավոր
եա > և	» ատենան > ատենական
եայ > է (բառավերջում)	» պաշտօնեայ > պաշտօնէութիւն։

Մեր լեզվի հին քերականները շեշտի այս դերն անտես եյին ատել և այս բառափոխությունները բացատրում եյին բառի «աճեցմամբ» միայն։

Յերկար բառերում լինում են գլխավոր և յերկրորդական շեշտեր. համեմատիւր մեր միջին հայերենի «վաճըրըզըններ» (= վաճառականներ),—մի յերևույթ, վոր կա շատ լեզուներում։

Վերջապես շեշտը վորոշ լեզուներում ընդունում և բառի վորոշ գրությունը, այսինքն՝ դրվում և վերջին վանկի վրա (Ֆրանսիերեն, հայերեն), նախավերջին վանկի վրա (համեմատիւր մեր Ղարաբաղի կամ Թբիլիսիի բարբառները), նախավերջին կամ վեր-

* Այս > նշանը ցույց և տալիս «գառնալը, վերածվելը», իսկ < նշանը՝ «ստացվելը, առաջանալը»։

Ջից յերրորդ վանկի վրա (վրացերեն, լատիններեն), արմատի առաջին վանկի վրա (գերմաներեն) և այլն և այլն: Այս բոլորը մշտական շեշտեր են, բայց կա և փոփոխական շեշտ (համեմատիր ուսաց *ногá—ноги, стенá—стены...*):

Կարող և լինել, վոր միևնույն լեզվում գործածվեն յերկու տեսակի շեշտեր—արտաշնչական և յերաժշտական, որինակ, ուսաց «завтра?» հարցականի մեջ առաջին *зав* վանկն ունի, ըստ իր բառադիրքի, արտաշնչական շեշտ, իսկ վերջում—*тра* ունենք յերաժշտական շեշտ, հարցման և տառանման վերարերմունքը ցույց տալու համար:

Մենք գիտենք, նմանապես, վոր միևնույն հնչա-կոմպլեքսի շեշտի փոփոխումը ազդում և իմաստի կամ ֆունկցիայի փոփոխության վրա, ինչպես—*мукá* (= ալյուր) և *му'ка* (= տանջանք), *стены* (= պատեր), բայց *стены'* (= պատի, յեզակի—սեռական հոլով) և այլն: Համեմատիր այս տեսակետից յերաժշտական ձայնի դիրքը նաև նախադասության վերջում, յերբ նա յերկրորդական և և հետևապես չի վերջացած և դրա հակառակը, յերբ նախադասությունը վերջացած է: Որինակ, «յերբ գնացի՞ դու յեկար», վորտեղ ի ձայնավորը «գնացի» բառի մեջ այլ շեշտում ունի, քան ա ձայնավորը «յեկար» բառի մեջ և քան ի ձայնավորը «յերբ գնացի» հարցական նախադասության մեջ:

ՅԵՐԿԻՐԱՐՐԱՌՆԵՐ (ԴԻՖՏՈՆԳՆԵՐ)

Յերբ յերկու ձայնավոր միանում են մի վանկի մեջ, դա կոչում ենք «յերկրարբառ», «յերկձայնավոր» (= յերկձայն) կամ հունարեն բառով «դիֆթոնդ» (*di-s*—«յերկիցս», *phthong-os*—«հնչյուն»), բայց կարող են լինել մի վանկում և յերեք ալոպիսի ձայնավորներ, ինչպես հաճախ տալիս և չինարենը (*liao* իբրև մի վանկ), վորը կոչում ենք «արիֆտոնդ» (= յեռբարբառ, յեռաձայն): Այդ յերկրարբառների կամ յեռբարբառների մեջ մի ձայնավոր պիտի լինի «վանկարար» (*слогово́й*), իսկ մյուսները՝ վոչ վանկարար (տես վերը—վանկի մասին):

Յերկրարբառը լինում և բարձրացող (*восходящий*), յերբ հնչյունի ուժը դրա (յերկրարբառի) արտադրության ժամանակ ուժեղանում և, այնպես վոր յերկրորդ ձայնավորը լինում և վանկարար, այն և՛ ափելի լիահնչեղ (որինակ—*ia, ie, ua, uo...*, ինչպես ֆրանսերենում *quoi=kua*): Յերկրարբառը լինում և նաև

իջնող (нисходящий), յերբ դրա առաջին ձայնավորն է վանկա-
րարը (ինչպես край, лей, синий, стой, буйный, բառերի մեջ):
Հին քերականների որինակով այժմ էլ մեծ մասամբ «յերկբար-
բառ» (дифтонг) ասելով՝ հասկանում են այդ իջնող տեսակը, իսկ
բարձրացող տեսակի մեջ տեսնում են վոչ վանկարար ձայնավո-
րի (i, u) զուգակցումը հաջորդ ձայնավորի հետ:

Յերկբարբառները լինում են իրենց վանկարար ձայնավո-
րով նաև կարճ (o¹, a¹...) կամ յերկար (o¹, a¹...):

Յերկբարբառի յերկրորդ տարր կարող են լինել նաև *ɾ*, *l*,
m, *n* սոնանտները, վորոնք ավելի հնչեղ են քան «իբրացիոնալ»
(Ֆորաունատովի հորջորջումն է) ձայնավորը (նման մեր կարճ
«ը»-ին): Յեվ վորովհետև սոնանտները պակաս հնչեղ են, քան ձայ-
նավորները, բնական է, վոր վանկարարը պիտի լինի ձայնավո-
րը, ինչպես *ar*, *al*, *an*, *am*, *er*, *el*..., *or*, *ol*... և այլն:

Յերկբարբառի յերկրորդ վոչ վանկարար տարրը ավելի
թույլ է իր ուժեղությամբ և քանակով, քան վանկարար ձայնա-
վորը, և շատ լեզուներում միտում ունի անհետանալու (ֆրանսե-
րենում «իջնող» յերկբարբառ չկա): համեմատի՛ր մեր բարբառ-
ների յերկբարբառները գրաբարի հանդեպ: (Մայր > մար, մէր,
քոյր > քուր, քիր. ալիւր > ալուր, ալիւ...), այժմ միտում կա,
հատկապես «հնդեվրոպական» կոչված լեզուների վերաբերյալ,
դիֆտոնգներ անվանել այն հնչակումալիքսը, վորը կազմվում է
a, *o*, *e*, *ə* (= մեր «ը» յերկար) ձայնավորներից և *y*, *w*, *r*, *l*, *m*,
n սոնանտներից, վորոնք (սոնանտները) կցվում են այդ վանկա-
րար ձայնավորներին թե սկզբից («բարձրացող» յերկբարբառ) և
թե վերջից («իջնող» յերկբարբառ): Բայց սոնանտի առջևից
(յերբ «բարձրացող» յերկբարբառ է) կամ հետևից (յերբ «իջնող»
է) պիտի կցվի նաև բաղաձայն, վորը կարող է լինել կամ լոկ
պայթեական և շփական բաղաձայն («աղմկային» բաղաձայն) կամ
սոնանտ այլ բաղաձայն: Յեվ յեթե այդ բաղաձայնն անվանենք
պայմանական կերպով *C* (consonans «բաղաձայն» լատիներեն
բառի առաջին տառով), այն ժամանակ կ'ստանանք հետևյալ
յերկբարբառները—*ayC* (*a*¹*C*), *awC* (*a*^u*C*), *arC*, *alC*, *amC*, *anC*
և կամ բարձրացող տեսակը՝ *Cya* (*C*¹*a*), *Cwa* (*C*^u*a*), *Cra*, *Cl**a*,
Cma, *Cna*: Այդպես կարելի չե կազմել նաև *e*, *o*, *ə* ձայնավո-
րների հետ (*eyC*, *ewC*, *erC*..., *Cye*, *Cwe*, *Cre*... և այլն): Այն-
պես վոր հին հայոց մայր, մաւր (> մօր), մարդ, աղտ, ամպ,
հանդ բառերի մեջ ունենք այդ «իջնող» տեսակի յերկբարբառ-

ներ, վորոնց հաջորդում է մի վորեւ բաղաձայն (C). իսկ «բարձ-
բացող» տեսակի կլինեն, որինակ, միմյանց, թթուաշ, Մոսկվան և
այլն, թեպետ այս տեսակն այնքան եւ ակներե և ընորոշ չե
հայերենի համար, բացառութեամբ թերեւ Cyա, Cyե... տեսա-
կից (պատմութեան, Պապիկյան, արդյոք, գաղառական «բլեր»,
և այլն):

Յերկրաբառների այս դիրքավորվելը կամ ընորոշվելը բա-
ղաձայնի (C) կցորդութեամբ հնչափոխական տեղեկեցների
տեսակետից ունի կարեոր նշանակութիւն. համեմատել, որինակ,
հայոց բարբառների հին «իջնող» յերկրաբառների անհետանա-
լը (մայր > մէր, մաւր > մօր, լոյս > լուս կամ լիւս, ալիւր >
ալուր կամ ալիւր, ինչպէս և «բարձրացող» տեսակից՝ Պապիկյանց
> Պապիկենց կամ Պապիկանց և այլն (բայց հին- այա-, -ոյա-,
-աւա-, -իւա-, և նման կեմպլեքսները մնում են):

ՀԱԶՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մինչև հիմա մենք քննել ենք ընդհանուր հնչյունաբանության (ֆոնետիկայի) այն մասը, վորը վերաբերում է հնչյունների բնախոսական արտաբերմանն ու դասագոսմանը («հնչյունների ֆիզիոլոգիա») և հնչյունների քանակին:

Հնչյունների այդպիսի քննարկումը հարկավ կատարվում է տեսականորեն, քանի վոր հնչյունները առանձին գոյություն չունեն, այլ մտնում են արտասանելի խոսքի ընդհանուր շարքի մեջ, կապակցության կամ ասսոցիացիայի մեջ են մտնում հարեան հնչյունների հետ և այլն: Կենդանի արտասանության (խոսելու) ժամանակ մեծ փոփոխության է յենթարկվում միևնույն հնչյունի վորակը, նայած այդ հնչյունի դիրքին բառի կամ արտասանելի մեջ: Այս պայմաններում և լեզվի հենց մի տվյալ մոմենտում (վոչ միայն պատմական զարգացման մեջ) տվյալ հնչյունի վորակը ֆունկցիոնալ կապակցության և հետևապես փոփոխության մեջ է, յեթե այդ հնչյունը, որինակ, բառակազմում է, թե բառավորում, յեթե նա ասսոցիացիայի մեջ է մտնում հարեան հնչյունի հետ, յեթե նա ազդվում է շեշտի հանգամանքից և այլն:

Սրանից արդեն պարզ յերևում է, վոր Բոդունը դը-Կուրտենիյի կողմից սահմանվող «հնչյունների ստատիկա» և «հնչյունների դինամիկա» հորջորջումը մենք շատ պայմանական պիտի համարենք, քանի վոր տվյալ լեզվի տվյալ մոմենտի արտասանության մեջ բացահայտ նկատելի յեն հնչաշարժիչ ուժերը: Այդ կոնկրետ արտասանության մեջ հնչական դրությունը նույնպես փոփոխական վիճակ է կրում, ինչպես տեսնում ենք այդ լեզվի քիչ թե շատ յերկար զարգացման ընթացքում. այստեղ միայն կարող է լինել փոփոխությունների քանակի խնդիր, վորովհետև վորոշ հնչյունական փոփոխություններ («ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն») նկատելի յեն դառնում այդ կոնկրետ լեզվի զարգացման քիչ թե շատ յերկար ժամանակամիջոցում:

Վորոշ լեզուներում կամ մի լեզվի վորոշ պատմաշրջանում հնչյունական (և ձևաբանական ու իմաստաբանական) փոփոխությունը ունենում է տարրեր տեմպ, քան այլ լեզուներում կամ նույն լեզվի այլ ժամանակաշրջանում: Որինակ, լիտովցիների լեզուն, վոր քիչ է ազդվել այլ լեզուներից, այժմյան հնչյունական վիճակով շատ քիչ է փոխված համեմատած ազգակից այլ լեզուների նույն հնչյունական զրուկյան հետ: Մի հայերենի, ֆրանսերենի կամ անգլերենի այժմյան հնչյունական վիճակը շատ ու շատ է հեռացել մի հազար տարի առաջ յեղած վիճակից, քան հենց նույն լիտովցիների մոտ, վորտեղ բառեր կան, վոր պահել են, ինչպես ասում են, «հնդեվրոպական» հին վիճակը: Լնդունվում է մասնավորապես, վոր ուժեղ ազդեցություն է գործում այդ հնչական և այլ փոփոխությունների վրա լեզուների խառնվելը՝ ցեղերի միգրացիայի և նորմալ հասարակա-տնտեսական ներթափանցման շնորհիվ, վորի հետևանքով առաջանում են խառն, բայց միասնական նոր լեզուներ (համեմատիւր հայերենը, անգլերենը, բուլգարերենը և այլն): Բայց անշուշտ միայն այդ պատմական հեշտ գիտելի «խառն» լեզուները չեն, վոր տալիս են հնչական փոփոխության արմատական բեկումներ և թափեր (տեմպեր), թեպետ մաքուր անխառն («անազդվելի») լեզուներ գոյություն ունեն: Վորեն լեզվի «բնականոն» զարգացման ընթացքում նմանապես նշմարվում են այդպիսի արմատական փոփոխումներ, հատկապես իմաստաբանության մեջ, վորը (փոփոխումը) կախում ունի վերջին հաշվով ժողովրդների տնտեսական-արտադրական կյանքի փոփոխումից: Լեզվական բոլոր իրակությունների (հնչական, ձևաբանական, իմաստաբանական, լեքսիկայի) զարգացումը հի կարող ունենալ, վորպես այդ, զարգացման սուբստրատ՝ լեզվի «ինքնարավումությունը», վորը ֆիկցիա չէ: Ծիշտ է, մենք պիտի ընդունենք լեզվի սպեցիֆիկը, նրա իմանենտը, լեզվի ժառանգականությունը՝ ֆակտորն էս, յերբ տվյալ լեզվի տվյալ սիստեմը յուր հնչյուններով և ձևաբանությամբ յուր հերթին դառնում է ձևավորման ու զարգացման կամ ազդեցման գործոն հետևյալ ետապի համար, բայց այդ բոլորը մենք ընդհանրապես փոփոխություն ենք յենթադրում մեր զարգացման պատմական պրոցեսում: մասնավանդ այդ նկատելի և ակնբարխ և լեզվի իմաստաբանություն և լեքսիկայի մեջ, վորոնք հասարակայնության և նրա մտայնության կնիքը անմիջապես են կրում:

Լեզվական իրակությունների («փաստերի») ֆունկցիոնալ

դասպարտադրական ուժերի և հասարակական փոխհարաբերութ-
 թյունների հետ անմիջական և յեղեւ լեզվի գոյության (ծագման)
 առաջի մոմենտներում: Լեզվի զարգացման հաջորդ մոմենտներում
 (կտապներում) հանդես են գալիս այդ արտադրական գործունե-
 յության վրա խաբսխված նորանոր միջնորդավորող ֆակտորներ
 եւ, ինչպես արտադրական կոլլեկտիվի կամ ցեղի միասնու-
 թյան ֆակտորը, ցեղերի տնտեսական-ցեղական (եթնիկական)
 խաչավորման ֆակտորը, լեզվական սիստեմի ժառանգական ստաց-
 վածության ֆակտորը («լեզվի ինքնազարգացումը»), պետակա-
 նության (քաղաքականության) ֆակտորը, գրի (գրականության)
 ֆակտորը, տվյալ սոցիալ-կուլտուրական ընդհանուր կացությու-
 նը յուր կենցաղով, հոգեբանությամբ և այլն, դասակարգերը և
 թերեւս սերունդների փոխանակությունը: Աչքաթող անելով աշ-
 խարհադրական ֆակտորը, վորը հին ժամանակ անշուշտ դեր
 խաղացել է*, յերբ սարերն ու ձորերը խանդարել են հազոր-
 ղակցության, մատնանշներ հենց մեր ժամանակվա այն ազդե-
 ցությունը, վորը տալիս է գրի և գրականության («գրային լեզ-
 վի») ֆակտորը լեզվի միաձուլության և կոնսերվացիայի վրա
 (հմտ. անդլերենը Անգլիայում և Ամերիկայում) կամ ընդհա-
 կառակը՝ մի ցեղի (ազգի) բաժանված լինելը յերկու պետու-
 թյունների մեջ, իրրեւ անջատող և տարազարգացման ազդակ:

Մի ժամանակ լեզվական տարրերի (նաե հնչյունական),
 ինչպես և վորջ լեզվի զարգացման մեջ ցանկանում եյին տեսնել
 յերկու տեսակ գործոնների հաջորդական ազդեցություն՝ կառու-
 ցող (созидательный) և քայքայող (разрушительный): Այդպես
 եր ընդունում գերմանացի լեզվագետ Ա. Շլեյխերը և յուր հե-
 տևորդները, ազդված լինելով Հեգելից: Սակայն մեղ համար չեն
 կարող լինել լեզվի մեջ այդպիսի անջատ փուլեր: Լեզվի տարրե-
 րի (ուճակությունների) փոփոխման անմիջական ազդակներ
 կարող են լինել շատ յերևույթներ, ինչպես տեսանք վերևում և

* Համեմատիր Ֆր. Ենգելսի կարծիքը գերմանական բարբառների մա-
 սին. «Едва ли удастся кому-либо, не сделавшись смешным, объяснить
 экономически существование каждого немецкого государства в прошлом
 и в настоящее время, или объяснить экономически происхождение вер-
 хне-немецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отноше-
 нии диалекта) на две половины, что усиливается еще географически
 цепью гор от Судетов до Таунуса»[9]. Եւս նրա նոմակը գրած Յ. Բլո-
 խին:

վորոնց մասին ավելի կխոսվի ստորև: Իսկ յուրաքանչյուր ամենափոքր և աննկատելի փոփոխությունն անգամ հանդիսանում և միևնույն ժամանակ և ստեղծագործական և քայքայող (նախորդի նկատմամբ) պրոցես. ժամանակական անջատ հաջորդականություն չկա այդտեղ, ինչպես շեշտում եր Շլեյխերը. վերցնելով լեզուն, իբրև մի բնագիտական որդանիզմ: Ի դեպ ասենք, վոր այդ տեսությունը իրավամբ չընդունվեց լեզվաբանների կողմից:

Ընդունելով միջնորդավորող հանգամանքների ազդեցությունը, իբրև պատմական իրողություն՝ ձևափոխված նյութական արտադրական պրոցեսից, մենք լեզվական բոլոր տարրերի (հետևապես և վողջ լեզվի) զարգացումը կարող ենք ըմբռնել միայն դիալեկտիկորեն: Այստեղ լեզվական ամեն մի ստատիկ վիճակ (դրություն, հանգիստ...) իրենից ներկայացնում և փաստորեն մի շարժումնային հարաբերական «հանգիստ». ամեն մի լեզվական յերևույթ գտնվում է յուր զարգացման սաղմնային, լրիվ զարգացման կամ անհետացման վիճակում, ծնունդ է առնում նախորդ վիճակի ծոցում, բայց զարգացմամբ դառնալով նոր վորակ, դրանով բացասում և այդ յուր զարգացման ձևավորված աղբյուրը՝ նախորդ վիճակը:

Լեզվի տարբեր տարրերն ևս (հնչա-ձևաբանական, իմաստաբանական), իրար մեջ ներթափանցվում են, պայմանավորվում փոխադարձաբար: Բառն անգամ մի բարդ դիալեկտիկական միասնություն և մի կողմից նրա հնչա-արտաբերական և այդ մասնավոր արտաբերման հնչական հոգեկան աղբյուրի (պատկերացման) մեջ և մյուս կողմից՝ այդ բոլորի և բառի իմաստականի միջև: Զարգացման մեջ դրանք փոխադարձ կապվածության (կախման) մեջ են, ուր հետևանքը և պատճառը հակադարձ են դառնում միմյանց հանդեպ:

Վերցնենք այս հատվածում միայն լեզվի հնչյունական մասի փոփոխությունները, իրենց կոնկրետ արտահայտումների և պայմանների մեջ:

Այստեղ ընդհանրապես պիտի նկատել, սակայն, վոր լեզուների հնչյունական քանակը իրեն բազմապիսի անընդհատ ձևափոխություններով հանդերձ չի անցնում 50—60 հնչյունից, յեթև հաշվենք իհարկև հնչական նրբությունները, վորոնք զեռ ֆոնեմա չեն դարձել և հասարակայնորեն զեռ չեն զիտակցվել իբրև լեզվի անհրաժեշտ և տիպիկ միավոր—ատաղձ: Այդ և մարդկության նվաճումը, սկսած նրա կենդանական վիճակից, յերբ կա-

յին ավելի շատ հնչա-աղմկային դիֆֆուզոյիզ բարդություններ և արտաբերման (ներշնչորեն թե արտաշնչորեն) վայրը ավելի շուտ կոկորդն եր, քան բերնի խոռոչը: Իսկ յեթե թուլակը կարողանում է նմանապես արտաբերել մեր հնչյունները, ապա հաստատ կարելի չի տեսլ, վոր մեր հնչյունական (և հնչական = фон-национная) կողմը դեռ շատ չի «կատարելագործվել»:

ԱՐՏԻԿՈՒԼԱՑԻՈՆ ԲԱԶԱ

Լեզուները իրենց զարգացման վորոշ աստիճաններում կարող են ստանալ արտասանական (հնչյունական) վորոշ ունակություններ, վորոնք վոչ մի կապ չունեն այդ լեզուն կրող ցեղի կամ ազգի հետ, այսինքն՝ չկա այդտեղ ռասայականության ֆակտոր: Տվյալ այդ լեզվի ֆիզիոլոգիական (հնչա-արտաբերման) պայմանների վողջ միասնությունը կոչում են «արտաբերական բազա» (артикуляционная база), վորն իբրև պատմական զարգացման վորոշ որինաչափություն յուր հերթին հնչյունական փոփոխության անմիջական գործոն կարող է լինել: Յուրաքանչյուր լեզվի այդ պատմականորեն ստացված արտասանական ունակությունը յուր բառերի (և խոսքերի) կամ հնչյունների կոնկրետ հնչումների մի միասնության ժամանակավոր արտահայտությունն է, վորով այդքան տարբերվում են լեզուները (իրենց հնչական կողմերով) միմյանցից: Մենք կյանքից դիտենք, թե վորքան դժվար է մեծին յուրացնել մի ոտար լեզվի յուր սպեցիֆիկ արտասանությունը (համեմատիւր, որինակ, մի վրացու կամ մի վանեցի հայի ռուսերեն արտասանելը): Մենք գիտենք նաև, վոր ամեն մի լեզվի անհատ կրողն անգամ կարող է ունենալ յուր «արտիկուլացիոն բազան», վորով այդ անհատը և տարբերվում է ուրիշներից (ինչպես և իրեն այլ շարժումներով). սակայն մեզ համար կարևորն է ընդհանուր ցեղական կամ ազգային լեզվի հնչա-արտաբերական բազան, վորն է լեզվի զարգացման տեսակետից արժեքավորը և հաշվի առնելիքը: Անհատի սպեցիֆիկ հնչա-արտաբերումը կարող է և հիվանդադին ծայրահեղության հասնել, ինչպես այդ տեսնում ենք կախանների կամ թլվաւանների մոտ:

Տվյալ լեզվի ձևք բերած արտիկուլացիոն ունակություններով («բաղայով») պիտի բացատրել այն յերևույթը, յերբ, որինակ, հայը ր, ա, դ հնչյուններով բառ չի սկսում, այլ դրանց սկզբին ավելացնում է վորևէ ձայնավոր (ա, ե), ինչպիսի յե-

բևույթ հատուկ ե յեղել, որինակ, և խեթերենին, բասկերենին, մոնղոլա-թյուրքականին: Այստեղ վոչինչ սպեցիֆիկ ազգային չկա. համեմատիւր այդպիսի պատմական (անցողական) հնչա-ունակությունը և վրաց յերկու «ը» հնչյունավոր բառի անհրաժեշտ դիս-սիմիլացիան (Grigor դաւնում և Grigol, Margarita = Margalita, orjer «յերկու տնգամ» դաւնում և „or jel“ և այլն) կամ ուժեղ բազաձայն («կրկնակի բազաձայն») չկարողանալը արտասանել (komuna, pasiv...)

Արտիկուլացիոն բազայով և բացատրւում նաև ոտար փոխառյալ բառերի հնչյունների «սուբատիտուցիան», յերբ, որինակ, մի ուսաց СТОЛ բառի Л «կոշտ» հնչյունը փոխարինւում և մեր լեզվի արարատյան բարբառի «կխափափուկ» հնչյունով («ստուլ»), իսկ մի большевик բառի ճիշտ հնչելու համար զիմում ենք «բայլ-շեվիկ» գրությանը: Նման տեղական հնչյունների փոխադրումն ենք տեսնում նաև ուսաց пюре, костюм և այլ բառերի „ю“ հնչյունի մեջ, վորն արտահայտում և յեղրուպկան Ո հնչյունը (վորը ուսները չունեն). այդպիսի պատմություն ունեն նաև анабема, Θεοδωρ և այլ հունական բառերը, վորոնց առաջնալիզ-վային հունական Ն սպիրանտը վերափոխվել և ուսերենում յեղած ֆ սպիրանտով (Ֆեոդոր, անաֆեմա...): Համեմատիւր նաև մեր թրիլիսեցոց կամ զարաբաղցոց քեփ, մարիփաթ... և նման բառերի «փ» տեղականը արաբական «ֆ»-ի զիմաց:

Լեզուների այդ հնչյունական քանակի, վորակի և արտասա-նական տվյալ ունակությունների նշանակությունը մեծ և մանա-վանդ լեզուների խաչաձորման (խառնվելու) գոյացության հա-մար:

Հետաքրքիր և մասնավորապես խառն հայերենի այդ տար-րեր հնչյունական-հնչական ֆերմինտների պատմական գոյացում-ների զրսետրումը*: Լեզուների խառնման ժամանակ այդ հնչյու-նական զրությունները իրենց արտասանական ունակություննե-րով կամ կարող են սինթետիզացիայի յենթարկվել յերկուստեք, այսինքն՝ յերկու խառնվող լեզուների մեջ և հետևապես գործոն հանդիսանալ կազմակերպվող մի ընդհանուր լեզվի հնչյունական նոր զրություն («ձախական զրություն») և արտասանական ու-նակություն («արտիկուլացիոն բազա») ստեղծելու ուղղության

* Տես մասամբ իմ «Հայա-արմենական լեզվաւորի ազգակցական բովան-դակությունը» 1917 թ.:

հանդեպ. կամ թե խառնվող լեզվից մեկը, ավելի թույլը և տընտեսապես և կուլտուրապես թույլ ցեղինը (այստեղ քանակն ել նշանակություն ունի), կարող ե ամբողջապես տեղի տալ ուժեղ լեզվի հանդեպ, իսկ դրա նախկին կրողները յուրացնում են (перенимают) ամբողջապես նոր լեզուն, բայց իրենց նախորդ արտասանական ունակությունները մասամբ ներգրծում են նոր լեզվի մեջ:

Համեմատել աֆրիկատ և կոկորդային կամ յետնալեզվային բազաձայնների ճոխությունը ոսերի լեզվում (կամ հայերենում), իբրև վերոհիշյալ խառնման հետևանք:

ՀԱՉՅՈՒՆԱԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՈՒՆԻՆՊԱՏԱԿԱԴՐՈՒՄ

Այս հարցին մենք պիտի միանգամայն բացասական պատասխան տանք: Մի ժամանակ լեզվաբանները առաջ ելին մղում հնչյունական (և լեզվի ընդհանրապես) պարզեցման կամ հեշտացման դադափարը յուր դարգացման մեջ: Այդ դարգացումը, սակայն, վոնչնով ցույց չի տալիս, վոր լեզվի նախորդ ետապում, ել չենք ասում «ի սկզբանե անախ», արդեն տվյալներ յեղել են հետադա այդ մշտնջենական հեշտացման: Շատ-շատ այստեղ մոտավորապես կարելի յե կռահել մոտալուտ հաջորդ հնչական (և լեզվային ընդհանրապես) պատկերի մասին, բայց այն ել շատ մակերեսային կերպով: Կա միայն առաջացում սկսած յուր սաղմնավորումով, հետո դարգացման պրոցեսը և անհետացումը կամ վերածվելը նոր վորակի: Ամեն մի լեզվական տարը (պատկանելություն) իրեն լեզվի ընդհանուր ներքին դրության և կրողների պատմական կացության համեմատ կրում ե յուր սպեցիֆիկ փոփոխությունը:

Միակ «պարզեցումը», վոր նկատում ենք լեզվի այդ դիալեկտիկ դարգացման հետևանքով, այդ հնչյունական բովի և արտիկուլացիայի ավելի դեպի առաջ դալն ե, այսինքն՝ կոկորդից փոխադրվելը բերնի խոռոչը, հազագային (կոկորդային) բարդ «կիսակենդանական» աղմուկ-հնչյունների հոգաբաշխվելը՝ վերածվելը իրենց պարզ հնչյունական միավորների: Բայց այս յեղել ե մարդու կուլտուրականության կամ, ինչպես Նիդելսն ե ասում, «կապիկի մարդկայնացման» հետևանք, վորպես աշխատանքի նվաճման արդյունք (վորով և մարդը իրոք վոր մարդկայնանում ե): Դեռ մարդկային լեզվի պատմական շրջանում մենք տեսնում ենք շատ հազագային հնչյունների կամ անհետանալը կամ փոխարինվելը

ավելի առաջնալիզվային հնչյուններով: Որինակ, արարական և հըն-
չյունը («այն» տառով է գրվում) այժմ դարձել է սոսկ կոկորդա-
յին հպում—պայթում, վրաց հին և, ևx հնչյունները նմանապես
անհետանում են բարբառներում (իսկ վերջին բարդ հնչյունը այժմ
գրականում վերածվել է միայն հասարակ x հնչյունի), ինչպես
վոր չկա արդեն և հնչյունը լաղերենում (ճաներենում), իսկ մին-
գրերենում նա վերածվել է կոկորդի պարզ հպման—պայթման,
նման արարերենին: Աֆրիկայի հետամնաց ցեղերի մեջ ներհնչա-
կան հնչյունների քանակը սահմանափակ է:

Այս արտասանության առաջ ընթանալը կոկորդից դեպի
բերանը, ինչպես ասացինք, մարդկության կուլտուրականացման
և նվաճման արդյունք է և ունի յուր որդանական դարգացման հա-
ջորդականությունը, պատմությունը: Այս յերևույթը բնավ չպի-
տի շփոթվի արտասանության հեշտացման (պարզեցման) նախա-
դրյալ կամ նպատակադրում ունենալու հետ:

Իսկ լեզվի հնչյունական զարգացումը վորքան ասեք այժմ
որինակներ է տալիս և հակառակ ուղղության մասին, այն է,
պարզ միավորը բարդանում է (համեմատիք և կամ ի հնչյունների
с, щ, ж հնչյունների վերածվելը, տատանել—ծածանել, թորել—ծո-
րել, теку—течь, коротить—укорачивать, նմանապես՝ д >
жд, ինչպես՝ веду—вождь, город—гражданин, և այլն և այլն):
Մեր լեզուների պատմական ժամանակաընթացքում—այսինքն՝
յերբ գրի յեն առնվել—աֆֆրիկատ հնչյունների մեծ մասը ստաց-
վել է պարզ պայթականներից: Խնչն և ավելի պարզը—հին о-
рый թե՛ այժմյան острый, հին остров թե՛ այժմյան остров
(նմանապես струя < сруя, ժողովրդական страм < срам բա-
ռից և այլն), նման հայոց ստրա < սրա կամ գերմաներեն strom
< strom նման բարդացման: Համեմատիք նաև հետևյալ բարդա-
ցումները—գրաբարի զմրել > զմրել, թմրել > թմրել, ժողո-
վրդական համրել > համրել, ումր (= կյանք) > ումրր և այլն:
Լեհերենում հին պարզ r (= մեր «ը») հնչյունը, ինչպես գիցուք
речь (= խոսք) բառի մեջ, այժմ rž (րժ) բարդացման միջոցով
վեր է ածվում այդ յերկվությամբ մի պարզ հնչյունի, այն է շ(ժ)
հնչյունի: Ել չենք խոսում այնպիսի «հեշտացման» մասին, յերբ
առաջնալիզվային կամ շրթնային բաղաձայնը փոխարինվում է
յետնալիզվային («զժվար») բաղաձայնով, ինչպես մեր բարբառ-
ներում—«վոստղ» դառնում է «կոստղ», կամ «վոդնի» > «կոզնի»,
«պոտոր» > «կատոր», պորինջան > կորինջան և այլն:

«Բարենհնություն» կոչվածը, յերբ յերկու ձայնավորների մեջ ներս և ընկնում, դրանց արտիկուլացիան փոխանցող մի յերրորդը (որինակ, եի > եյի, սա և > սա յե... կամ քաոս > քափոս, (հին՝ հաոց > հաւոց, արքաություն > արքաւություն...), այդ բոլորը չունեն խոսողի կողմից «բարենհնության» նախատրամադրում, կամ իրրե լեզվի մի պերմանենտ հատկություն:

Շեշտվում և շատ լեզվաբանների կողմից վոր, որինակ, ֆրանսերենը յուր պատմական զարգացման ընթացքում (ժողովրդական լատիներենից սկսած) յուր արտասանական բազան փոխադրել և լեզվի յետին մասից դեպի դրա առաջին մասը, ինչպես վոր նկատվում և k > ք փոխանցման մեջ (լատիներեն cantare «յերգել» > ֆր. chanter, canis «շուն» > ֆր. chien, լատ. camera «սենյակ» > ֆր. chambre* և այլն):

Ահա թե ինչ և գրում Ա. Տոմսոնը ռուսերենի և ֆրանսերենի մասին. «В русском языке, в отличие напр. от французского, язык в общем артикулирует более задними частями, если не считать часто встречаемую в русском языке палатализацию согласных. При переходе от русской к французской речи язык поддается вперед, и двигательная энергия как бы переносится на передний язык» (տե՛ս նրա Общее языковедение, էջք 216—217)[10]։ Սակայն, Տոմսոնը մոռանում և, վոր մեր աչքի առաջ այժմ ֆրանսերենը, ինչպես և գերմաներենը, առաջնալեզվային «հեշտ» r (=մեր«ր») սոնանտը այժմ փոխարինում են յետնալեզվային դժվար «r^c»-ով, ինչպես ֆր. parler (=պալկե), Paris (Պալի), tres (=տրե)..., կամ դերմ. vater (ֆատեկ)՝ aber (=արեկ), Mutter (=Մուտեկ) և այլն, ուր այդ յետնալեզվային «r» հնչյունը («r» grasseyée =картавое «r») մոտենում և մեր «ղ հնչյունին (սակայն նույնը չե), արտասանվելով մասամբ քիմքի իջոցքի—լեզվակի (uvula) միջոցով, վոր մեզ (հայերիս) համար դժվար և արտաբերելու Այստեղ մենք տեսնում ենք ֆրանսերենում և գերմաներենում հակառակ պրոցեսը: Հետևապես, դիտական չե վորեւ լեզվի պատմական մի տվյալ ընթացքը համարել այդ լեզվի թեկուզ հնչյունական կողմի զարգացման չափանիշը, անտես առնելով դրա պատմական զարգաց-

* Այստեղ mbr բարդացումը mtr ավելի պարզից նման և հայոց նման յեթույթին (թմրել > թմրել, ումբ > ումբը...): Նույնը կա և անգլերենում, ուր որինակ number ստացվել և nomer (=համար, թիվ) բառից:

ման բարդ դիմամիկան, անտես առնելով մյուս լեզուների նման պատմականությունը:

Լեզվի այս «պարզեցման», «բարեհնչացման» և նման նպատակադրման դեմ շատ իրավացի բողոքում եր յուր ժամանակին Բողոուն դը-Կուերտենեն, ինչպես և այլ լեզվագետներ:

Մենք ասացինք, վոր մի ժամանակ գերմանական լեզվագետ Շլեյխերը և յուր հետևորդները, ազդվելով Հեգելից, ցանկանում էին լեզվի զարգացման մեջ, յուր հնչաձևաբանական կողմերում, տեսնել յերկու մոմենտներ՝ ստեղծագործական (созидательный) և քայքայիչ (разрушительный), պնդելով այդ տեսակետի վրա հատկապես հնդեվրոպական «նախալեզվի» և հետագա յուր ձևերի (ձևափոխությունների) վերաբերմամբ: Սակայն, այդ տեսակետը իրավամբ չընդունվեց լեզվագետների կողմից, վորովհետև լեզվի զարգացման մեջ ամեն մի նորը, յեթև վոչնչացնում և նախորդը, բայց և միևնույն ժամանակ ստեղծում և. նա քայքայիչ և և միևնույն ժամանակ ստեղծագործող: Այս վերաբերում և և լեզուների հնչական փոփոխություններին:

Հետևապես հնչական (և լեզվական՝ ընդհանրապես) զարգացման մեջ մենք չենք կարող տեսնել վորևե նպատակ, նպատակադրություն: Հենց մեր լեզուների պատմական զարգացման ընթացքում հնչյուններ կարող են առաջանալ, վորոնց սաղմերը շատ առաջ չեր կարելի նշմարել, և վորոնք վորևե կանխադիր նպատակ չենք կարող հետապնդել, այլ առաջանում են՝ յելնելով լեզվի անմիջական (նախորդ) տվյալ դրությունից: Վեչ ուղմանական, գերմանական, ռուսական... և վոչ ել մեր լեզվում, որինակ, չեր յեղել *ī* (մեր *ֆ*) հնչյունը, այլ վորոշ լեզվում և վորոշ պատմական շրջանում նա ստացվել և նախորդ *p* (մեր *պ*) հնչյունից (գերմ. *Vater* հին *phater* < *pater* ձևից), վորոշ լեզուներում հին *b*-ից (=մեր *բ*), ինչպես լատիներենում (*fero* «բերում եմ» հին *ber* — < *bher* — արմատից), վորոշ լեզուներում հին *v*-ից (=մեր *վ*), ինչպես որինակ, ռուսաց *вход, встреча, второй..* (=ֆխոտ, ֆատրեչա, ֆտարոյ..), վորոշ լեզուներում հին «*hv*» հնչակոմպլեքսից, ինչպես մեր բարբառներում (*hogi* դառնում և *hvogi*, սա *եղ*՝ *fogi*)^{*} և այլն և այլն: Այդպիսի նոր հնչյուն

^{*} Այդպես ել—նորք > հուրք (հուրք) > հվորդ (հվորք) > ֆորք || ֆուրք, հոր > ֆուրք և այլն: Հին «հարաւային» բառը մենք հնչում ենք «հուրաֆային», ուր «ֆ»-ն ստացվել և այլ պայմաններում:

և և մեր «դ» հնչյունը, վորը լինելով առաջնալիզվային «լ» (մեր այբուբենական շարքում նա գրավում և հունարենն ՝ «լամդա»-յի տեղը), նման ուռապ ՊԵ «կոշտ» հնչյունին, ուներ և լիզվի յե-տին մասի փոքր բարձրացում: Սակայն դարերի ընթացքում այդ յեանալիզվային արտիկուլացիան գերիշխում և հետագայում վա-նում և առաջնալիզվայինը, և այդպիսով ստացվում և նոր հնչյուն՝ հեանալիզվային դ: Իսկ վորքան հարուստ են մեր բարբառները իրենց բաղմապիսի, միանգամայն նոր հնչյուններով, վորոնց մասին չե՛ր կարելի սկզբից կռահել, յեթե գրի առած ունենայինք դրանց հաջորդական զարգացման ետապներն անգամ:

Արդ, ուրեմն, լիզվի հնչական (և ձևարանական) զարգացման մեջ մենք չենք տեսնում նպատակարանություն («տեխնոլոգիա»), վորը իրավամբ մերժվում և այժմյան լիզվագետների կողմից:

ՀԵՋՑՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Լիզվի հնչյունական մասի փոփոխություն ասելով՝ մենք պիտի հասկանանք սոսկական բառերի այդպիսի փոփոխությունը, վերցնելով այդ բառերը հարկավ նախադասությունների կամ ասույթների (վոճերի) մեջ և լիզվի զարգացման պատմական ընթացքում: Այդպիսով մենք աչքաթող ենք անում լիզվի (resp. բառերի) սկզբնական բարդ հնչա-աղմկային արտադրություն-ների վերածվելը պատմական շրջանի տարրորոշ հնչյունների կամ աղմուկների: Այդ վերջին հարցն ևս իրեն ծագումնաբանական (գենետիկական) նշանակությունն ունի, հատկապես յերբ մարդը կիսակապիկային վիճակից հետզհետե բարձրանում և, «մարդկայնանում և»: Սակայն մենք այստեղ տնտղելու յենք լիզվի (resp. բառերի) այդ հնչյունական փոփոխությունները՝ նրա մեղ հայտնի պատմական ետապներից յելած: Այդ հայտնի և զննելի վիճակից քաղելով վորոշ տվյալներ, մենք կարող ենք ընդհանրացումներ կատարել և վորոշ չափով նմանը յենթադրել լիզվի նախապատմական շրջանների համար: Այդ գեալքում, հատ-կապես հնչյունների զարգացման կոնկրետ որինաչափություն-ները յերևան բերելիս, մենք քիչ սխալ գործած կլինենք, նմանը վերագրելով լիզվի նախորդ, մեղ անհայտ շրջաններին:

Մենք արգեն մատնանշել եյինք, վոր լիզվի տվյալ արտա-սանական, այսպես ասած «ստատիկ» դրության մեջ անգամ միանգամայն զննելի յեն հնչյունական փոփոխությունների վո-

բոշ շարժիչ մոմենտներ, գրգռապատճառներ: Բայց կան և այնպիսիք, վոր միայն շոշափելի յին դառնում տեական պրոցեսից հետո, լեղվի զարգացման յերկար ժամանակվա ընթացքում, վորը առիթ է տվել այդպիսի փոփոխությունները կոչել «պատմական հրնշյունափոխություն» (պայմանական տերմին է և գործ է ածվում Բոգոլեն զը-կուբտեննյի կողմից): Ճիշտը կլինի կոչել «ընդհանուր պատմական հնշյունափոխություն»:

Հնշյունական փոփոխությունները բառի մեջ կատարվում են կամ վորոշ հնշյունների անհետացումով կամ նորերն ավելացնելով կամ դրանց վորակական փոփոխություններով և կամ դրանց (հնշյունների) դասավորման՝ տեղի փոփոխմամբ: Այդ փոփոխությունները կարող են կապված լինել հնշյունի դիրքի հետ բառի մեջ (resp. բառաշարքի) կամ կարող են կատարվել անկախ այդ պայմանից: Առաջին դեպքում փոփոխության անմիջական պատճառը կարող է լինել հնշյունի արտաբերման (արտիկուլացիայի) կամ հոգերանական դուգորդության ազդեցությունը, իսկ յերկրորդ դեպքում՝ սոսկ հնշյունարանականը, արտիկուլացիոն մոմենտը: Փոփոխության այդ վերջին տեսակն է («պատմական հնշյունափոխություն»), վոր կրում է ընդհանուր և անհրաժեշտ բնույթ, դրսևորվելով բոլոր դեպքերում, անկախ հնշյունի դիրքից բառի մեջ: Իսկ յեթև բացառություններ են լինում, ապա այդտեղ շեղող (խանգարող) հանգամանք է ծառայում մեր նշած առաջին սահմանափակությունը, այն է՝ հրնշյունի դիրքը (պայմանավորվածությունը) բառամիջուկ: Միայն այդ վերապահումով և միայն վորոշ պատմական ժամանակաշրջանի համար կարելի յե ասել, վոր հնշյունական «պատմական» փոփոխությունները (հնշյունափոխական «որենքները») բացառություն չունեն:

Անցնենք կոնկրետ դեպքերի նկարագրությունը, որինականք բերելով հարկավ միայն յերևույթները արձանագրելու տեսակետից, այն ել՝ ամենացայտուն հնշափոխական յերևույթները: Իհարկե բոլոր նման փոփոխությունները անհնար է մեջտեղ բերել և այն ել՝ բոլոր լեզուներից: Հիմնական փոփոխություններն արդեն շատ լավ նկարագրում են լեզուների այդ ընդհանուր հնշափոխության դեպքերը և դրանց անմիջական գրգռապատճառներն ու տենդենցները:

Այստեղ քննվելու յեն այն հնշյունական փոփոխությունները, վորոնք սոսկ այդպիսին ել մնում են, ինչպես, դիցուք

«հայր»-ը դառնար «հէր», «աղբայր»-ը > «ախպէր», «խեղդել», > «հեխպել» և այլն, իսկ այն փոխառութիւնները, վերոնք առաջ են բերում նոր բառաձև (թեքման կամ բառակազմութի տեսակետից) *, այդ մենք կքննենք «Ձեարանութիւն» հատվածում:

Մենք վերցնում ենք հնչյունական փոփոխութիւնները իրենց անմիջական մոտիվներով՝ դրդապատճառներով — ֆիզիոլոգիական (արտիկուլացիոն) և հոգեկան, լինի հնչյունը պայմանավորված յուր գիրքով բառի (բառաշարքի) մեջ թե վոչ: Հաճախ ել այդ յերկու փոփոխիչ դրդապատճառները շաղկապվում են, այսինքն հնչյունի փոփոխութիւնը կրում է ֆիզիոլոգիական («ֆոնետիկական», «արտիկուլացիոն») և հոգեկան մոտիվներ ի խառն (շաղկապված) ազդեցութիւնը:

Վերջնք են հնչյունական փոփոխութիւնների կոնկրետ տեսակները:

1

Բառասկզբում, յերբ ձայնավորով ենք սկսում, կարող են լինել հնչաարտաբերման աշխատանքի տարբեր մոտեցումներ: Մենք գիտենք, Վոր ձայնավորները ձայնալարերի ողնութիւնը են հնչվում (յեթի գրանք չենք շնջում): Արտասանական դադարից հետո, յերբ այդպիսի ձայնավորներով ենք սկսում նախադասութիւնը, կամ ամեն մի բառը յուր սկզբնական ձայնավորով, հաճախ անհնում ենք, Վոր մեր արտասանութիւն համար թոքերից հոսող ողք և այդ ձայնավորների համար արտադրվող ձայնալարերի աշխատանքը տարբեր կամ միաժամանակ մոմենտում են հայտնարեւում: Որինակ, ֆրանսերենում կամ ռուսերենում բառասկզբի ձայնավորի կամ ձայնալարերի այդ վերըացիոն (թոթուեն) մոմենտը զուգադիպում է ողի հոսանքի սկզբնավորութիւն հետ, և ստացվում է, ինչպես ասում են, «մեղմ սկզբնավորութիւն» (тихий приступ): Սակայն, այլ է, որինակ, գերմաներենում, ուր ձայնալարերը կծկված (սղմված) են լինում, և շեշտավոր ձայնավորով բառ արտասանելիս մենք ստանում ենք ձայնալարերի «պայթում», իբրև լուծում այն հալման, Վոր հարկավոր ևր նախորոք ձայնալարերի թութումն համար (Eine alte Eiche = 'այնն 'ալտն ' այլսն, ուր ' նշանը այդ կոկորդային

* Այդ ձեարանական հնչափոխութիւնը փոխվում է նաև բառի իմաստը կամ նրա ֆունկցիոն՝ պաշտոնը նախադասութիւն մեջ:

պայթումն և տալիս): Իսկ յեթե ձայնալարերի ծերպը (անցքը) բաց և, սղմված չե, և ողը հոսում և՛ նախորդելով ձայնավորի արտասանության համար հարկավոր ձայնալարերի թռթռումը, այն ժամանակ ստացվում և «շնչումնային» արտասանական սկզբնավորություն, վորն արտահայտվում և «h» շնչյունով:

Այդպիսի շնչումը կոչվում և spiritus asper և կար, որինակ հունարենում, լատիներենում և այլն: Ռոմանական բարձառները այդ շնչումը (h) կորցրել են, շնորհիվ ողահոսանքի և ձայնալարերի միաժամանակ գործառնություն: Բայց, որինակ, հայոց բարբառներում ծնունդ և առել «ձայնեղ շնչյունի» արտաբերումը ձայնավորով սկսվող բառերի արտասանություն սկզբում, և յեթե առաջ արտասանվում եր ուս, աղագ, ամէն, արի, Աշտարակ, էգուց, իգի (< էգի < այգի) և այլն, այժմ սկսում են արտասանել 'ուս, 'աղաք, 'ամեն, 'արի և այլն:

Այս յերևույթը, իբրև շնչյունափոխության պատմական զարգացման մի նոր դեպք, իրեն առաջացման պատճառները ունի լոկ արտիկուլացիոն հոգի վրա, այն և՛ ձայնավորով սկսվող բառերը, այլ կերպ առած՝ ձայնավորը, արտասանվել և ձայնալարերի և ողի հոսանքի միասնական գործակցությամբ: Այդպես և, որինակ, արարատյան բարբառում, ուր այդ միտումը քանի գնում, այնքան զարգանում և, (վորովհետև դեռ շատ կան և հպմամբ—պայթումով արտասանվող ձայնավոր բառեր, ինչպես, ասել, ուտել, իմ, եչ...): Նման հոգի վրա պիտի բացատրել և դարարագոց «հինչ» (= ինչ), «հով» (= ով), արարատյան «հնդրել» (= ընտրել), «հնդկեր» (= ընկեր) և այլ բառերի սկզբնական «h» շնչումի առաջ գալը: Անգլիերենում ժողովրդական բարբառներում «h» շնչումը անհայտացել և, բայց զրական արտասանություն մեջ մնացել և, և «ջենտլմենները», այսինքն անգլիական բուրժուական խավերը, սիրում են իրենց տարբերությունը (բանվորից) զրանով զղալ տալ Պոլիվանովն ասում և,

«Опущение звука h в английском, хотя довольно распространено, но считается вульгаризмом, не достойным подражания, например, у Thackeray'a приводится воззрение, что для джэнтльмена невозможно жениться на девушке, которая drops her h's: Интересно, что лица необразованные, говору коих, свойственно такое опущение h, часто при попытках быть корректным в языке, вставляют этот звук там, где не нужно...»[11], բերիլով զրա համար

մի հետաքրքիր անեկդոտային պատմութիւն (տե՛ս նրա Лекции по введению в языкознание и общей фонетике, Берлин, 1923, էջեր 25—26):

Ինչպես տեսնում ենք, բառակազմի դիրքը վորոշ լեզուներում և վորոշ պատմական դրանց ետապներում կարող է ունենալ հնչյունական փոփոխութիւնների համար հատուկ նշանակութիւն, մասնավորապես ձայնավորով սկսվող բառերի նկատմամբ: Բայց այս և նման հնչափոփոխութիւնը, վորն ունի յուր ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական արտաբերման անմիջական մոտիվները, պիտի հասկացվի լեզվի ընդհանուր պատմական զարգացման ֆունի վրա, դրա ընդհանուր տվյալներով: Այդ պատմականությամբ, այդ լեզվական պատմական կացությամբ և, վոր բացատրվում է «h» շնչունի անհետացումը ֆրանսերենում, իտալերենում, իսպաներենում և այլ ուսմանական բարբառներում, այն ինչ դրանց զարգացման լատինական (ժողովրդական լատիներենից) ֆազայում այդ «h»-ն կար:

Հայոց բարբառների ձայնեղ սպիրանտի առաջ գալը բառակազմում կապված է նաև այդպիսի սպիրանտով բարդված b', d', g', j', j' (= p', t', q', ʒ', ɖ',) բաղաձայնների հետ (p' ան, t' ուռ, q' ում, ʒ' ուր, ɖ' են...), վորոնց չպիտի շփոթել ph, th, kh... ասպիրանտների հետ, ուր «h»-ն խուլ է:

Ձայնեղ սպիրանտ սկսում և առաջանալ և մի շարք ուսաց բարբառներում:

Բառակազմի դիրքը հնչափոխության համար կարևոր է նաև բաղաձայնով սկսվող բառերի համար, մի հանգամանք, վորի վրա ուշադրութիւն չեն դարձրել լեզվաբանները: Հենց մեր վերը բերած ասպիրացիայի («h» շնչումի) առաջ գալը կամ անհետացումը կարելի չէ մատնանշել վրաց լեզվում, ուր այդ բառակազմի նոր առաջացած «h»-ն հնում փոխանցվել է s սպիրանտի (յեթն ընդունենք Մաուր տեսակետը), ինչպես speti = պետ, (պարսկ. pati բառից) sparsi = պարսիկ, spiloy = փիղ (= պարսկերեն pīl), spilenji = պղինձ. (պարսկ. birinj): Սակայն, յերբ հետազայում հին «h»-ն սկսում է վրացերենում անհետանալ, ինչպես hune > uue (= ձի), hormoy > ormo (= փոս), uriaj = հրեայ (< հուրիայ), ambovri = համբոյր, arami = արաբերեն haram (= հարամ), ša = պարսկ. šah (= թագավոր)* և այլն, այդ

* Հմմտ. նաև šanšə հատուկ անունը «շահնշահ» ձևից:

speti, sparsi և այլ բառերի «sp» բարդությունը մեծ մասամբ մնում է: Սակայն, յեթե այդ բառերի սկզբի «s»-ն «p» բաղաձայնից առաջ նոր հնչյուն է, այսինքն՝ հետագայում և առաջացել, սակայն, դրանից չպիտի յեղրակացնել, վոր բոլոր նման sp sr, sv, sk... կոմպլեքսները այդ պատմությունն ունեն. որինակ կան rba և srba «վագել», kidva և skidva «գնել», vla և svla «գնալ», ni-karti և ni-skarti «կտուց» և այլն, և ի դուր Մաուր նման սխալ յեղրակացությունն և անում (ճիշտ են միայն վրաց xvadagi հին xvastaki «անասուն, տավար» ձևից, leki «լեզու» leski ձևից...)*

2

Նմանապես հնչյունափոխական նշանակություն կարող և պատճառել բառին հնչյունի դիրքը այդ բառի վերջում: Վորոշ լեզուներ, որինակ, ձայնեղ բաղաձայնները բառավերջում դարձրնում են խուլ, վորովհետև այդ զեպքում գոյություն ունի բաղաձայնի միայն հպման կամ քավելու մոմենտը, բայց վոշ պայթման, յերբ ձայնեղությունը պիտի լսելի լինել:

Համեմատել գիտական տառագարությունը գրված ուսուցյոք, rot, rot, vos, և այլն, վորոնք կարող են լինել ուսուցյոք por(= կոտոշ) և pok (=ճակատագիր), pot (=բերան) և pod (=ցեղ), boz (=սայլ) և այլն, այն ինչ յեթե դրանց վերջից ավելացնենք մի ձայնավոր, այն ժամանակ խուլ և ձայնեղ բաղաձայնի տարբերությունը լսելի յե (համեմատել pora, pory...; roka, roky...; boza...): Այդպես և և զերմաներենում, ինչպես, բառ իս, և հայերենում: Յեվ յեթե անգլերենում կամ ֆրանսերենում պարզ կերպով տարբերում են բառավերջի ձայնեղ բաղաձայնը խուլից, ապա դրա պատճառը այն և, վոր կամ լսվում և զրանցից հետո մի «խրրացիոնալ» ձայնավոր (նման մեր «ը» ձայնավորին), կամ թե սպիրանտ (ֆրիկատիվ) ձայնեղ բաղաձայնը ուժգին և տևականորեն և հնչվում, ինչպես են, որինակ, անգլերեն «ֆայֆ» (գրվում և five) և «ֆայվ» (գրվում և five), «սեֆ» (safe) և «սեվ» (save), «հիս» (hiss) և «հիզ» (his)..., կամ ֆրանսերեն — «վիֆ» (գրվում և vif) և «վիվ» (գրվում և vive), «կաշ» (cache) և «կաժ» (cage) և այլն:

* *Skh* Н. Март, грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925 г., стр. 17—18:

Այս հարցի առթիվ Պոլիվանովը նկատում է. «В ряде языков есть тенденция против произношения звонких согласных на конце слова. Она объясняется склонностью не доделывать работу голосовых связок перед тем моментом, когда им предстоит перейти в состояние покоя»: Բերելով այնուհետև վերոհիշյալ որինակները ֆրանսերենից ու անգլերենից, ինչպես և շեշտելով դրանց հակադիր ուղևորներին կամ գերմաներենի չտարբերելը բառավերջում այդ ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների, նա ավելացնում է. «Во всех прочих, позициях, кроме конечной в слове, русские обыкновенно верно различают французские и английские звонкие от соответствующих глухих, но это трудно дается некоторым (в зависимости от диалекта) немцам.»* (տե՛ս նրա «Лекции по введ. в язык. и общ. фонетике», հջ 29) [12]

Բառավերջը կարող է «խուլություն» պատճառել մինչև իսկ սոնանտ հնչյուններին, յերբ դրանց նախորդում է խուլ բաղաձայն, ինչպես, որինակ, ուսաց Петр, смотр, театр, министр և նման բառերի վերջում «Г» սոնանտը խուլ է հնչվում, այսինքն՝ առանց ձայնալարերի աշխատանքի, վորովհետև նախորդ խուլ «Т» բաղաձայնը աղղում է Բայց յեթե ավելացնելինք մի վորևե ձայնավոր, որինակ, Петра, смотрю, театры..., այն ժամանակ «Г» սոնանտը կլինի յուր սովորական ձայնեղ վիճակում։ Հետևապես այդ բառավերջի տ արտասանության («Г» սոնանտի խուլ հնչման) նկատմամբ դեր խաղում է վոչ միայն «Т» նախորդ խուլի առաջընթաց ասսիմիլացիան, այլև բառի «Г»-ով վերջանալը, բառի դադարը այդ «Г» սոնանտի վրա։ Բառավերջի դիրքը այս դեպքում նմանապես դեր է խաղում։

Թերևս բառավերջի դիրքի ազդեցությամբ պիտի բացատրել վորոշ հնչյունների անհետացումը իրենց պատմական ընթացքում։ Այդպես են, ըստ իս, ուսաց (սլավոնական) мать, братъ, дочь..., հին mater, bhrater, duster.. ձևերից (համեմատվիր այդ սանսկրիտերենում, ուր mata=մայր, ուղղական հոլով է, ունենալով թեք հոլովներում matr—բունը, նման ուղևորներին—

* Մասնաշենք մեր կողմից իբրև փաստ թե վորքան տարակուսանքի մեջ է դրել մի գերմանացու, յերբ նա սովորելով ուղևորները, յուր «զափոր», արտասանության տակ հասկանում է ուսաց собор (=տաճար), забор (=ցանկապատ) և запор (=փորկապ), զարմանալով այդ տարբեր նշանակությունների վրա։

матери, дочери...): Նոր հայերենում ասում ենք «տալիս
եմ, գալիս եմ, լալիս եմ», բայց «չեմ տալիս(ս), չեմ գալիս(ս),
չեմ լալիս(ս), ուր այդ վերջի «ս»-ն կարող է և չհնչվել (մեծ մա-
սամբ այժմ չեն արտասանում):

Հայտնի չե բոլորիս ֆրանսերեն լեզվում բառավերջի հըն-
չյունների (թե բաղաձայն և թե ձայնավոր) անհետացումը, հա-
պավումը, վոր յերբեմն կուրյոզի չե հասնում նախկին բառերի
այժմյան ձևերը, — հմտ. ի՞նչ temps (= լատիներեն tempus
«ժամանակ» ձևից), jour (= որ) հին diurnum ձևից և այլն:

Մեր հին կարասի, տեղի, պատասխանի բառերի վերջի «ի»
ձայնավորի անհետանալը թերևս հենց այդպես բացատրվի, վո-
րովհետև հենց դրարարում ունեյինք հիւսիսի և հիւսիս, իրրե
ուղղական հոլով, արծուի և արծիւ, (ուղղ. հոլ.): Համեմատել
նմանապես մեր արարատյան բարբառի բ'է, կ'է, գ'է... (= բեր,
կեր, գիր...) կամ պարսկերեն հին — ak վերջացածների a-յի վե-
րածվելը namak > nama, bandak > banda և այլն) կամ հին
արարերենի իզական սեռի — at վերջավորության a-յի վերածվե-
լը (surat > sura, dovlat > dovra, xasiyat > xasiya...): Իհարկե
այդ բոլոր դեպքերը յուրաքանչյուր լեզվի զարգացման կոն-
կրետ պատմության մեջ պետք է քննվեն, վորովհետև շատ ան-
գամ այլ ֆակտորներ ել են մեջտեղ գալիս և խաչավորվում:
Որինակ, յեթե ֆրանսերենում բառավերջի temps, vin, pont...
ֆ, ք, փ... ոնդային ձայնավորները պահվել են, կազմված լինելով
սկզբնական an, en, on, պարզ միասնությունից, վորովհետև այդ
լեզվի արտասանական տվյալ գրությունը («բազան») այդ եր
պահանջում, — մի լատիներենում, որինակ, հին — on վերջավո-
րությունը չի վերածվում ոնդային պարզ ձայնավորի (վորովհե-
տև, թերևս, լեզվում այդ վորակի հնչյուն չեր ստեղծվել, չկար),
և ունենք այնտեղ ուղղական հոլովներում constitutio, natio և
այլն, բայց թեք հոլովներում պահվում և constitution —, nation
բունը (որինակ, սեռական constitutionis, արակ. constitutioni,
հայցական constitutionem և այլն):

Այժմյան գերմաներենի բառավերջի հին «r» սոնանտի վե-
րածվելը «ուվուլար» r բաղաձայնի (նման մեր «զ»-ին) թերևս
պայմանավորված է մասամբ հենց յուր դիրքով: Յեվ, կարող է
պատահել, վոր շատ մոտ ապագայում այդ «über, aber, Mutter,
Wasser բառերի այդ վերջի «ուվուլար» r բաղաձայնը այդ ար-

ստիկուլացիոն տեղափոխության հետեանքով անհետանա, և գերմանացիք արտասանեն übe, abe, Mutte, Wasse և այլն:

3

Բառամիջուս յերկու հնչյունների միջև առաջացած կամ դրանց փոխադրեցությանց հետեանքով ստեղծված նոս հնչյունների հայտնագործվելը բաղմատեսակ և ըստ յուրաքանչյուր լեզվի և յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանի: Անտես առնելով այն յերկու ձայնավորների կոնտամինացիայի հետեանքով առաջացածները, վորոնք լինում են թե բառի մեջ և թե հատկապես բառաշարքի մեջ,— համեմատելը սա յե. ուտելու յե, Աննայի, Մարտիկույի..., արքավություն («արքաութիւն») «հաւոց» (=հայոց, ըստ մեր վորոշ ձեռագրերի) և այլն,— մենք մատնանշենք այստեղ նման արտիկուլացիոն յերևույթը յերկու բաղաձայնների միջև:

Նախ, կմատնանշենք ասպիրատների դոյացումը յուր յերկու բաղադրիչ հարեան բաղաձայններից, յերբ p+h, t+h, k+h զառնում են p' (=մեր փ), t' (=թ), k' (=ք), կամ մեր բարբառներում նաև նման ձայնեղ ասպիրատներ (b' d' g' j' յ'): Որինակ, մենք ունենք «սեփական» բառը յուր «փ» միասնական ասպիրատ բաղաձայնով, բայց գիտենք նաև վոր դա առաջ գրվել և արտասանվել և «սեպական» <«սեպըհական» ձևից, վորը յուր հերթին ածանցվել և «սեպուն» բառից (— ական ածանցով): Ի՞նչ և ստացվել այդ բառահնչումի պատմական ընթացքում: Առաջացել և արտիկուլացիոն միասնականություն p+h, յերկու անշատ հնչյուններից, իբրև p' (=մեր փ), վորն արդեն յուր մեջ պարունակվում և թե «ք»-յի և թե «հ»-յի արտիկուլացիոն մոմենտները, սակայն վոչ հաջորդականորեն և անշատ, այլ միասնաբար, իբրև մի անանշատ բաղաձայն: Նման գեղք լեզուների մեջ շատ կարող և պատահել, և դրանց բացատրությունը բղխում և միմիայն ֆիզիոլոգիական անմիջական դրդապատճառից: Այդպես նաև շուտ արտասանության ժամանակ, մենք լսում ենք «այս ապրանքը շատ վորդ էանի» (=կհանի), «նա վարամբավ ունի» (=նա վատ համբավ ունի), իբրև արտասանական ամբողջությունից բղխած:

Մեր հին «զատել», «զարկել» և նման կազմությունները, վորոնք առաջացել են «զհատել», «զհարկել» ձևերից (համեմատելը գրարարի «հատանեմ», «հարկանեմ») նմանապես պի-

աի բացատրել արտիկուլացիոն անմիջական մոմենտներով: Մենք
դիտենք, վոր «զ» բաղաձայնը սպիրանտ է (придубной), հնչ-
վում է տեականորեն և «փչելով» (վոչ պայթմամբ), և հետևա-
պես յուր մեջ արդեն մասամբ պարունակում է «հ» շնչյունի մո-
մենտը. հետևապես այդ *զհատել, *զհարկել վերականգնելիք
սկզբնական ձևերը բնականորեն (ֆիզիոլոգիական—արտիկուլա-
ցիոն տեսակետից) պիտի տեղի տալին դատել, զարկել հնչում-
ներին, քանի վոր «զ»-ն արդեն յուր մեջ ունի և կլանում է «հ»
շնչումը:

Հետաքրքիր է այստեղ նշել նաև մի յերկու մասնավոր հնչ-
չափոփոխություններ, վորոնք առաջ են գալիս յերկու բաղաձայն-
ների մեջ, իբրև դրանց արտիկուլացիոն փոխանցման անմիջա-
կան արդյունքը: Որինակ, գիտվում է, վոր մի շարք լեզուներ
բում հին sr կամ nr հնչակոմպլեքսների միջև ծագում է i
(կամ d)՝ դրանց փոխանցման միջին և կապող բաղաձայնը,
ինչպես որինակ, մեր բարբառների «սրա > սորա», «նրա >
նորա», «մանր» > «մանդր» (ծանր > ծանդր)... կամ ուստաց
*осрый > острый, острв > остров, ժողովրդական срам >
страм, нравиться > ндравиться և այլն: Նման յերկրաղաձայն-
ների արտասանական փոխանցման արդյունք մենք համարում
ենք և mr > mbr զարգացումը՝ ինչպես, որինակ, թմրել >
թմրել, գրարարի զմրիմ > զմրրիմ, ժողովրդական ումր (արա-
բերեն բառ է կյանք) > ումրը,... կամ ֆրանսերեն nombre «թիվ»
լատիներեն numerus բառից, chambre (շամբր) «սենյակ» բառը,
վոր առաջացել է լատիներեն camera բառից* և այլն:

Նման զարգացման արդյունք է և «t» բաղաձայնը աստված
(գրարար «աստուած») բառի մեջ հին փոյուզիական savajios
(> *Asvaj-io—) հատուկ աստծու անունից, ուր sv արտասանու-
թյունից առաջացել է stv նոր (= հայկական) հնչակոմպլեքսը:

Ընդհանրապես, այն պիտի ասել, վոր հնչյունափոխական
նման յերևույթներ կարող են լինել շատ բազմազան. միայն
կոնկրետ լեզվում և յուր պատմական հաջորդական ընթացքում
դրանք պիտի գիտվեն և յերևան հանվեն: Մենք բավականա-
նանք միայն բերած որինակներով:

* Այդ ֆրանսերեն բառից մենք կիլիկյան շրջանում ունենք «շամբո»
(= զիվան) փոխառությունը. համեմատել անգլ. «չեմբեր» (Чемберлен = զի-
վանապետ):

Մենք արդեն յուր տեղում խոսել ենք «կրկնակի բաղաձայնի» (consonne géminée) արտիկուլացիոն եյության մասին, վոր դրա մեջ մենք ունենք վոչ թե յերկու բաղաձայն, այլ մի ուժեղ, տեվորությամբ և արտասանությամբ ուժգին բաղաձայն, նայած թե բաղաձայնը սոնոր ե, ֆրիկատիվ ե թե պայթական: Բաղաձայնի այդ ուժգնությունը կամ տեղությունը աղբյուր և յուր նախորդ ձայնավորի վրա և վերջինս դարձնում կարճ: Որինակ, մի «մասսա» բառի մեջ նախորդ (առաջին) «ա» ձայնավորը շատ կարճ և շնորհիվ ուժեղ ու տևական հաջորդ «ս» բաղաձայնի, բայց դիցուք թե «մասսա» հնչման մեջ առաջին, «ա»-ն յերկար եւ Այդպես նաև коммуна, оттого և նման բառերի մեջ мм (=յերկար м) և тт (=ուժեղ т) բաղաձայնից առաջ ընկած ձայնավորը կարճ ե, իսկ յեթե հնչվեր և գրվեր коммуна, а того և այլն, այդտեղ о և а ձայնավորները ավելի յերկար են: Այդ ինտենսիվ բաղաձայնը մեծ մասամբ լինում և բառի մեջ. բառասկզբում կամ վերջում կարող և լինել իբրև արտասանական ամբողջություն նախորդ կամ հաջորդ բառերի հետ. համեմատի՛ր, որինակ, неласно с собою (=յուր հետ), к кому (=դեպի վարը, ում), вот тебе (=ահա քեզ) և այլն, թեպետ կան և ссора, вверенный և նմանները բառասկզբում:

Հայոց լեզուն, հատկապես յուր բարբառները, ստեղծում են այդ consonne géminée-ն, հավանորեն նաև իմաստի ուժեղություն պատճառելու, թեպետ ամեն դեպքում այդ չի յերևում, ինչպես, որինակ, արարատյան բարբառի — ամմեքը, վազզել, շեպակել..., բայց և «ութթը» «իննը», «տասսը»: Ոտարագգի բառերի ուժեղ այդ բաղաձայնը հայերենում պետք ե, ըստ իս, պահել (և գրել կոմմունա, ապպարատ, ասսոցիացիա և այլն, ինչպես մի ժամանակ գրվել ե Յովհաննես, Ովսանյա...), մանավանդ վոր մեր լեզվի զարգացման դինամիկան դրան չի խանգարում, ինչպես վոր նաև այդպիսի գրությունը մենք ավելի մոտ կլինենք սովորական յերոպական գրություն: Բացի այդ, մեր լեզուն յուր ձևաբանությամբ այդ չի մերժում. համեմատի՛ր — անդոտություն, ուղղել, տառական, բարելավվել («բանվորների գրությունը բարելավվել ե»), բըղզալ, Աggա և այլն:

Այդ ուժեղացած բաղաձայնը առաջ կարող ե գալ կամ մի սոսկական բաղաձայնի այդպիսի ուժեղացումով, նման մեր բարբառների ամմեքը, վազզել... և նման բառերի, ազգելով դրանով և իմաստի վրա, կամ թե կարող ե առաջ գալ ձևաբանորեն, յերբ

պարզ բառի վերջին բաղաձայնը զուգակցվում է գրան ափելա-
ցող ածանցի նույն բաղաձայնով, ինչպես մեր բարերավ-վ-ել,
ապահով-վ-ել և այլն. (համեմատիր նաև ռուսերենում *подать* և
поддать տարբեր բառերը) և կամ կարող և առաջ գալ աստիճիլա-
ցիայի հետևանքով (մաններ, վոններ...): Հնդեվրոպական լե-
զուներում հետաքրքիր և, որի բակ, և ուժեղացած բաղաձայնի
դուներում Սանսկրիտում այդ այդպես էլ մնում և անփոփոխ, և,
չարժումը Սանսկրիտում այդ այդպես էլ մնում և անփոփոխ, և,
որինակ, մի հնգելը. *sed-* (=նստել) արմատից և *to-* անցյալ
դերբայի ածանցից ստացվում և *satta-* (*dt > tt* աստիճիլացիա-
յով և *e, o* ձայնավորների փոխանցմամբ *a-*յի, վորը բնդհա-
նուր իրանական յերևույթ և): Բայց այլ հնգելությունական լեզու-
ներում այդ ղեկքում առաջ և գալիս գիտստիլացիա, այն և *tt >*
st. համեմատիր ռուսաց *сестъ* «նստել» **sed-* և *дети*, ինչպես և
власть < **влад-* և *клясть* < **клад-* և այլն. իսկ վորոշ լե-
զուներում այդ գիտստիլացիոն *st* զառնում և նոր աստիճիլացիա-
յով *ss*, ինչպես գերմ. *sass* (նստեցի), լատին. *sessio* (նիստ) և ճն:

Ուժեղացած բաղաձայնի գիտստիլացիան ենք մենք տես-
նում և վրաց *kk* (մի ստեղծական *k-*ից) բաղաձայնի *ck* փոխ-
վելու մեջ (*brkiali > brckiali* «փայլուն»), ինչպես և վրաց *xx*
> *cx* (խ > ցխ), *ss > sc* ինչպես՝ *scavla* < **ssavla* < **savla* =
սովոր-ել (հմտ. բարբառների սովոր-ել) և այլն:

Մեր «ամսկվել», «չմշկել» (=ցամաքել) և նման գաղառա-
կան բառերում մենք ցանկանում ենք տեսնել ուժեղացած բաղա-
ձայնի (*ly > ly > սկ* || *շկ*) գիտստիլացիան սովորական տեղիվել
(տամուկ «թաց» հին բառից) կամ չմքել < ցմքել (ցամաք) ձևե-
րից, ուր ուժեղացած *ly > ծկ > սկ*, իսկ *քք > չք > շք > շկ*:

Վրաց լեզուն յուր պատմական զարգացման մեղ հայտնի
շրջանում չի հանգուրժել այդ «կրկնակի» բաղաձայնը, այլ՝ կամ
վեր և ածել պարզ բաղաձայնի, կամ էլ գիտստիլացիայի միջոցով,
վեր և ածել յերկու բաղաձայնի: Համեմատիր հին աթ-սամ-մե-
տի (=տաս յերեք+հավելյալ), վորը նշանակում և «տասներեք»,
սակայն հնում հնչվում էր «աթսամետի», իսկ այժմ՝ «ցամե-
տի» (ուր «դ» բաղաձայնը «թ» բաղաձայնների արտփոխացիոն
միասնությունն և): Իսկ *consonne gémée-*ի յերկուացման (*раз-*
двоение) մասին, իրրի գիտստիլացիոն յերևույթի, մենք վերևում
արդեն ասացինք. համեմատիր նաև վրաց *ricxv-i* (բիցխվ-ի)
«թիվ» արմատը հնագույն **rixv-* < **rixv-* ձևից (< *wrx* ըստ
Մառի), կամ *vecxli* (=արծաթ) < **vexxli* < **vexli* ձևից և այլն:

Ահնք յուր տեղում նմանապես ցույց ենք տվել, թե վորքան մեծ նշանակութիւն ունի ուժեղացած բաղաձայնը սեմական լեզուներում, ինչպես, որինակ, արարեբենում (kasara «կտորեց», kassara «ջարդ ու փշուր արեց»), ուր հնչյունի ուժեղացումն առաջ երկրում և իմաստի ուժեղացում:

5.

Շեշտը, իբրև բառի վորոշ վանկի ձայնավորի ավելի ուժեղ հնչում՝ մյուս վանկերի համեմատ, կատարում է նմանապես հնչափոխական ուժեղ դեր, ինչպես մենք յուր տեղում ցույց ենք տվել: Այդ արտաշնչական («եքսպիրատոր») շեշտի ազդեցութիւնը մենք տեսնում են, որինակ, ռուսերենում, հայերենում, լատիներենում, ֆրանսերենում և այլն: Համեմատփր, որինակ, ռուսաց ПОТ հնչակոմպլեքսը ПОТ (=քրտինք) և ТОПОТ (=ձիու վոտքի դրոփյուն) բառերի մեջ կամ թե час հնչումը час (=ժամ), сей-час (=այժմ) ու մյուս կողմից часы' (=ժամացույց), ТОТЧАС (=նույնժամայն) և նման ձևերի մեջ: Ընդունվում է ընդհանրապես, վոր քանի հեռանում են վանկերի ձայնավորները շեշտված վանկից, այնքան թուլանում և շատ են ձևափոխվում: Այս յերեւ-վույթը բացի ֆիզիոլոգիական լինելուց, յերբ արտասանական նյութը ավելի շատ է բաշխվում շեշտավոր վանկի վրա, ունի դրա հետ միասին և հոգեկան մոտիվը, այն է՝ ավելի ուշադրութիւն դարձնել շեշտավոր վանկի վրա, իսկ վորովհետև այդ պատճառով մյուս վանկերի լավ արտասանութիւնը վրիպում է մեր ուշադրութիւնից, և բացի այդ, մեր արտասանական բերանային որդանները ինկրտ են և չեն յենթարկվում մեր կամքին, հետևանքը լինում է այն, վոր շեշտավոր վանկն է լավ արտասանվում, դերիշխում, յենթարկում իրեն մյուս վանկերը և առաջ բերում դրանց մեջ ձայնավորների քանակական և վորակական փոփոխութիւններ: Այս մասին տես մեր «Հնչյունների ֆիզիոլոգիա» հատվածը շեշտի մասին: Այստեղ պիտի նկատել սակայն, վոր եքսպիրատոր շեշտի այդ դերը, լինելով ֆիզիոլոգիական և հոգեկան անմիջական դրդապատճառ, տմեն մի կոնկրետ լեզվում և դրա կոնկրետ պատմական շրջանում, յուր ձևավորումը ստանում է այդ լեզվի պատմական կոնկրետ վիճակից: Որինակ, մենք գիտենք, վոր դիցուք մեր դարաբաղցոց բարբառը վերջընթերն է շեշտում, այսինքն վերջին վանկից մի վանկ առաջ (բռնվոտ, լվտանբան...), և գիտենք,

թե ինչ անմիջական ազդեցութիւն և թողնում այլ վանկերի արտասանութեան և ձևափոխութեան վրա, սակայն հարց և առաջ գալիս, ինչո՞ւ չե՞ս այդ բարբառում վերջընթեր շեշտվում: Ահա այստեղ է, վոր պիտի գտնել պատմական աստուղը, և, յեթե ի նկատի ունենանք վրաց լեզվի այժմյան նման վերջընթեր շեշտելը և Ղարաբաղի տերրիտորիայի վրա (մինչ զրա հայացումը) վրացիների նման կովկասյան այլ ցեղերի նախորդումը (այլանացիք, ուտիացիք...), մենք յենթադրաբար կարող ենք ասել, վոր դարաբազդոց հայերենը յուր շեշտի դիրքավորման և վորակի մեջ պահել է Ղարաբաղի բնիկների վերջընթեր շեշտը: Իսկ վոր այդ հավանական է, այդ յերևում է և մյուս հնչյունների նման պատմականութիւնից, ինչպես, որինակ, դարաբազդիների, լոռացիների և հարևան հայ բարբառների այժմյան «Ֆ» հնչյունի շարտասանելը նման վրացերենին, իրեւ արտացոլանք հայերից առաջ յեղած բնիկների նման արտասանութեան (և վոչ թէ վրացերենի ազդեցութեան, այն եւ հեռավոր Ղարաբաղի և Գողթանի վրա):

Շեշտի դերը հայոց լեզվում (զրարարում և նոր հայերենում, ինչպես և բարբառներում) նոր և սկսվում գիտականորեն հաշվի առնվել, շնորհիվ Habschmann-ի, Մառի և այլոց, այնինչ հին քերականները շեշտից առաջացած փոփոխութիւնները այլ կերպ եյին ձևակերպում, այսինչ հնչյունը (է, ի, ու, եա, ոյ, եայ) «դառնում է», «վերածվում է» անյինչ հնչյունի, կամ բառի անման ժամանակ դիցուք ու կամ ի «սղվում են», ինչ խոսք, վոր այդ ճիշտ գիտական չե և այժմ չի կարելի բնորոշել. և յեթե մի «ասեղն» զրարարում դառնում է «ասղան», հապտ պիտի մատնանշել նաև, վոր նախ քան այդ «ե» հնչյունի սղվելը նա տեղի յեր տվել «ը» (կամ նման իրրացիոնալ) ձայնավորի, նման մոլկն — մլկան, միտք — մրտաց և նման զեպքերի: Մեր հին և նոր ուղղագրութիւնն այդ կողմից չի նպաստում բառին ճիշտ արտասանում տալուն և հնչափոխական յերևույթը ճիշտ բնութագրելուն: Այդ «ը» չգրելը (scriptio defecta) յերբեմն խանդարում և բառի ճիշտ միտքը անմիջապես հասկանալուն, (որինակ, ի՞նչ և նշանակում «կարճի») այնինչ մենք պիտի մոցենք լրիվ հնչական գրութիւն (scriptio plena)⁵, վորը և մանկավարժական է:

⁵ Ի՞նչ և նշանակում «ստոժ, Ստեփան, ստեւ» շարքի վերջի բառը: Յնա այդ բառը մի հին (զրարարի) բնագրում մի ա ն գ ա մ ի Յ չհասկացա, բայց զուրս և դալիս, վոր դա շատ սովորական բառ է (=սրեկ) «սաւա» արմատից. իսկ նման լազուռաներ շատ կարող են պատահել սխալ ուղղագրութեան հետեանքով:

Հնչափութեան ֆակտոր ե նաև «արտիկուլացիոն բազան», վորի մասին վերեր (եջ 81) ասվել ե: Իբրև վորևե լեզվի նրա տվյալ պատմական շրջանի արտասանական ունակությունների ամբողջություն, այդ արտիկուլացիոն բազան հատկապես դեր ե խաղում ոտար բառերի հնչական ձևափոխությունների մեջ: Որինակ, յեթե վրացիք չուենն ֆ, կրկնակի բաղաձայն ե այլն, նրանք փոխառությունների մեջ կամ կփոխարինեն նման հնչյունները իրենց մոտ յեղած մոտավոր հնչյունով («ֆ»-ն՝ «փ»-ով) կամ կվերածեն այլ որինաչափության («կրկնակի» բաղաձայնը վերարտադրել սոսկական պարզով) ե նման շատ յերևույթներ: Արարներն որինակ, չեն սկսում բառեր յերկու բաղաձայնով, իբրև իրենց լեզվի տվյալ մոմենտի որինաչափություն, ե, յեթե վերցնում են ոտար բառեր, դիմում են այլ ե այլ զարտուղի միջոցների, ինչպես «Պլատոն» հունարեն անունը վերարտադրում են «Աֆլատուն» (Իֆլատուն) կամ «Ֆիլատուն» ե նման ձևերով, վոր հատուկ պիտի լինեն արարերենին. նման յերևույթ մենք տեսնում ենք թյուրքերենում, ուր старик, спичка ե նմանները դառնում են «աստարիկ», «իսպիչկա» ե այլն: Թյուրքերը այդ յերևույթի շնորհիվ (չկարողանալով յերկու սկզբնական բաղաձայն արտասանել) մեր հին տեղանուն «Վժան»-ը, վորը գտնվում ե Արագածոտնում, դարձրել են «Ուջան» (թյուրքերը չուենն նաև «ժ» բաղաձայնը), վորն արդեն հետազայում անցնում ե յուր արտասանությամբ շրջակա հայերին. համեմատիք նաև Zor հին գյուղը նախկին թյուրք-ուսական սահմանադիւղում հայոց Ձոր-ից, կամ «Ջանդեղուր» թյուրքական արտասանությունը հին «Ջագեձոր»-ից, Արագած՝ Արագչաղ (ե ժողովրդական ստուգարանությամբ՝ նաև «Ալագչող») ե այլն ե այլն: Հայերը պարսկական ձ (ձայնեղ սպիրանտ ե) բաղաձայնը վերարտադրել են «ը» սոնանտով, ինչպես apađana=ապարան(ք), spantađata=Սպանդարատ, -ađana ածանցը -արան (ճեմարան, ննջարան ե այլն)․, կամ պարսկերեն ڭ (رڭ) կոմպլեքսը, ուր ڭ առաջնալիզվային խոււ սպիրանտ ե, վերարտադրել են «հ»-ը ինչպես հին պարսկերեն 𐎧𐎡𐎴=շընոր (ճշնոր) ձևից), հին պարսկ. xšaθra=աշխարհ (այժմյան պարսկ. շահր) ե այլն: Յետադայում այդ հայկական «հ» («հ»-ից) կոմպլեքսը դառնում ե սոսկ «հ»: Մենք գիտենք նաև, վոր ուսները հունարեն ڭ սպիրանտը վերարտադրել են (իրենց լեզվի «բաղային» հարմարեցնելով) Փ բաղաձայնով, վորն այս դեպքում

առաջ գրվում էր Θ (= Φ ита), ինչպես Θεοδωρ, анаѳема. իսկ այժմյան театр, тема և նմանները փոխ են առել յեվրոպական լեզուների միջոցով (հայերը այդ հունական Θ բաղաձայնը վերարտադրել են «թ»-ով):

7.

Բառեր կան լեզուներում, վորոնք իրենց չափազանց («արտակարգ») գործածության պատճառով և մանավանդ իբրև կոչական բառեր, յենթարկվում են նաև արտասովոր կրճատման (վոչ ըստ նորմալ հնչական որինչափությունների), մանավանդ վոր բավական և միայն բառի սկիզբը կամ կարևոր հնչական մոմենտները արտասանել, վոր դիմացինը հասկանա: Որինակ, այդպես և ֆրանսերեն *monsieur* (= պարոն) արտասանությունը *monsieur* ձևից, կամ ուսաց *здрaсте* արտասանությունը *здрaвствуйтe* ձևից, կամ գերբանական ժողովրդական *moін* (= բարի առավոտ) *guten Morgen* ձևից, կամ մեր «ցը» իբրև հասկանալի կրճատում «ցտեսություն» ձևից և այլն և այլն: Նման սոցիալ-հոգեկան զրգապատճառ ունեն և հայոց բարբառների «յեսիմ», «չրմղե», «չրստե», կրճատումները, վորոնք առաջացել են «յես ինչ իմանամ, չեմ գիտեր», «չես գիտեր» ձևերից: Մինչև իսկ մի գերմաներեն (հին վերին գերմ.) *hiutu* «այսոր» բառը չեն համարում որդանական հնչափություն *hiu* (= այս) և *tagu* (որ) բառերից, համեմատիլ մեր ժողովրդական «սաթ», (= «եստեղ» ձևից), «լոտե» (= «եղտեղ»), «լնդե» (= «ենտեղ»), կամ «ստարի», «սոր», «զզար», կրճատումները «ես տարի», «եսոր», «ես(կ)զար» (= եսչափ) բառերից: Այստեղ ևս կրճատումները արտասովոր կարելի չե համարել, քանի վոր այլ զեպքերում պահվում և «էս», որինակ՝ էս գիշեր, էս տունը...

Այս արտասովոր կրճատման են յենթարկվում և հատուկ աշունները, ունենալով նման (շուտ հասկանալու) զրգապատճառ, մանավանդ վոր որչեպտը, իբրև կոչական բառ, անմիջապես գրտնրվում և զիմոդի առաջին և ձեռքի շարժումով էլ ուշադրության և կանչվում: Համեմատիլ ուսաց Саша (= Александр), Коля (= Николай), Оля (= Ольга), Надя (= Надежда)... կամ մեր հայոց բարբառների, մանավանդ դարբարագցիների Ա՛ հապ (= Այ հայրապետ), Ա՛ Սաք (= Այ Սարգիս), Ա՛ Թյուն, (= Այ Հարություն) և նման սոսկալի կրճատումները, ուր սկզբի «Ա՛» բացականչական հավերացումը այլ բարբառներում փոխարինվում և ո վերջավորությամբ (Կարո, Գրքո, Համո...), նման քրդերենի նման վերջավոր-

մության արական սեռի հատուկ անուններում (Ռդգո, Ալո, Ավդո, Հասո...)*: Ինչպես տեսնում ենք նման արտակարգ կրճատումների մեջ ևս լեզուն ձգտում է ստեղծել վորոշ որինաչափություններ:

3.

Հնչափոխական կարևոր յերևույթ է և այսպես կոչված «դրափոխությունը», կամ հունարեն բառով ասած՝ մետաթեզիսը Սրա էյությունը կայանում է նրանում, վոր բառի մեջ վորոշ հնչյուններ (բաղաձայններ) կամ վանկեր կարող են իրենց դիրքը փոխել և ընկնել յետ կամ առաջ: Ամենատարածվածն է այն դեպքը, յերբ բառի հաջորդ կամ վերջին մասի բաղաձայնը (կամ վանկը), իրեն հնչական մտապատկեր ավելի շուտ է դարձնում (առաջանում) արտասանողի բառահնչման մտադրության մեջ քան իրեն հատկացվելիք մոմենտում, նախ քան իրեն տեղին տրվելու: Որինակ, մի հին «կամուրջ» կամ «կապերտ» բառերի «բ» ֆոնեման, իրեն արտասանական մտապատկեր և մտադրություն ավելի շուտ գոյանալով (առաջ ընթանալով), տալիս է ժողովրդական «կարմուջ» (վորից՝ կարմունջ) և «կարպետ»: Այդպես է դալ՝ դդալ, ձգել՝ գծել (գրվում է «գցել»), լվացք՝ վլացք...

Համեմատիք նաև հունարեն πικρός «դառն» առաջացած πικρόξ; ձևից, ուստաց ладонь հին длань-ից, կամ մեր ժողովրդական դրափոխությունները—բալանի չբանալի ձևից (արմատն է հին բանալ «բացել»), ալանի չանալի (= անաղի) ձևից, զոնքաչ չզոնքանչ, անկաջ չականջ ձևից և այլն*: Վորոշ մետաթեզիսներ հայերենում պատմական որինաչափությունների անհրաժեշտություն են ստացել, ինչպես հնագույն «բաղաձայն+լ (կամ լ)» դառնում է «լ(կամ լ)+բաղաձայն», ինչպես «արտասուք արմատը, վորն առաջացել է *trasu- նախահայկական ձևից tr>rt

*) Գրաբարում այդ դեպքում, այն է՝ կոչական բառի ուղղում ավելացում էր ու՛ր բացականչական մասնիկը (ո՛ւ մարդ, ո՛ւ ծովակ...), վորը վրացերենում հին ժամանակ դրվել է բառի վերջում—կացի ու, բիճի ու..., վորոնք դարձել են կացո, բիճո և այլն (բոտ Մառի): Դարարողոցը մեջ Ա՛ Սաք, Ա՛ Թյուն, Ա՛ Հադ և այլն դառնում են և սովորական փաղաքշական բառեր (Առաքը յեկալ), առաջացած Սարգիս, Հարություն, Հայրապետ և նման բառերից:

**) Յեղբորս փոքր աղան յերեք տարեկան հասակում, ան ընդհատ արտասանում էր мокрый փոխանակ мокрый (= թաց), капажи փոխանակ покажи (=ցույց տուր), говору («гараву») փոխանակ говорю և այլն:

դրափոխութեամբ (համեմատիր հունարեն δακρυ, լառին. lacruma < *dacruma ձևից և այլն), մերձ (= մոտ) հին *մեձր ձևից (համեմատիր հուն. μεγρε), յեզրայր (|| աղբայր) հին *libayr ձևից (a || e նախադիր կամ պրոթետիկ ձայնավորներով), վորբ յուր հերթին առաջացել և *rbyar < *brayr (= bhrātēr) հնագույն ձևից: Մինչև իսկ փոխառություններն անգամ յենթարկվել են այս որինաչափության, ինչպես և գրաբարի հաղբ-ք (= ծուղակ, թակարդ) = ասորական xawlā, արաբերեն ḥabl նույն բառերին: Ժողովրդի մեջ դեռ մինչև հիմա ևլ շարունակվում և այդ մետաթեզիսը, ինչպես արաբաշան բարբառում սարվել < *սավրել (< սովրել < սովորել) ձևից, կամ այլ բարբառներում՝ մրկատ < մկրատ, առկա < աղոռ և այլն, և այլն: Արդյոք պատմական նպաստավոր հող չի յեղել այդ արտասանական հնչափոխութեան համար, յերբ նույնը տեսնում ենք նաև նախահայկական, այն է՝ խաղական, նման փոփոխության մեջ, ինչպես և խաղական (ուրարտական) Harsitani = ասորեստանցոց Asurdan թագավորի հատուկ անվան:

Յերբեմե հետագա հնչյունի մտադրակերը առաջ ընկնելով՝ արտասանվում և նաև իրեն սովորական տեղում, ինչպես լատիներեն thesaurum (= գանձ) բառից ունենք ֆրանսերեն trésor նույն բառը: Այս յերևույթը կոչվում և «անտիցիպացիա»:

Բայց կա սրան հակադիր այն դեպքը, յերբ հնչյունի (բաղաձայնի) արտասանական մտադրությունը շարունակվում և, յերբ իրեն հատկացված տեղում արդեն արտասանվել և: Այդպես դերմաներեն genug (= բավական) բառը ժողովրդի մեջ արտասանվում և նաև genung, այսինքն նախորդ «ո» բաղաձայնի արտասանական մտադրությունը դեռ շարունակվում և հարատևել և կրկնվել ց բաղաձայնից առաջ: Թերևս այս յերևույթին պիտի վերագրել և մեր ժողովրդական (և գրական) «մենք» բառի «ն» բաղաձայնի առաջ գալը, իրրև նախորդ ռնգային «մ» հնչյունի շարունակությունը, վորովհետև հին ժամանակ կար միայն «մեք» ձևը (մեք > *մեձք > մենք?): Համեմատիր նաև—կամաց—կամանց, կանաչ—կանանչ, կամուրջ—կարմուշ—կարմունջ, ճանաչել—ճանանչել, ամաչել—ամանչել և այլն: Կարելի չե ընդունել նաև, վոր ռնգային ու կամ ու բաղաձայնը իր արտիկուլացիոն անմիջականության ընթացքում ռնգայնացնում և նաև իր հետ որդանապես շաղկապված հաջորդ ձայնավորը. և, որինակ, մեք նախ դառնում և mek' (ուր ք ռնգային ձայնավոր և) և ապա վերածվում menk' (մենք) ձևին, ժանալանդ վոր հայերը ռնգային ձայնավոր չեն

ունեցել [այժմ ինձ հայտնի չե ուղղային «ը» ձայնավորը միայն
ընր (=ահա) բառի մեջ]։

9.

Բառերը կարող են փոխել իրենց հնչյունական արտաքինը
և այլ բառերի ազդեցության կամ նմանողության հետևանքով
(«անալոգիայով»), վորի մի հատուկ տեսակն է կազմում այսպես
կոչված «ժողովրդական ստուգաբանություն»-ը (народная этимоло-
гия, գերմ. Volksetymologie), վորն ավելի ճիշտ կլիներ կոչել
լատ Բոգուսն զը Կուբախենյի՝ «ժողովրդական իմաստավորում»
(народное осмысление)։ Այս այն դեպքն է, յերբ հին բառեր,
կամ ոտար տեխնիկական տերմիններ և տեղական հին անուններ
(toponymica), չհասկացվելով իրենց կաղմությամբ՝ յենթարկվում
են այնպիսի փոփոխության, վոր այժմյան լեզվին մոտ իմաստ
ստացվի, զուգակցվելով այս կամ այն բառի հետ։ Որինակ, ուսը
չեր հասկանում сведетель (=վկա) հին բառի կաղմը, վորի հիմ-
քում հին սլավոնական ведать (=գիտենալ) բայարմատն է. և
վորովհետև այդ բառի պաշտոնը հեշտությամբ զուգակցվում է
«տեսնել» (գիտել) գործողության հետ, ուստի ժողովուրդը իմաս-
տավորում է հենց այդպես, դարձնելով сведетель բառը свиде-
тель, ոգտագործելով առաջին հերթին նման կենդանի բայաձևը,
(вед—«իմանալ» և вид—«տեսնել») բայարմատները։ Այդպես,
որինակ, և արարը Aleksander հատուկ անունը արարական լեզվի
ձևերին յենթարկելով՝ սկսեց գիտակցել նրա սկզբնական Al—
մասը իբրև արարական աղղային al—մասնիկը (հոգը), իբրև
կոնկրետ առարկայի ցուցանիշ, նման al—koran, «գորան», as—
surat «նկար» (≠ al—surat) և այլն կաղմություններին. և զատելով
լատ իրեն լեզվական ըմբռնման այդ al—մասնիկը, (վորը տեղի
ունի արարական լեզվին հատուկ ձևաբանական պայմաններում),
արարը Aleksander-ը դարձրեց Eskander. այդպես և laškar պարս-
կերեն բառը (=զորք) դարձավ askar։ Հայերենից նաև կարելի չե
բերել բաղմաթիվ նման որինակներ։ Հաճախ հին առևտրական-
ները (որինակ Աշտարակում) գերադասում ելին «բարձր լեզվով»,
այն է՝ ուսական վոճերով և բառերով համեմել իրենց կիսազրա-
կան հայերենը, գործածելով «հաշիվկա ընկնել» (=ошибка ընկ-
նել), այսինքն սխալվել, կապակցելով (և ձևափոխելով) ուսա-
կան ошибка բառը հայոց հաշիվ բառի հետ, մանավանդ, վոր
նրանց գործը անընդհատ հենց հաշիվներ տեսնելու մեջ էր, ուր

հեշտությամբ կարելի չէր «աշխրհա ընկնել»։ Խուսափելով «ցած» հայերենից՝ այդ վաճառականները գերադասում էին ասել և «բես-վեստ», այսինքն անխիղճ, ուր ուսական այդ бес-совестный (ան—խիղճ) բառը հայ կուլակը մասամբ հայացնում էր կապակցելով սկզբի «բե» — մասնիկը այն ժխտական «բե» մասնիկի հետ, վոր մտել և գյուղական բարբառները պարսկերենից (բեմուրադ, բեջինս, բեջուռա, բենամուս, բեֆասոն...): Այդպես և «բե—սվեստ»։ Յերևանի հասարակությունը հաճախ գործ ուներ վերջերս «հաշմանդամ» տերմինի հետ, կապված մանավանդ հաշմանդամների խանութի հետ։ Յեվ վորովհետև «հաշմ» բառամասը գրաբարից և և ժողովրդին անհասկանալի (այդ հաշմ—արմատը նշանակում և «կտորել, խեղել»), իսկ այդ հաշմանդամ խանութավարները պակաս «հաշիվներ» չէին տեսնում, քան վերոհիշյալ վաճառականները, ուստի բնական ժողովրդական ասոցիացիա պիտի կազմվեր «հաշվանդամ» հասկանալի բառաձայնի հետ, վորը և գործածական և վոչ կրթված քաղաքացիների մեջ։ Այդպես և КОЗЯИ-КА դառնում և «խաղեյիկին» (եջմիածնում) նման տեղեկական, քաղորակին, քեռակին բառերի հասկանալի կազմության։ Ռուսերենից վերցրած յեվրոպական вазелин-ը հեշտությամբ դառնում և «մաղեկին» (կապակցվելով мазь—մաղ, մաղել բառերի հետ, վորոնք կենդանի գործածական են)։ Համեմատիք նմանապես — Արազած > Ալադյազ > Ալադյոզ թյուրքական լեզվի ըստ սուգարանությամբ, հին Պուրատ (աստուրական անունն և եփրատ գետի) անունը դարձել և Մուրատ-Չայ, Ազգք > Հախս և այլն, և այլն։ Շատ էին սիրում «ստուգարանը» մեր հին հայոց պատմագիրները, բացատրելով Մասիսը—Ամասիայից, Արմավիրը—Հարմայից, Արարատը—Արայից, Հարբը—հարբ (= հայրեր) գրաբարյան բառից, Գեղաքունին դարձնելով Գեղարքունի, կապակցելով յերևի գեղ (= գեղեցիկ?) և արքունի բառերի հետ, և այսպես անհամար և անվերջ*։

Հայտնի չեն ուսաց բարբառներում ցարիզմի որով հետևյալ ստուգարանությունները—прижим «ոեժիմ» բառից (իրև

* Շատերը, մանավանդ հին հայկաբաններից, մինչև հիմա էլ կարծում են, վոր Volksetymologie յերևույթը զոյություն ունի միայն հին չհասկացվող տեղանունների կամ հատուկ անունների նկատմամբ։ Այդ սխալ և խնարկել ժողովուրդը հիմա հասարակ բառերի մեջ այդ ժողովրդական իմաստավորումը յերբեմն չափազանցություն և հասցնում, ինչպես «գեղ տուր» իմաստավորումը «գոխտուր» (= доктор) բառից և այլն։

ճնշում, прижимать ուռևերեն արմատից) կամ секатор «եք-դեկուտոր» (секать, сечь արմատից):

10.

Շատ հայտնի յեն հնչյունափոխության մեջ այսպես կոչված աստիմիլացիա («առնմանություն») կամ գիսսիմիլացիա («տար-նմանություն») յերևույթները, վորոնք լինում են յետընթաց («ուղղակի»), յերբ հետագա հնչյունը ազդում է նախորդի վրա և իրեն նմանեցնում կամ հեռացնում. և լինում են առաջընթաց («պրոգրեսսիվ»), յերբ բառի սկզբնական (նախորդ) հնչյունն և այդ կերպ ազդում հետևյալ հնչյունի վրա: Աստիմիլացիան կա-րող և լինել նաև լրիվ կամ մասնակի:

Այս յերկու հնչյունափոխական յերևույթներն ել կարող են սահմանափակվել միեւնույն բառի մեջ, նրա սահմանում, և կարող են ի հայտ գալ յերկու հարևան բառերի ներգործությամբ:

Բերենք որինակներ, նախ՝ աստիմիլացիայից:

Մեր լեզվի նախադրարարյան շրջանում յեղել և *ծանաչեմ (= ճանաչում եմ) չպահված ձևը*, վորից ունենք անցյալ կատար-յալ «ծան-կայ», պատճառական ծանուցանեմ, ինչպես և ծանօթ բառերը (ծան-արմատը նույնն և ուսաց ՅԻ-АТЬ արմատի հետ, վորոնք հնգերոպական gen-արմատից են). — աչ վերջածանցը, իբրև գործողություն սկսող բայերի (verba inchoativa) ածանց (նման մեղանչեմ, երկնչիմ, փախչիմ...) ավելանալով ծան-արմա-տի վրա յուր «չ» հնչյունով ազդում է սկզբնական «ծ» հնչյունի վրա և դարձնում նրան «ճ», այսինքն՝ շչային, վորը մոտ է «չ» շչայինին, քան սկզբնական «ծ» սուլիչ (սուլական) բաղաձայնը: Թեպետ գրարարում գեռ զգացվում եր այդ յերևույթի արդիա-կանությունը, յերբ անցյալ կատարյալը շարունակում եր «ծան-» արմատը պահել (ծանեայ, ծանիր, ծանուցեալ., ծանօթ), բայց ժողովրդական լեզվում այդ ել մեռնում է և «ճանանչել»ը դառ-նում է հիմնական և սկզբնական, վորից ճանանչեցի, ճանանչել եմ, իմ ճանանչը, (= ծանոթը) և այլն: *Մանաչեմ > ճանաչեմ աս-տիմիլացիան (*ծանաչեմ) յետընթաց ե: Ընդհանրապես պետք է ասել, վոր թեքական տիպի լեզուներում գերելիքում և այդ յի-

* Յերբ վորեւ բառ, ձե կամ հնչյուն վերականգնվում է իբրև առաջ յե-ղած, բայց պատմականորեն դրավոր կերպով չպահված, ապա դրանցից առաջ գրվում է * (աստղ) նշանը:

առնթաց աստիճիլացիան, այսինքն՝ յերբ յետին հնչյունն և ազգում և իրեն նմանեցնում իր անմիջական կամ հետափոր հնչյունին:

Այլ որինակներ:

Հին *զքօղեմ, *զփոփեմ, *զթափիմ դարձել են սքօղեմ, սփոփեմ, (համեմ. ամփոփեմ), սթափիմ: Կամ թե *դականջեմ > շականջեմ, *անձան-ր > անձամբ, ան-բիժ > ամ-բիժ և այլն: Այդպես և ուսաց сделать, второй, встреча և նման գրությունները արտասանվում են ռեզրեսսիվ աստիճիլացիայի շնորհիվ зделать, фтарой, фстреча և այլն: Գրաբարյան սկիզբն ածանցավոր ձևը ստացվել և *սկիս—(սկիս—անիմ) շեշտունակ արմատից, բայց «ս» հնչյունը փոխվել և «զ» հետևյալ «ր» ձայնեղի ազդեցությամբ (թերևս՝ skis-mən > skis-bən > skiz-bən): Համեմատիբ լրիվ աստիճիլացիայի հետևյալ զեպքերը—արարերեն al—մասնիկը as-surat, ad-din, ar-rahmat և նման բարդվածքում, կամ լատիներեն as-similatio, ag-gregatus, af-fectum և այլն սկզբնական ad—նախածանցով:

Առաջնթաց աստիճիլացիան շատ ուժեղ և թյուրքական, ֆիննական և մոնղոլական լեզուներում, ուր այդ յերևույթը հատկապես ձայնավորների նկատմամբ կոչվում և «ձայնավորների հարմոնիզացիա» (ներդաշնակավորում): Որինակ՝ յեթե արմատի (առաջին բառն և) վանկարար ձայնավորը յետնալեզվային և միջնալեզվային և, ապա կցվող մասնիկների ձայնավորն ևս այդպիսին պիտի լինի, այսինքն a, ā, o, u, aʷ, ə, ɤ և նմանները, իսկ յեթե արմատի ձայնավորը առաջնալեզվային ձայնավոր և (aə, e, ə, i, ō, ū..), ապա և կցույթներինը նույնպես: Որինակ, taš (քար)—tašlar («քարեր»), բայց ev (տուն)—evler (տներ). կարելի չե և ավելի բարդացնել (ev-ler-imiz «մեր տները», ev-ler-imiz-dā «մեր տներում» նույն աստիճիլացիայով և այլն):

Մեր բարբառների սովորել, խորովել, կոլորել, մուրովել և այլն բառերի օ ձայնավորների ուժեղ կորացմամբ հնչելը պայմանավորված և, ըստ իս, այդ յերևու օ-երի փոխադարձ աստիճիլացիայով. դրա հետևանքով «ո»-ն չի դառնում «ուո» (ինչպես խոս > խուոս և այլն): Առաջնթաց աստիճիլացիաներ են մեր բարբառների «շոշ»ը шоще բառից, «ջաղաշ»ը՝ հին «ջրաղաց»-ից, հորոխպեր՝ հին «հօրաղբայր» ձևից և այլն:

Յեթե աստիճիլացիան մասնակի չե, ապա այդտեղ նմանվելը կատարվում և հնչյունի մի հատկության նկատմամբ, այն և՛ կամ ըստ տեղի (ան-բիժ > ամ-բիժ, ն > մ շրթնայնանում, բայց պա-

հում և ռնգայնությունը)*, կամ ըստ արտասանության յեղանակի (աչք > աշկ, КТО > ХТО...) և կամ ըստ ձայնալարերի աշխատանքի (խուլ կամ ձայնեղ), ինչպես *ղքօղել > սքօղել, второй > фторой և այլն:

Աստիճիկացիայի և դիստիճիկացիայի դրսևորումը միշտ լինում և կոնկրետ պայմաններում, այն ևլ պատմական վորոշ լեզվաունակությունների հետ կապված: Յեթի այսինչ տեղում և վորոշ ժամանակ Սմբատ, ամբար, բամբակ... (մք հնչակումպլեքսով) միանգամայն նպատակահարմար և այդ լեզվի աստիճիկատիվ ձեռտուններին, ապա հարևան բարբառում կամ հենց այդ առաջին բարբառի այլ ժամանակաշրջանում գերադասվում և հնչել դիստիճիկատիվ կերպով, այն է՝ Սմբատ, անբար, բանբակ... (ևք հար և նման հնչյուններով):

Հնչյունափոխական այս առնմանության կամ տարնմանության որինաչափությունների հոգն ևս պատմական եւ Որինակ, հայերը մի ժամանակ ունեյին յերկու ւ, մեկը «փափուկ» (= ուսաց ԱԵ), այդ «լ» տառի հնչյունն է, իսկ մյուսը՝ «կոշտ» (ուսաց ԱԵ), այդ «ղ» տառի հնչյունն էւ Ասում եյին Պաւղոս (այսինքն ուսաց գրությամբ Павлиос), աղ («алъ») և այլն, և խաղ խեղճ, խեղղել, խաղղո և նման բառերում «խ» և «ղ» հնչումները շատ հեռու եյին (= ուսաց «х» և «лъ») իրարից: Իսկ յերը մեր լեզվիպատմական դարգացման հետեանքով դ = ԱԵ սկզբնական հնչյունը դարձավ «ղ» (այժմյան յետնալեզվային ձայնեղ շփականը), այն ժամանակ խաղ, խեղճ, խեղղել և այլն բառերի մեջ առաջ և դաւրիս նոր տենդենց՝ դիստիճիկատիվ պայքար այդ յերկու նման բաղաձայնների (խ,ղ) մեջ, և վերջին «ղ»-ն աղղելով սկզբնական «խ»-ի վրա, վանելով նրա նմանությունը իրենից, դարձնում է հ. և բարբառների պայմաններին նայած, ստանում ենք հաղալ, հաղ, հեղջ, հեխտել և այլն: Խաղղո բառի մեջ կրկնակի «պայքար» է տեղի ունեցել, յերը նա դարձել և այժմյան հավորդ, այն է, սկզբից «խ»-ն դարձել է հ (= հաղող) վերջին և թերևս միջին «ղ» բաղաձայնի տարնմանիչ աղղեցությամբ, իսկ հետո միջին «ղ»-ն վերջին «ղ»-յի նույն աղղեցությամբ դառնում է «վ» (= հավորդ),

* Այդպես և ուսաց և այլոց պալատալեզացիան, յերը առաջնալեզվային կամ յետնալեզվային բաղաձայնները կամ Ե ձայնավորից առաջ դառնում են (միջնալեզվային կ' կամ ց'-ի վրայով) Կ, Խ, Ա ինչպես неку-нечеши, неку-течи..., безу-безеши..., верх-вершина (ухо-уши) և այլն:

այսինքն հնագույն խալու (Халыбы) > խաղող > հաղող > հավող:
Համեմատիր նաև տարնամանական զեպք ժողովրդական սուռչ
սիճուկ, սեխճ, սրջան... բառերի մեջ նախկին շուռչ, շիճուկ, շեղջ,
շրջան բառերից:

Յերբեմն այս որինաշափությունները շաղկապված են լինում
այլ որինաշափություններով, և դժվար և կոնկրետ պատասխան
տալ յերևույթի առաջ գալու: Որինակ ուսաց ԵԵԵԵԵ (կահույք)
բառը, վոր գերմաներենից և վերցրած, ժողովրդի բերնում դառ-
նում և ԵԵԵԵԵ: Այստեղ կարող և լինել թե ժողովրդական իմաստա-
վորում (ԵԵ— «վոչ» և ԵԵԵԵ— «սպիտակ»), ինչպես վոր բացատրում
էր իմ հանգուցյալ ուսուցիչ պրոֆ. Բոգունեն զը-կուրանեն: Բայց
այստեղ կարող և լինել և զիսսիմիլացիայի (տարնամանության)
ազդեցությունը, այսինքն «М» և «Ծ» յերկշրթնային նման բաղա-
ձայնները իրարից ավելի յեն հեռանում, կոնկրետ ասած՝ հաջորդ
«Ծ»-ն նախորդ «М»-ին հեռացնում, դարձնում և «П»*: Նույն զիս-
սիմիլացիան և և артиллерия բառը (յերկու «р» բաղաձայնների
տարնամանություն), ստացված артиллерия բառից:

Յերբեմն ևլ միևնույն բառի մեջ տեղի յե ունենում թե աս-
սիմիլացիա և թե զիսսիմիլացիա, յերբ զիցուք թե առաջին և
յերկրորդ հնչյունները մի հարարերության (զիսսիմիլատիվ) մեջ
են մտնում, իսկ այդ յերկրորդն ու յերրորդը՝ այլ (ասսիմիլատիվ)
հարարերությունների մեջ են մտնում, այսինքն՝ լինում և հնչյու-
նափոխական հարարերությունների բարդ խաչաձևում, վորը յեր-
բեմն զուգակցվում և և այլ որինաշափություններով: Որինակ,
խեղզել բայը զիսսիմիլացիայի միջոցով դառնում և *հեղզել, բայց
«դ» բաղաձայնի պատմական հնչյունափոխության հետևանքով
(ինչպես մարդ > մարթ, վարդ > վարթ, և այլն) այդ հեղզել բայի
«դ»-ն ևս դառնում և «թ» այսինքն ստանում ենք *հեղթել: Պատ-
մական հնչյունափոխական այս դրության կամ մոմենտի հետ բա-
ղրավում և նոր պրոցես, այն և՛ «դթ» հնչյունակոմպլեքսի ասսի-
միլատիվ փոխհարարերություն, — «թ» խուլը ազդում և ձայնից
«դ»-ի վրա և դարձնում և նրան «խ», իսկ այդ վերջինը իրեն հեր-
թին իրեն շնչում պարունակող չփական («փչողական», приду-
шон) կրանում և «թ» ասպիրատի (շնչեղի) «հ» մոմենտը («թ»-ն
ստացվել և t+h բարդացումից) և նրան դարձնում «տ», այդպիս-
ով բառին տալով «հետևել» վերջնակաղմ հնչաձևը: Յեթև դրու-

* Համեմատիր յերկխաների տփառնարիլ < ասփառնարիլ ձևից նույն
զիսսիմիլացիայով:

կան լեզվի ազդեցությունը չլինե՞ր և բարբառի պրիմիտիվ կուլ-տուր-հասարակական կյանքը շարունակվե՞ր, անշուշտ այդ «հեխոտի» ձևը նույնպես կենթարկվե՞ր նորանոր և այլ հնչյունափոխական որոնքների կամ յերևույթների ազդեցության*:

Աստիճիկացիան և դիստիճիկացիան կարող են գոյանալ մի բառի մեջ հարևան բառի ազդեցությամբ: Այդ լինում և հատկապես այդ հարևան բառերի միասին և սերտ հնչելու պայմանով, մասնավոր յերբ դրանք վորոշ աստղիացիայի մեջ են մտնում իրար հետ (իբրև հականիշ միասնություն, իբրև թվարկության հաջորդական զուգորդություն և այլն): Որինակ, յեթե շուտ հնչենք «ծրտի ճրտի ճիտը ծուռը», կամ ուռաց «раз дрова, два дрова, три дрова» կտանանք թե աստիճիկացիայի դեպք (ծրտի ճրտի ճիտը ծուռը) և թե դիստիճիկացիայի (раз двора կամ два двора):* Նորմալ դեպքերից մեկ հայտնի յե որինակ, ժողովրդական «տեկտեմ-բեր» հնչումը (-կտեմբեր մասով), ուր «պ» բաղաձայնը դառնում և «կ» հետևյալ հոկտեմբեր, դեկտեմբեր բառերի ձևաբանական ընդհանուր «-կտեմբեր» մասնիկի ազդեցությամբ: Սրափոխական (և բարտիկ) девять «իւր» մի ժամանակ յեղև և *невять (≠ neven-ti), բայց հետևյալ десять բառի ազդեցությամբ աստիճիկացիայի յենթարկվելով դարձել և «девять»: Այստեղ աստիճիկացիան բնական և, վոր լրիվ չի կարող լինել. *невять-ը նմանվել և десять-ին իրեն սկզբնական վանկով (не > де), բայց անհրաժեշտորեն պիտի պահի «в» և «с» հնչյունների տարբերությունը, վորովհետև 100%-ով յեթե նմանվե՞ր հաջորդին, կտացվե՞ր յերկու «десять» հնչյունով բառ և «իւր» բառի ձևական — հնչյունական ինքնությունը կկորչե՞ր: Այստեղ իմաստն և, վոր արգելում և այդ հնչաձևերին միանալու նմանապես մեր

* Այս մի անգամ ես շեշտում և, վոր հնչյունափոխական որոնաչափությունների (ինչպես և այլ լեզվական ֆակտուրայի) դրսևորումը յեթե իմանենա՞նք ձևով և լինում, սակայն և պայմանավորված և հասարակական լեզվահարաբերությամբ: Բարբառների մեջ մեր աշխման սոցիալաբարություն և պետականության պտածառով այլ ձևով և կատարվում բարբառալեզվական կատեգորիաների դարգացումը, իսկ դրական և ապագա համադրային հայերենում լինելու յե իրեն այլ դրսևորմամբ (համեմատել հենց զրի ազդեցությունը), միջադրային կամ տեղական նորանոր տվյալների պայմանավորվածությամբ:

* Հազվի չենք առնում այնպիսի դեպքեր, ինչպես домер нома փոխանակ номер дома կամ թե глухому попу двух обеден не служат փոխանակ глухому поп двух обеден не служат և այլն և այլն:

«ցած» բառը «բարձր» հականիշ բառի ազդեցությամբ սկսել և նմանվել այդ վերջինին, դառնալով «ցածր» (համեմատիք նաև «յեղր—մեղր» = յեղ ու մեղր)։ Այսպիսի աստիճիլացիան կոչվում և «ձևաբանական աստիճիլացիա», վորը մտնում և «անայդիա» կոչվող լեզվական յերևույթի մեջ (այս մասին տես «Ձևաբանություն» գլուխը)։

Ձևաբանական այս աստիճիլացիայի մասին մասնավորապես պիտի շեշտել այն, վոր այդ յերևույթը յերկու հարևան բառերի մեջ կարող և տեղի ունենալ այն դեպքում, յերբ դրանց մեջ վորոշ հնչյունների հաջորդական ընդհանրություն, վորոշ հնչյունական համանմանություն, համահնչունություն (ասոսոնանս) կա, ապա թե վոչ տեղի չի ունենալ այդ աստիճիլացիան։ Որինակ, «ցած» բառը կարող էր ավելի նմանվել հականիշ «բարձր» ձևին, քանի վոր ած և ա (r) և յերկու բառերի հնչյունակոմպլեքսը համահունչ է. այդպես և ռուսաց *невать և десять բառերի մեջ ընդհանուր *е—ять մասը թույլ և տալիս ավելի նմանվել (նմանապես «յեղր—մեղր» ունեն ընդհանուր «յեղ» մասը)։ Այդ ընդհանուր մի վորոշ մասի համահնչունությունը, ինչպես ասացինք, պարտադիր մինիմուլն է դարգացող նոր առնամանության, նոր աստիճիլացիայի, և յեթե, որինակ, «ծանր ու թեթե» «չորս—հինգ...» նման հայոց զուգակցությունների մեջ չենք տեսնում աստիճիլացիայի դարգացում, բայց հակառակ, այն է՝ նպաստավոր պայմաններում, այդպիսի դեպք պիտի տեղի ունենար, ինչպես տեսնում ենք միջին իտալերեն grevis «ծանր» (լատիներեն «gravis» բառից) հականիշ levis «թեթե» (լատիներեն նույն բառն է) ազդեցության տակ փոխել և յուր միջին ձայնավորը (a > e), ունենալով ընդհանուր r—vis || l—vis։ Նույնպես լատիներեն quinque «հինգ», վոր հին ժամանակ պիտի լիներ *pinque (=пять, հուն. πέντε, պարսկ. panč, հայոց հինգ...), դարձել և quinque ձևաբանական աստիճիլացիայով նախորդ quattuor «չորս» բառի ազդեցությամբ, նրա qu մասնիկը յուրացնելով։ Ըստ իս, հայոց «յերկիրն—գետինք» վոճի մեջ ևս ունենք այդ ազդեցությունը, այն է (գետ)—իմ վերջամասը չպիտի ունենար «ք», այլ յուրացրել է նմանվելով նախորդին (յերկիմ բառի վերջամասին), ունենալով ընդհանուր «ե—իմ» համահնչունությունը։ Մենք մեր «յերկիր» բառն ևս այդ ձանադարձով բացատրելով (զարար «երկին—երկիր»)՝ գտնում ենք, վոր սկզբում պիտի լիներ e—kir (ե—կիր) և ընդհանուր պիտի լիներ Հայաստանի տերրիտորիայի

և հարեան յերկրամասերի նման կուտուրական այդ տերմինին (համեմատիր ուրարտական *klura* և հետագա *kira* «հող», սու- մերական *kur* «յերկիր»...): Վորոշ իդեոլոգիայի (կրոնական- տիյեղերարանական, «կոսմոգոնիական») ազդեցության տակ նախնական «եկիր» (*ekir*) բառը*, միշտ հաջորդելով *erkin* հին հնչածեր պահած բառին (Մառը դրա հետ համեմատում և վրաց *rkina* «յերկաթ» բառը), դառնում և ասսիմիլացիայի որենքով *erklir* (ստանում և «ը» նոր բաղաձայնը), ունենալով նախնական «e — ki —» ընդհանուր հնչյունակոմպլեքսը:

Յերկու բառերի մեջ տեղի ունեցող այդ ասսիմիլացիայի յերևույթը թե՛ հնչյունարանական և և թե՛ ձևարանական, և ի դուր չեր Բողոուն զը-կուրտենեն այդ կոչում «морфологическая ассимиляция» կամ «морфологическое уединоображение»: Դա մասամբ տեղ պիտի գրավի «Ձևարանության» գլխում և «ձև- վարանական գիսսիմիլացիայի» հետ, վորը, սակայն, լեզվաբա- նությունը ցոյցով չի տեսել կամ տնտղեր: Այդ յերկու որինաչա- փությունները մի գիտելիտիկական միասնություն են կազմում և ձևարանական մեծ նշանակություն ունեն (տես «Ձևարանու- թյուն»):

11.

Հնչյունափոխության մեջ նկատվում և նաև բարդացման և պարզեցման կամ միացման և բաժանման յերևույթը, վորը լի- նում և ալլևայլ դրդապատճառներից՝ ասսիմիլատիվ—գիսսիմիլա- տիվ կամ հնչյունաֆիդիոլոգիական: Որինակ, յեթե հին հայոց «սեպուհ + ական» միավորը շեշտի հետևանքով դառնում և սեպը- հական, ապա «ը» (չգրվող) ձայնավորի անկման շնորհիվ ևս (շուտ արտասանության և գիրքի պատճառով)** «պհ» հնչյու- նահամադրությունը տեղի յի տալիս հնչյունամիացման, իրրև ասպիրատ նոր բարդ «պ» հնչյուն: Այդ նույնը մենք տեսանք վրաց *cameti* «տասներեք» բառի մեջ, վորը («ցամետի») կազմ- ված և *at'-* («տասն») + *sam-* («յերեք») + *meti* («հավել- յալ») մասերից, և ուր *t' + s* (թ + ս) համադրությունը նմա- նապես վեր և ածվում աֆֆրիկատ նոր հնչյունի *ç* (= հայոց *ց*):

* *Ekir* (= յերկիր, հող) նախահայկական բառը յուր բարբառին հատուկ որենքի համաձայն (կամ թերևս *erkin* բառի *e*-յի ազդեցությամբ ?) ընդու- նել և սկզբնական «ե»ն: Աւարդիական բարբառը սիրում եր նախագիր («պրո- թետիկ») *a* :

** Այդպես և տեղն—առաջն, այժմյան՝ բերան—բերնի և այլն:

իայց կարող և լինել և ընդհակառակը, այսինքն՝ բարդը տեղի չե տալիս պարզեցման, ինչպես վաթսուհի բառի մեջ, ուր «թ» բաղաձայնը հարևան «ս» հնչյունի դիսսիմիլատիվ ազդեցությունը բարդը «ց» (վաց- < վեց) վիճակից վեր և անվել ավելի պարզի։ Նմանապես աղաչ- արմատից ունենք «աղաւթ» (> աղօթ), ամաչ- արմատից՝ ամաւթ (> ամօթ), *ծանաչ- արմատից՝ ծանաւթ (> ծանօթ), արած- արմատից՝ արաւտ (> արօտ), դ-գած-իմ (վրան գցել)՝ արմատից՝ գաւտի (> գօտի)*... այստեղ ամենուրեք տեղի չե ունեցել աֆֆրիկատների (չ, ծ) վերածումը կամ պարզեցումը («ղեզաստիլիացիա», սիրիլանտի կորուսում) նոր պարզ բաղադրիչ մասի (թ, տ)։ Համեմատելով բարդացման—պարզեցման տեսակետից նաև՝ չտատանել (< տան—տանել «ղես ու ղեն» տանել)*, վոր բարդանում և, աֆֆրիկատիզացիայի (այն և՛ ասսիլիացիայի) յենթարկվելով՝ դառնում և ծածանել և պարզեցման յենթարկվելով՝ սասանել. այդպես և՛ թորել > ծորել > սորել, թեքել > ծեքել, դաղիր > ձանձիր և այլն և այլն, վորպիսի յերևույթը ձևաբանական և, այն և՛ նոր բառեր ստեղծելու հնագույն միջոցն և։ Համեմատելով ռուսաց ВИД—ВИЖД—ВИЖ-, լեհերեն речь > ржечь > жечь (այժմյան հնչյունն և), գերմանական pf բարդությունը սոսկ «р» բաղաձայնից (camp «գաշտ» > kampf, pilug < «пльг» և այլն...)։ Մենք արդեն յուր տեղում ասել ենք ուժեղ բաղաձայնի (consonne géminée) վերածվելը՝ յերկուսի, ինչպես համարել > համմարել > համբարել, վրաց xx > քx, kḱ > ck և այլն։ Այդպես և և հրեական манна բառի վերածվելը մեր մանանա ձևի (տեական մի «նն» բաղաձայնը յերկվանում և)։

Միացման (պարզեցման) լավ օրինակներ ունենք ռուսաց знаменосец > знаменосец ձևի վերածման մեջ, ուր յերկու ноно վանկերը միաձուլվում են։ Այդպես և минералология > минералогия, близозорок > *близорок, վորը ժողովրդական խմատավորմամբ դառնում և близорук (կապակցելով рука «ձեռք»

*) Այս բացատրություններն առաջին անգամ «W» սոնանտի միջամտության խնդրով (իրեն «հնեարանություն») տվել ենք մենք մեր «Մի բանի հնեարանական մնացորդներ հայերենում» հոդվածում, տպված Գրա. և Արվես. Ինստ. տեղեկ. № 4.

*) Մարուր արմատն և տան (tan-), վոր հին և և կա վրացերենում, ուրարտերենում և խուրրի (միտանի) լեզվում (տես իմ «Общие элементы урартского и хеттского языков» (Эривань, 1936, հջ 27 և 37 1)։

բառի հետ, յերբ կարճատեսները գիրքը և այլ իրերը ձեռքով մոտեցնում են աչքերին): Հայերենից որինակներ. աշխարհա-
հայացք > աշխարհայացք, հասարակակարգ > հասարակարգ (զեռ
սա պարտադիր կերպով չի ձևավորվել), Յուրակակերտ > Յուրա-
կերտ, տավարարած > տավարած: Սերերերենում՝ бременоноша
> бременоша:

12.

Մինչև հիմա բերած հնչյունափոխական որինաչափություն-
ները իրենց այդ փոփոխման գրգապատճառները ունենում եյին
կամ միևնույն բառի մեջ (շեշտ, գիրք, աստիմիլացիա...) կամ
գրանից գուրս՝ հարևան կամ այլկերպ զուգորդված բառի ազդե-
ցությամբ («անալոգիա» և «ժողովրդական իմաստավորում»): Յեղ
այդ բոլորը հեշտությամբ բացատրվում և կամ Ֆիզիոլոգիական—
հնչյունաբանական տվյալներով, կամ հոգեբանական և կամ յեր-
կուսի ել միջնորդությամբ. իսկ բառերի այդկերպ փոփոխվելը
(բացի շեշտի և աստիմիլացիա—գիսսիմիլացիայի ներգործություն-
ներից) ընդհանրապես սահմանափակ ե:

Բայց կա և մի այլ տեսակը հնչյունափոխության, վորը շատ
ընդարձակ տարածում ունի, փոփոխման գրգռվորման համար
պահանջում և ավելի յերկար ժամանակ. և յեթե այլ արգելք չի
ծառանում, ապա այդ յերևույթը պիտի ընդգրկի բոլոր բառերը,
այսպես ասած «պարտադիր եքսպանսիա» ունի բոլոր գեպքերի
նկատմամբ, յեթե իհարկե գրանց պայմանները չեն փոփոխված:
Վերջապես այդ որինաչափությունը միշտ չեր ել կարող գործել
(„andere Zeiten, andere Lautgesetze“):

Այս որինաչափությունը ճիշտ կլինի կոչել, հետեւելով Բո-
գուն գը-Կուրտենիյին, ընդհանուր պատմական հնչյունափո-
խություն: Հնչյունը, հետևապես, փոխվում և բառի ամեն գիր-
քում և իրեն մեջ, յուր արտիկուլացիայի փոփոխման ներքին
պատճառով, ինքնորեն, վորոշ չափով «սպոնտան» կերպով: Սա-
կայն յուր պատմական տարածման մեջ բացարձակ չե և յուր
ընդհանուր պարտադիր և հանրընկալ տենդենցի մեջ այդ որինա-
չափությունը կախվածության մեջ և լինում: Բացատրենք որի-
նակներով:

Հայերը իրենց գրավոր լեզվի առաջին դարաշրջաններում,
ինչպես և գրանից առաջ, իրենց «ո» տառը հնչել են «օ» (ինչ-
պես այժմյան ուղղագրության մեջ), ինչպես որդի, ոտն, հոգի,

խոտ, այո՛ և այլն», բայց հետագայում, թերևս VIII—IX դարից սկսե-
լաւ, այդ «ո» հնչյունի արտաբերման մեջ սկսում և աստիճանա-
կան և մի ուղղութեամբ փոփոխութեան, այն է՝ դրան սկսում և
նախորդել յերկշրթնային (և ապա շրթնաատամնային) սոնանա-
ւ, վոր մոտ եր մեր «ու» ձայնավորին, բայց շրթնանքների ա-
վելի նեղ բացվածքով, իսկ իրեն «ո»-ի արտիկուլացիան յետնա-
լեզվային միջին բարձրութեանից դառնում և յետնալեզվային
ստորին բարձրութեան, ունենալով թույլ շրթնայնացում։ Այդպես
որդի > ու~րդի, ոտն > ու~տն, հոգի > հու~գի և այլն, իսկ
ավելի հետագայում բառասկզբի ուո > վո, այսինքն՝ վո~րդի,
վո~տն... իսկ հու~գի > հվո~գի > հֆո~գի (պրոգրեսսիվ աստիճա-
րային՝ խուլ «հ»-ն ձայնեղ «վ»-ին դարձնում և խուլ ֆ), վորը
մնացել և այժմյան բարբառներում ւօօk'i, ւօօrt', ւօօ~...), չի
անցել գրական լեզվի արտասանութեան. այս մասնավոր կետում
գրականը վերջից գրաբարյան արտասանութեանը (հոգի,
խոտ...), այնինչ ժողովուրդը ամեն դեպքում, թե բառասկզբում,
թե բառամիջում և թե վերջում այդ հին «ո»-ն դարձրել և «ու»
(բառամիջում և վերջ) և վո (բառասկզբում), ինչպես վո~րթի
(վու~րթի), խու~տ, այու~ (վանեցոց մոտ) և այլն և այլն։

* Աղբյուրն էն տառադարձիկն էր ասոր ըստերը, ինչպես որթողորս (=հուն.
ορτοβοσκος), ալիմսիպա = հուն. Ὀλυμπιας (=αἶδος), ասորիկա՛ն = պահլավերեն
ostjkan, առ = հուն. ὄρος, որը = լատ. orbis էր ալի՛ն:

կարելի չի ստել և հին «ե» տառի մասին (մեր այբուբենի հինգերորդ տառը՝ ե, «յեզ»), վորը հնչվել և ինչպես այժմյան մեր նոր ուղղագրության մեջ և ընդունված (=ուսաց Յ)*: Այդ հնչումը յեղել և թե բառակազմում (երթալ, ես, երկու, երկար...) և թե բառամիջում (բերել, դեռ, տեսնել, բերան...), բայց հետագայում, թեքսն ելի նույն VIII—IX դարերից սկսած, այդ հին ե (Յ) հնչյունը ստանում և սկզբից բաղաձայն «յ» սոնանտը («կիսաձայնը»), այսինքն, միջաղգային տերմինով ասած, յենթարկվում և յոտիղացիայի (йотировка-յի)։ և ստանում ենք բարբառներում՝ յես, յերկար, յերգ և այլն, բայց և բյերբն եմ, կյեր և այլն, թեպետ այդ պրոցեսը դեռ չի ավարտել և շատ տեղ դեռ ասում են՝ եիր դալիս ա, եիրմ եմ, երկու, եթալ կլն, մանավանդ երեմալ, Երես (փոխադարձ աստիմիլացիայով, նման ոլորել, ողորմի...), Վոր այս յերկու որինաչափությունների մեջ վոչինչ սպեցիֆիկ հայկական չկա, այդ յերեսում և և ուրիշ լեզուներից, վորտեղ նույնպես տեսնում ենք $a > y$, ե $>$ յե (ի դեպ և այս վերջինից միայն բառակազմի «յե»-ով դեպքերն և ընդգրկել մեր գրական լեզուն)։ Հմմտ. իսպանացոց *Piedro* (Պետրոս), *puerta nueva* (=լատ. *porta nova* «նոր դուռ») և այլն։

Այսպես, որինակ, նաև վրացիք առաջ ասում եյին *ori «յերկու», ot'xi («ոթխի») «չորս»,* իսկ հիմա ասում են ուորի (վորի) և ութխի (վոթխի), ինչպես ուսաց գյուղերում դեռ ասում են *вострый* (=սուր) գրական *острый* բառի դիմաց (*восемь* ստացվել և *осмь* հին ձևից)։ ուկրալներենում *вол* (=յեղ) վորպես բարբառային ձևով հնչում են *вуол*։ Իսկ յոտիղացիայի լավագույն որինակը տալիս և հենց նույն ուսուերենը, ուր հին *еда, ехать, есть* և այլն այժմ հնչվում են *йеда, йехать, йесть* և այլն (սկզբի «й» = հավասար և մեր «յ»-ին և ձայնեղ ե)***։

Հայերենում կմատնանշեյինք նաև ձայնեղ բաղաձայնների (բ, դ, զ, ջ, ձ) պատմական փոփոխությունը, վորն ընդգրկում և բառի ամեն գիրքը, տարրերովելով ըստ աստիճանի և ժամանակի։ Նկատվում և գրանց վերածվելը ասպիրատների (բ', դ', զ', ջ', ձ', կամ խուլ՝ փ, թ, ք, չ, ց,) նայած որինաչափության զարգացման։

* Այդ չափի շփոթել մեր այբուբենի յոթերորդ տառի հետ (է), վորն առաջնալիզային միջին բարձրության և, ինչպես «ե», բայց ավելի նեղ և և փակ, թեքսն լեզվի կծկվածությամբ հանդերձ։

** Ռուսերենում չկա ձայնեղ «յ» դրության նշան և ակամայից «й» տառն ենք գործածում։

Այն բարբառներում, ուր ձայնավորով սկսվող բառակազմում առաջ ե գալիս մի նոր հաղելյալ «ձայնեղ հ» (ձայնեղ հաղագ), նման «արի, ուս, ամեն և այլն, այդ բարբառներում բառակազմի բ, դ, զ, ջ, ձ բաղաձայնները վեր են ածվել ձայնեղ ասպիրատ բ', դ', զ', ջ', ձ' հնչյունների, ուր վերջիններին յերկրորդ բաղադրիչ մասն է ձայնեղ ասպիրանտ հ կամ ' նշանով գրած. իսկ բառամիջում այդ նախկին բ, դ, զ, ջ, ձ ձայնեղները վեր են ածվել խուլ ասպիրատների (փ, թ, ք, չ, ց), ինչպես մարդ > մարթ, վարդ > վարթ, խարել > խափել, գուր > գ' ուփ, թագաւոր > թաքալոր, արջ > 'առչ, օձ > ոց և այլն: Այստեղ, բառամիջում, մի արգելադրիչ հանգամանք է միայն այդ յերևույթի տարածման առաջը բռնում, այդ այն ժամանակն է, յերբ այդ բ, դ, զ, ջ, ձ գալիս են «ն» սոնանտից հետո, ինչպես «հինգ» մնում է անփոփոխ (այդպես և՛ գանձ, բանջար...), թեպետ արարատյան բարբառում հին «ցնդել» հնչվում է «ցնթել» («թ»-ով, ըստ որևէքի):

Հայերն ընդհանրապես նախահայկական («հնդեվրոպական») *bh, *dh, *gh վեր են ածել b, d, g, (բ, դ, գ), նախահայկական *b, *d, *g վեր են ածել p, t, k (պ, տ, կ), իսկ նախահայկական *p, *t, *k խուլերը վեր են ածել *ph > h, th, kh (=հայոց հ, թ, ք) ասպիրացիայի միջոցով: Լեզվաբանները հակված են այս յերևույթը բացատրել նրանով, Վոր հնդեվրոպական նախահայերը պայթեականները որգանների թույլ հպումով եյին արտասանում (implosio-ն թույլ եր), և այդ հեշտությամբ տեղի եր տալիս փոփոխման (ասպիրացիայի և այլն): Սակայն սա ավելի քան պրոբլեմատիկ է, իսկ որինհաշվությունը հաղարավոր տարիներ չեր կարող հարատևել:

Պարսկերենից (և այլուստ) վերցրած հին բառերի b, d, g բաղաձայններն ևս յենթարկվում են այդ որևէքին: Որինակ, բազուկ > բ'ազուկ, բաժին > բ'աժին (բաժանել > բ'աժանել), բամբակ > բ'ամբակ, բանդ > բ'անդ, գունդ > գ'ունդ, գրաւ > գ'րրավ, գանձ > գ'անձ, դաշտ > գ'աշտ և այլն և այլն, բայց հետագա փոխառությունները պահում են իրենց բ, դ, գ ձայնեղ հնչումները (և վոչ թե բ', դ', գ' կամ փ, թ, ք), ինչպես—ջան, դուքան, ջեջիմ, ջըհաննամ և այլն*:

* Կա և տառնձին հանգամանք, յերբ հին բ, դ, զ, ջ, ձ կարող են այդպես ել հնչվել. ինչպես գաղաղական բոթել (բայց բ'ոթել, bh հնչյունով), բարեկ, բնդել և այլն:

Մեր բարբառներում հին այլ յերկձայնը (բաղաձայնից առաջ հանդամանքով) հետադաշոււմ դառնում է վորոշ տեղ է (ե), իսկ վորոշ տեղերում՝ ա (մայր > մէր կամ մար, այս > էս կամ աս և լն)։ Այս իհարկէ ընդհանուր պատմական որինաչափությունն է, վորը բացատրւում է թէ ընդհանրապէս հին յերկձայնավորներէ (դիֆթոնգներէ) անհետացմամբ բարբառներում է թէ այդ այ հնչման ներքին փոփոխութեան մեջ։ Այնտեղ, ուր ավելի կոնսերվացիայի յէ յենթարկված յեղել «յ»-ն, իբրեւ հոգեֆիզիոլոգիական ուժեղ մոմենտ, այդ բարբառներում «այ» դառնում է «եյ» և հետո՝ է (ե), ուր հաղթում է «յ»-ն (յոտայի ազդեցությունը և հետո՝ ինքն ել ձուլւում)։ այդտեղ «այ»-ն հարմարւում է, աստիճանաբար յէ յենթարկվում ըստ տեղի (լեզվի յետին մասից փոխադրվելով առաջին մասը), այն է, այդ «այ»-ն դառնում է «ե», մոտենալով «յ»-ին և հետո միասնանալով մի հնչյունի մեջ (այ > եյ > ե)։ իսկ այնտեղ, ուր իշխել է այդ այ դիֆթոնգի առաջին մոմենտը («այ» տարրը), այդտեղ յերկրորդ «յ» տարրը, վոր շատ թույլ էլ է հընչվել (և հատկապէս այդ տիպի բարբառներում), սկսել է անհետանալ և դիֆթոնգը վեր է ածվել պարզ «այ»-ի, ինչպէս արեւմտահայկական շատ բարբառներում (աս, ասիկա, մար, ձան, հար...)։

Դրական լեզվի տարածման և ազդեցութեան հետեանքով աշմայան վերոհիշյալ բարբառային bherel, dhanak... կամ xuot' fuogi... կամ her, mer... (har, mar...) և այլն և այլն ձեւերը փոխաբիւլում են (և վոչ թէ փոխակերպւում) նորգրական արտասանութեամբ։ Մինչև իսկ բառամեջ հաճախ կարելի յէ լսել «նուրը» («ը» հնչմամբ և վոչ «փ»), «ընդհանուր» (հնչվում է ընդհանուր և վոչ ընթանուր, ինչպէս սովորականն է) և նման այլ դեպքեր։

Ինչպէս տեսանք, ընդհանուր հնչյունափոխութեան այս որինաչափությունը* պայմանավորվում է հնչյունի սեփական արտիկուլացիայի փոփոխման մեջ առաջ յեկած ինչ-ինչ պատճառներով (անմիջապէս՝ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական թէ հոգեկան), ունի ընդհանուր տենդենց իրականացման համար և անխորտակելի

*Ռուսերենում մասնանշենք այդպիսի փոփոխութեան հետեյալ դեպքեր. հին «մեծ յուս» և «փոքր յուս» տառերը (վորոնց հնչյունն էր ^o և ^e, ընդայն ^o և ^e) հետադաշոււմ դառնում են у (ю) և я (а), ինչպէս зуб, дуб, читаю пять, счастье, свитой.. բառերի մեջ։ Համեմատել թերեւ իբրեւ այդպիսի պատմական որինաչափություն հին е ձայնավորի վեր ածվելը о (ѡ)-յի շեշտի տակ— земля բայց черноземъ, ведро-ведра.. ուր դեր էր խաղում հետեյալ վանկի «փոփոխ» կամ «կոշտ» ձայնավորի դիրքը։

ձգտում, յեթե իհարկե խոչընդոտի չի հանգիպում այդ բարբառի կամ լեզվի արտաքին «լեզվական հարաբերություններին» կողմից, իսկ բուն լեզվում (բարբառում), այլ և այլ ֆոնետիկական յերևույթների միջամուլն լինելուց (անալոգիայի ազդեցությույն, փոխառությույն և այլն)։

Հնչյունական փոփոխությունների իրականացման տեսակի մեջ զգացվում և կամ անմիջականությույն կամ տեսական աննկատելի պրոցես։ Յեթե իրականացման ժամանակի տեսակետից վերոշ հնչյունափոխական յերևույթների մեջ (չնշտի ազդեցությույն, աստիճիլացիա-դիսսիմիլացիա...) այդ փոփոխությունների «հասարակագիտական», ինչպես մասամբ և ֆիզիոլոգիական վարակավորումը մեզ յերբեմն պարզ չի լինում,—խոսքս հատկապես վերաբերում և «բնդհանուր պատմական հնչյունափոխությույն»,—ապա այդ պիտի բացատրել նրանով, վոր տվյալ լեզվում, յուր պատմահասարակական դարգացման սպեցիֆիկայի պայմաններում, հրնչյունի անընդհատ և ականջով անըմբռնելի հարատե փոփոխվածությույնը, նրա քանակական (վոշ ֆիզիոլոգիական առումով) աճի հետևանքը կամ չի տվել այդ հնչյունի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան և հասարակական-լեզվական նոր վորակ, կամ յեթե ֆիզիոլոգիական-հոգեկան տեսակետից տվել և, ապա լեզվա-հասարակայնորեն, իրրե պատմականորեն անհրաժեշտ յուրացված կատեգորիա, այդ վորակը գեո չկա։ Սոսնք որինակներով։ Հայոց հին «ո»-ն (= յեվրոպական օ հնչումը) աստիճանական փոփոխումներով սկզբից ստանում և շրթունքների ավելի մոտ հալում, դառնալով հետագայում «օի ը», բայց սա գեո բավական չեը լեզվի պարտագիր նոր գործոնը համարվելու։ Կարող եը պատահել, վոր միևնույն լեզվում կամ նրա բարբառում յերկու մոտավոր հնչումներն եը գործածվելին (խառ և խուռ, որդի և ուորդի...), ինչպես տեսնում ենք յեթերենում, ուը ձայնեղ և խուը պայթականները լեզվի միևնույն շրջանում համահավասար գործածությույն ունելին (karp- ը garb- «գերբի», tag(a)- ը dagn(a)- «յատակ» և այլն և այլն)։ Բայց ինչպես տեսնում ենք, յեթե բեկազիր դրա գրությունը մեզ չի յարում, այդ փոխանցումը անցման շրջանում և գտնվելիս յեղել, չի ստացել հասարակայնորեն գիտակցված վարակ վորակ։ Կար հնչյունների այդ ֆիզիոլոգիապես տարբերոշ (t և d, k և g, p և g) ձերը, բայց չկար լեզվի պատմահասարակական

սարակայնորեն դիտակցութեան և յուրացման մեջ մի պարտադիր ըմբռնում, ձևավորված մի տիպ, մի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան, բայց և հասարակական-լեզվական գոցում: Մոտավորապես նույն շփոթութեանն եր տիրում գրաբարում, յերբ հին «ը» հնչյունը «ն» բաղաձայնից առաջ դառնում եր «ռ» (*dhur-n > դուռն, բայց զբրան, զբրունք..., *ar—«անել» > առնել, բայց արարի...)*, և յերբ հարեան «ն» բաղաձայնից առաջ (նրա ազդեցութեամբ) ֆիզիոլոգիապես փոխված նոր «ռ» բաղաձայնը համագոյակից եր նախկին «ը»-ին: Սակայն հետագայում ուղղականի «ռ»-ն վանում և թեք հոլովների նախկին «ը»-ն, և այժմ ասում ենք՝ ամառ, դուռ լեռ... իբրև միակ հնարավոր հնչումը և պարտադիրը բոլոր հոլովների համար ել (դռան, ամառվա...)*:

Առաջին անգամ, վորքան մեզ հայտնի յե, հնչյունի քանակական անձան հետ նրա նոր ֆիզիոլոգիական վորակ մատնանշողը յեղել և պրոֆ. Բողուն հը-կուրտենին. սակայն այս միայն հնչյունի «ներքին» (արտիկուլացիոն, ֆիզիոլոգիական-արտաբերական) կողմն և, ինչպես ցույց տվինք: Ավելի կարևորն և հնչյունի «արտաքին» կողմը, նրա հասարակական արժեքավորումը. վորովհետև յեթե дань, дно... և день, д'ня և նմանների «д» բաղաձայնը ֆիզիոլոգիական տարբերութեան ունի (յերկրորդները—день, дня... պայտատլիզացիայի յենթարկված), սակայն ընդհանուր լեզվական կամ լեզվի ընդհանուր ըմբռնման տեսակետից այդտեղ դեռ նոր վորակ չի ստացվել (բայց լեհերենում, որինակ, այդ ստացվել և, յերբ պարտադիր և «дзень» և նմանները նոր «дз»-ով):

Յերբեմն պատահում և, վոր հնչյունի ֆիզիոլոգիական մոմենտների փոխանցումներն ևս աննկատելի յեն, և կարծես թե հանկարծակի կամ անմիջապես և կատարվում այդ փոխանցման թուլքը, ինչպես ասենք $p > k$, $g > b$ և նմանները (համեմատել մեր բարբառների պատոր > կատոր, պորինջան > կորինջան..., կամ վողնի > կողնի, վոսաղ > կոսաղ...): Բայց այս յերևույթի կամ ներքին ֆիզիոլոգիական մոմենտները մեզ անըմբռնելի յեն կամ զրա հանկարծակի փոխանցման ներքին (իմամենտ) հոգեկան կողմը տեսական պատրաստութեան հող պետք և ունեցած

* Այդպես և և մեր այժմյան «յ» բաղաձայնի պատմական իրականացման խնդիրը «կարելի յե», «սա յե», «եյական» և նման գրութեանների մեջ: Այդտեղ յատայի ֆիզիոլոգիական գոյացութեանը շատ ու շատ թույլ և (30 տոկոս թերեւ) և հասարակայնորեն վոչ պարտադիր և յուրացված (կարելի յե այդ գեղեցիկում և «յ» չհնչել): Մեր սխալ ուղղագրութեանը նպատակ և զրա եացմանը:

լինելու Այս «անմիջական» կամ հակադիր որդանների հնչյուններին (առաջնալեզվային $\cong$ յետնալեզվային) փոխանցումը շատ ուսում լեզվաբաններ կոչում են «перебой», վորը, սակայն, այժմ չի ընդունվում, վորպես մի «առանձին» հնչյունափոխական յերևույթ, և կարիք էլ չկա առանձնացնելու:

Նմանապես անընդունելի հնչյունափոխական տերմիններ են «անկում» (падение)—«բարձրացում» (под'ем), վոր գործ են ածում վոմանք (որինակ Մաուր): Հնչյունի ֆիզիոլոգիայի մեջ կան վորակական փոխանցումներ ($տ > ծ > ս$, $դ > ձ > ց...$), բայց վոչ անկումներ—բարձրացումներ և այլն:

Վորոշ առումով ընդունելի յե «ալտերնացիա» (чередование) տերմինը, յերբ հին կամ ավելի ճիշտ սկզբնական հնչյունը տեղի յե տալիս նորանոր փոխակերպումների, իրրե համագոյակից, լեզվի արսենալի մեջ միասնապես հանդես յեկող հնչյունների, ինչպես ուսաց $к > ч$ կամ $ц$ (лик—лиц-о, лич-ный), $г > ж$, $з$, (друг—друзья, дружба) և այլն, և յերբ նախնական և հետագա փոխակերպումների հաջորդականությունը դժվար և հաստատվում, որինակ, ուսաց бер—(беру) || бор—(сбор) || бр—(братъ) || бир—(собирать) և նմանները: Հնդեվրոպական լեզուներում սիրելի յեր $e || o ||$ —(zero) յերրեակ ալտերնացիան:

Ընդհանրապես ընդունված և գործածել հնչյունի փոփոխություն, հնչյունական փոփոխություն կամ հնչյունափոխություն տերմինը, թեպետ գերմանացի գիտնականները ունեյին «հնչյունի փոփոխություն» (Lautwandel) և «հնչյունի փոխարինում» (Lautwechsel) տարրեր տերմիններ^{*}:

Ի վերջո, ընդհանրապես պիտի ասել, վոր լեզվի հնչյունական փոփոխությունները միշտ պարզ ու մեկին չեն լինում, վոր մեծ մասամբ յուրաքանչյուր բառապատկերի հնչյունական փո-

^{*} Այդ կարծիքին և և Ա. Տոմսոնը, վորն ասում և (սեն նրա Общее языковедение, էջ 245—246). «Нужно строго различать между изменением звука (Lautwandel) и заменой звука (Lautwechsel)... Однако те и другие называются звуковыми изменениями языка или изменениями языка в звуковом отношении. Но замену звука не следует называть изменением звука, как нередко делают. Изменение звука происходит исключительно фонетическим путем, между тем как замена звука может произойти и при содействии значений, напр. вследствие «новообразования по аналогии», «народной этимологии» и пр[13].

փոխումն անգամ բարդ եւ, հաճախ խնդրված բաղձապիսի եւ բաղձաքանակ յերևույթներով: Եւ չենք խոսում «ընդհանուր հնչյունափոխութեան» մեջ ի հայտ յեկող հնչյունի արտիկուլացիոն ներքին ունակութեանների փոփոխման դրդապատճառների մասին, վոր այնքան կարծիքներ եւ հարուցեր:

Հնչյունական փոփոխութեաններն ուսումնասիրութեան խնդրում միշտ պիտի լինել կոնկրետ, վերցնելով տվյալ լեզվի բառը յուր կրողների ճիշտ պատմականութեան մեջ, ըստ կոնկրետ պայմանների եւ դարաշրջանների՝ իրենց հասարակական լեզվահարաբերութեաններն ճշգրիտ ըմբռնումով: Որինակ, վերցնենք մեր ժողովրդական «ախպեր» բառածեր յուր հնչյունական այժմյան այդ դրութեամբ: Վոչ մի կասկած, վոր այդ բառը պիտի կապակցել համեմատելով ելի հայկական եւ բարբառային «եղբայր» հին բառի հետ, վորը հնչվել եւ e|bayr (| կոչու 1 հնչյուն ե): Այստեղ ախամայից աչքի յե զարնվում սկզբի «ե» եւ «ա» ձայնավորների հակադրութեանը, վորն անշուշտ տարբեր բարբառախմբերի ներդրումն եւ (համեմատիր—Արաքս || Երասխ, արագ || Երագ, աղտիւր || եղտիւր, աղինջ || եղիճ, արաստոյ || երաստոյ, արագաղ || երագաղ եւ այլն): Իսկ այդ «ա» կամ «ե» ձայնավորների նախադիր («պրոթետիկ») լինելու տարբերացումը անշուշտ կախված ե յեղել նաեւ այդ բարբառների պատմական կազմավորութեան տարբեր եթնա-ցեղային ֆերմինտների կամ սուբստրատների հետ, վորն այժմ ե դժվար ե ճիշտ պարզել*: Այդ «ա» կամ «ե» հավելումը պարտադիր կերպով ծագացել ե հայերի համար, քանի վոր նրանք այդ ժամանակ (ե հիմա) յուրացրած ունեյին այն ազգային յուրորինակութեանը, վոր այլեւ չէին կարողանում բառասկիզբը յերկու բաղձայնով հնչել, յերբ մանավանդ դա սկսվում եր ը (ռ) կամ դ (=կոչու լ) բաղձայնով: Մնում ե մինչ այդ ստացած «ղբայր» բառամասը, վորն ավելի հին ժամանակ յեղել ե պարզ «լբայր», ուր «լբ» մասը հայերին հատուկ «բաղձայն + ը (կամ լ)» > «լ (լ)+ բաղձ.» յետեւաւաջութեան (մետաթեզիսի) պատճառով ստացվել ե «բլ» սկզբնականից, նման (ա)-ղբեր <բղեր < բրեր=հուն. փրե(ւ)ար, փρεար (նույն իմաստով): Հաստատ կարելի յե ասել, վոր նախնա-

* Հավանորեն բառի «ա» նախադրութեամբ (հավելմամբ) պիտի կազմեյին Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան մարզերը: Այս մասին մենք առիթ կունենանք խոսել առանձին:

կան *բլայր բառը գիսսիմիրացիայի արդյունք է ավելի նախկին *բրայր (*brayr) ձևի, վորը յուր «բ» (<bh) և «այ» (<atr) մասերով պատմական փոփոխությունն է հնադույն bhrat(e)r բառի Դիսսիմիլացիան կարող էր լինել և մետաթեզիսից յետո, այսինքն՝ brayr > rbayr > lbayr, վորի ճշգրտման համար տվյալ դեռ չկա. բայց դա կարևոր չէ մեր այս պատմական վերլուծման համար, քանի վոր յերկրորդական նշանակություն ունի: Կարևորն է մետաթեզիսի և գիսսիմիրացիայի ֆակտորությունը, վորոնք ի հայտ են յեկել այս բառի մեջ: Իսկ ի՞նչ է կատարվել «աղբայր» բառաձևի հետ հետադայում: Նախ «բ»-ն բառամիջում դարձել է «փ» (ինչպես՝ խաբել > խափել, գուր > գուփ և այլն), և ստացվել է «աղփայր». խուլ «փ»-ն ազդելով ձայնեղ «զ»-ի վրա դարձրել է նրան խուլ «խ», և ստացվում է «ախփայր», ուր սակայն «փ» ասպիրատի «հ» մոմենտը լինելով «խ»-յի մեջ, կլանվում է վերջինիս կողմից և «փ»-ն դառնում է պարզ «պ»: Այս պրոցեսի հետ դուզահեռ տեղի չէ ունեցել ընդհանուր պատմական փոփոխություն այ > է (ե), վորի մասին մենք ասել ենք: Հետևապես հընադույն bhrātēr բառի վերածվելը brayr (> rbayr) > blayr > lbayr միջոցակով «աղբայր» (|| և-ղբայր) հինգերորդ դարի արտասանության մեղ տալիս է մի շարք «որինաչափություններ» — ազգային արաիկուլացիոն «բաղա», գիսսիմիրացիա, մետաթեզիս, պատմական հնչյունափոխություն, ասսիմիլացիա-գիսսիմիրացիա...^{*}:

Այս որինակի վրա մենք տեսնում ենք, թե հաճախ վորքան բարդ և ներթափանցիկ է լինում մի բառի պատմական զարգացումը յուր հնչյունական արտաբերի մեջ անդամ: Այսպես են, ինարկե, և լեզվի մյուս «իրակությունները» (ֆակտուրան): Յեթն «աղբայր» կամ նման բառերի պատմական զարգացման այս ետապները և

^{*} Այս բոլորից յետո, վորքան տարբերակ և հակադրական է յերևում այն լեզվաբանների վերաբերմունքը, յերբ այժմյան հնչյունատեսքով բառերը, կարելի չէ ասել, ֆեոֆալայան և քաղաքման են յենթարկում, կարծես թե տասնյակ հազարավոր տարիներում հնչյունները վոչ փոխվել են, վոչ ավելացել կամ գուրս ընկել, վոչ իրենց դիրքերն են փոխել և այլն և այլն: Բուպի, Գրիմի, Դիցի, Պոտտի և այլոց մեծությունը հենց նրանումն է, վոր նրանք, ինչպես և նշեցան և մատնանշում «Անտիգյուրինգում», կանգնեցին լեզվի զարգացման պատմական հողի վրա: Ն. Մառը յուր ելեմենտներով, վիվիսեքիա կատարելով իրեն կողմից ֆեոֆալայա՞ծ այժմյան բառային հնչյունակոմպլեքսի մեջ, յետ և գնում բուրժուական լեզվաբանության պրոցրեսսիվ ետապից անդամ

հնչյունափոխական յերևույթները մենք հեշուությամբ կարողացանք տալ, յեխելով հնդեվրոպական կոչված bhater հին ձևից (մեր մյուս patronimica—ազգակցական տերմիններն ևս գերիշխող մասով հնդեվրոպական են*) , ապա համեմատական այս մեթոդով այլ դեպքերում շատ հեռուն չենք կարող գնալ, չունենալով թե այլ տվյալներ համեմատելու համար և թե լեզվի հասարակական զարգացման կոնկրետ պատմական ըմբռնումները, ուր չոր ու ցամաք կոմպարատիվիզմը հանդուժե ֆորմալիզմին:

Այս տեսակետից ավելորդ չենք համարում նորից անդրադառնալ «հնչյունափոխական որենքներին» (фонетический закон), յերբ գոյություն ունի այդ որենքների հարաբերական անընդհատության և զրսեվորման (գործոնականության) առկայությունը: Հիմնական յերևույթը սկսվում է հնչյունի իրեն մեջ փոփոխվելով, նրա արտիկուլացիայի այլ ձևակերպումով: Յեվ ֆոնետիկական որենք կամ որինաչափություն կկոչենք, յեթե հավաստենք և ձևակերպենք, վոր այսինչ հնչյունը յուր լեզվի վորոշ դարաշրջանում և պայմաններում ստացել և տվյալ փոփոխովիճակը^{**}, ինչպես արդեն ասվել է այդ «որենքները» (= որինաչափությունները) մշտնջենական չեն, և յեթե պայմանավորված չեն տվյալ բառի արտաքին տեսքով, այլ ամեն բառի ել վերարերվում են, այնուամենայնիվ երենց անհրաժեշտության մեջ դեմ կարող են առնել շատ ու շատ հակընթաց «պատահականություններին», ինչպիսիք են, մասնավորապես անալոգիայի (ձևաբանական ասսիմիլացիայի) ազդեցությունը, բառային հնչադրության նոր պայմանները, փոխառությունը այլ լեզվից (կամ բարբառից) և այլն:

Ազգակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ ևս գոյություն ունի «հնչյունական որենք», վորը վոչ այլ ինչ է, քան յեթե այդ լեզուների մեջ յեղած հնչյունական համապատասխանությունների (звуковые корреспонденции) վո-

* Բացի զգաճնչ բառից, վորը կովկասյան և հնդեվրոպական են—բոյր, մայր, եղբայր, հայր, սկեսուր, դուստր (վորից՝ ուստր), տալ, տալգր, աներ...

** Ա. Մեյյեն հետեյալ կերպով է ասում, «Այն կանոնները, վորոնցով պահվում են հին արտիկուլացիաները և մուծվում նորերը, կոչվում են ֆոնետիկական որենքներ» (տես նրա «Введение в сравнительную грам., индоевр. языков», Юрьев 1911, էջ 26):

բոշ ձևակերպումը՝ ֆորմուլիրովկան։ Այդպիսի «որենք» ե, որինակ, ֆրանսերեն *e* ձայնավորի համապատասխան լինելը լատինական շեշտավոր *a-jին*, ինչպես լատ. *pāter* («հայր») ~ ֆր. *père*, լատ. *amātum* («սիրած») ~ ֆր. *aimé* և այլն, կամ, որինակ, հուն. *ε* ~ սանակր. *bh*, գերմ. և հայկ. *b* և այլն (*բ*՝բա, սանս. *bhārami*, գոթերեն *baira*, հայոց *berem*...):

Հնչյունափոխական այս բնդհանուր «որենքը», լինելով թե մի լեզվի տարրեր շրջանների նկատմամբ և կամ մի քանի լեզուների մեջ, ձևակերպված և հանդես գալիս միայն հետազայում, իրե և մտքերիկ մի դիտում մեր կողմից. հետևապես այդ «որենքը» նախապես չի կարող մեզ ասել, թե ի՞նչ կարող և լինել հետազայում այս ի՞նչ պայմաններում։ «Որենք» տերմինը դուռ պայմանական և, և վոշ ել հարմար. պահվում և լեզվարանության պատմադարձացման տրադիցիայով և բնավ այն չե, ինչպես, որինակ, մի ֆիզիկայում կամ քիմիայում։ Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ֆոնետիկայի մի շարք հայտնաբերումներից հետո, յերբ Բոպպի, Գրիմմի և Պոտտի խիստ կարևոր աշխատությունների հետևանքով դեռ շատ բացեր ու անհետնողություններ էյին մնում, միայն 1875 թվին Վերհելմ Շեբերը, իսկ մանավանդ 1876 թվին Ավգուստ Լեսկինը (ավելի վորոշ) ճիշտ ձևակերպեցին «հնչյունական որենքը», վոր դրանք ըստինքյան բացառություններ չեն հանդուրժում, ցորչափ այդ որենքների գործունեյությունը չի խախտվում այլ որենքների գործողությամբ։ Այդ «այլ որենքների» տակ, ինչպես տեսել ենք, հասկացվում եր հոգեկան աստղիացիան (անալոգիան), փոխառությունը և այլն։ Գործնականում յերբեմն և ղժվար և լինում ճշտիվ ձևակերպել այդ «որենքը», քանի վոր դրա հանդեպ լինում են անբացատրելի այլ հանգամանքներ կամ յերեույթներ, մանավանդ վոր գոյություն չի ունենում տվյալ լեզվի պատմական գրավոր ղոկումենտացիա անբնդհատությունը և այն պայմանների ըմբռնումը, վորոնք աղղել են այդ լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխության վրա։

Ընդհանուր հնչյունափոխությունը, ինչպես գիտենք, կապված և հնչյունի արտիկուլացիոն հանգամանքների փոփոխման հետ, պայմանավորված և անմիջապես իրեն ներքին ֆիզիոլոգիական փոփոխմամբ, և յիթե խոչընդոտի չի հանդիպում, ապա պատմական վորոշ ժամանակաշրջանում տարածվում և բոյոր բաների վրա, քանի վոր նա կոնկրետ բառական հանգամանքից չի

կախված, այլ իրենով և պայմանավորված, իմմանենտ և Բայց այստեղ ընդհանրապես հարց պիտի ծագի, թե ինչպե՞ս յա՞յդ հնչյունափոխությունը կատարվում, վորո՞նք են դրա հիմնական գրգապատճառները:

Կար տեսակետ, վոր ռասայի մեջ են կանխավ դրված այն տրամադրությունները, վորոնք նախորոք գծում են հնչյունական փոփոխությունների ընթացքը*: Այս տեսակետը իհարկե քննադատության չի դիմանում և մերժվում է բուրժուական լեզվաբանների կողմից անգամ (Wundt, de-Saussure և այլն):

Մեջ ելին բերում նաև բարենհնչունության կամ հեշտության սկզբունքը, վորով իբր թե ընդհանրապես կարող են պայմանավորված լինել հնչյունական փոփոխությունները: Նախ «բարենհնչունությունը» շատ սուբյեկտիվ բնույթ ունի, և և այն ել պայմանական, վորովհետև այն ինչ մի լեզվում գեղեցիկ և հեշտ և (իբր թե), մի այլ լեզվի (կամ նույն լեզվի այլ շրջանի) համար հակառակն է լինում. մեր ծ, ճ. կամ վրաց խ, արաբական «այն» և այլն, շատ նորմալ են իրենց համար: Հաճախ մեր սովորական «ա», «ե», «ո» և նմանները մեծ զգվարություն են հարուցում կուլտուրապես հետամնաց ցեղերի համար իրենց ներծծվող հնչյուններով անգամ: Այն, ինչ վոր հայի համար (խաղաղություն, ճիճու...) հեշտ և գեղեցիկ է, ռուս ժողովրդի համար անտանելի յե (նրա համար «խաղաղությունը» — հնչական պատերազմ է): Վերջապես բարենհնչունության հիպոտեզը նրանում է մեղանշում, վոր մարդ յուր ամենորյա կյանքում, յուր նորմալ պայմաններում գիտակցական վերաբերմունք չի ցույց տալիս հնչյունաարտադրման և փոփոխման խնդրում: Իսկ յե-

* Այդ սկզբնական տեսակետը պաշտպանողներն են յեղիլ ըստ Ռ. Շորի հետևյալ լեզվաբանները—Lotze (Mikrokosmos, 1858), Merkel (Physiologie der menschlichen Stimme, 1867), Scherer (Zur Geschichte der deut. Sprache, 1868), Bentey (1876) յերևուստաբար քերականներից—Osthoff (Das physiologische und das psychologische Moment der Sprachlichen Formenbildung, 1879): Բայց ել ի նկատի յեն առել խոսելու մեր որդանի անատոմիական կառուցվածքի առանձնահատկությունները Ռուսաստանում այժմ նման տեսակետ ունի С. Рогозин (О звук. изменениях речи, 1927; Об изм. звуков и органов речи 1929): Նույն տեսակետի այլ արտահայտություն է, յերբ հնչափոխությունները պայմանավորում են կենսաբանական ներվային սխտեմի հատկություններով, ինչպես տեսնում ենք Rousselot-ի մոտ («Etude sur le patois»): Ռ. Շորի այս ծանոթությունը մենք վերցրել ենք՝ Ф. де-Коксюр, Курс общ. лингвистики, ОГИЗ, 1933, էջ 243:

թիւ հնչաւորութիւնն են մատնանշում, ապա մարդ յուր սովորական խոսակցութեան ժամանակ դժվարութիւն չի կրում, իսկ պատմութիւնն ել մեղ վկայում է նաեւ հակառակը, այն է՝ պարզ և առաջնալեզվային հնչաւորների հաճախակի բարդացումը կամ փոխարինումը յեանալեզվայիններով, վորոնց (բարդերի և յեանալեզվայինների) արտաբերումը ավելի ենեղգիա յե պահանջում: Պակաս չե մեղանշում մարքսիզմի դեմ և Ն. Մառի տեսակետը, թե բարդ (գիֆֆուզոյիդ) հնչաւորները նորաստագիւլ լեզուներում ստացվել և պահվել են հին ստաղիալ վիճակներից («հարեթական» և նախորդ ստաղիաններից), իբրեւ այդ նախորդ ստաղիանների հատկանշներից մեկը: Այստեղ ել ֆետիշացում և արխայիշացիա յե կատարվում այդ հնչաւորների նկատմամբ նրանով, վոր բարդերը վերադրվում են միայն հին դարաշրջաններին (կամ ավելի ճիշտ «լեզվաշրջաններին») և վոր նրանք վորոշ տրանսֆորմացիայով (ձևափոխումով) անցնում են հետագա շրջաններին: Հետևապես դուրս և դալիս, վոր հետագա այդ լեզվաշրջանները (կամ լեզվավիճակները) կամ նոր բարդ հնչաւորներ չեն առաջացնում, թեպէտ ունենք իտալացոցնոր յ, ծ կամ լեհերի $r > r\check{z}$, $d > dz$ (որինակ день > дзень) կամ մեր բարբառների ք'հոի > «չեռի», բարդ «չ»-յով, կամ յեթիւ ունեն ել, ապա դրանք պիտի հնագույն շրջանի անփոփոխ մնացած ստեղծագործութիւնը լինեն և հետագայում չեյին կարող դոյանալ: Բարդութեան վորակն ել մարդուս կիսակենդանական լեզվում այլ կարող եր լինել, քան հետագա ասպիրատներն ու աֆֆրիկատները: Բայց սրա հետ միասին չպիտի ժխտել մեր արտասանական ապարատի աստիճանական հարմարվելը մեր հրնշման, նրա բովի յետեից (կոկորդից) ավելի առաջ դալը՝ դեպի բերանային խոռոչի մեջը և սկիզբը, մեծ ենեղգիա պահանջող և

* И. Мещанинов-ը յուր «Проблема классификации языков в свете нового учения о языке» (1935) գրքում տալով Ն. Մառի տեսութիւնը, ի միջի այլոց ասում է. «Пережиточно сохраняющиеся нормы предшествующей стадии, выраженной в языках яфетических систем, должны проследиваться и в следующем их уже „индо-европейском“ оформлении. Если мы с этой стороны подойдем к „индоевропейским“ языкам, то увидим, что сложных заднеязычных звуков в языках „инд.-евр.“ системы не сохранилось; правда, сложные звуки переднеязычного ряда имеются налицо, но все же в значительно меньшем количестве, чем в яфетических, например, русские „ц“ и „ч“ (Տե՛ս էջ 58—59) [14] Դուրս և դալիս, վոր ուստաց ւ, Վ միայն ստաղիալ փոխանցումով են ստացվել, նոր չեյին կարող լինել (к—t-ից):

խիստ բարդ (նման արխադականին) հնագուշխ («կիսակենդանական») դիֆֆուզիոյի հնչյունները փոխանցուած նոր վորակի թե բարդ և թե պարզ հնչյունները:

Մատնանշում են նաև մարդու ֆիզիկական շրջապատի և վերջերս նաև կուլտուրական պայմանները ազդեցութիւնը լեզվի հնչյունական կազմի, հետեւապես և փոփոխութեան վրա: Այստեղ դժվար և լինում կոնկրետ կերպով մատնանշել այդ կապակցութիւնը: Ըստ Վոլեդարի, լեզվի հնչյունական կազմի ֆոնետիկական փոփոխութիւնները հետեւանք են բարդ հոգեֆիզիկական ակտի, վորը առաջանում և պատճառների համակցութիւնից՝ կոմպլեկսայից. բայց գլխավոր տեղը նա ելի հատկացնում և ընդհանուր կուլտուրական պայմաններին: Լեզվաբան Վ. Պորոժեդինսկին այս առթիվ տալիս և հետեւյալ ճիշտ առարկութիւնը և մեկնումը. «Այդպես, յետ կարծում եմ, վոր ընդհանրապես չի կարելի ժխտել մարդու շրջապատող ֆիզիկական և կուլտուրական պայմանների ազդեցութիւնը ի միջի այլոց և լեզվի հնչյունական կազմի փոփոխութեան վրա, բայց անմիջապես դրսևութորել (обнаружить) այդ ազդեցութիւնը մենք տակաւին ի վիճակի չենք, վորովհետեւ նա (=ազդեցութիւնը) շատ ինտուիցիաների և միջնորդավորող աստիճանները միջոցով և անցնում, մինչև վոր անդրադառնում և այս կամ այն կերպ այն հոգեֆիզիկական պրոցեսների վրա, վորոնք վերաբերում են խոսքին» (տե՛ս նրա «Введ. в языковедение», Москва, 1913. էջ 141)*:

Մատնանշում և հնչյունական վիճակի և փոփոխութեան նկատմամբ նաև լեզվին նախորդող և նրա մեջ մերված այլ լեզվական սուբստրատի դերը, այսինքն, յերբ այլալեզու (կամ այլաբարբառ) մի հասարակութիւն յուրացնում և մի նոր լեզու (կամ բարբառ), խառնվելով նոր ժողովրդի հետ: Ըստ Ա. Տոմսոնի, «դժվար և ցույց տալ աշխարհագրական կամ եթնոգրաֆիկական մի վայր, ուր յեղած չլինի լեզուների կամ առնվազն բարբառների խառնում» (Общ. яз., 259) կամ թե «լեզուների խառնվելու ժամանակ ընդհանրապես միաժամանակ առաջանում

* Հնչյունական փոփոխութիւնների հարմարվելը հողին (=տեղին) և կլիմային (почва и климат) պաշտպանել են, որինակ, Lotze (Mikrokosmos, 1858), Osthoff (Das. phys. und psych. Moment, 1879), H. Meyer (Zeitschrift für d. Altertum, 45), Schrijnen (Einführung in das Studium, 1921). Բայց լեզվաբանների մեծ մասը այդ թեորիան համարում և անապացուցելի (տե՛ս Ռ. Շորի ծանոթ. հիշվ. դրքում, էջ 244):

և հոժ թվով մարդկանց մեջ յերկրեզվություն... լեզուների խառնվելու հետևանքով կարող են ի հայտ գալ փոփոխվող լեզվի մեջ վոչ միայն այն հնչյունները, վոր կան փոփոխող լեզվի մեջ, այլև միանգամայն նոր հնչյուններ...» (եջ 260) կամ թե «լեզուների խառնվելով և բացատրվում են կելտերենի, հայերենի, անդլերենի և այլոց խիստ փոխվելը» (եջ 261): Լեզվական խառնուրդ գոյացումը, վորպես հիմնական լեզվաստեղծություն, հատկապես մատնանշվում և ուսմանական կոչվող (Փրանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, իտալերեն, ուսմաներեն) լեզուների վերաբերյալ⁶, ուր կազմարար միավորները յեղել են ժողովրդական լատիներենը մի կողմից (իրեն գլխավորը) և կելտերենը, իրերերենը, դակերենը և այլն՝ մյուս կողմից: Ըստ Ռ. Շորի (де Сосюр, Курс общ. линг. 245) «Теория субстрата, выдвинутая Асколи и другими романистами для объяснения различий романских языков, пользуется широким признанием в лингвистике конца XIX—начала XX веков (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) Теорией субстрата оперирует и яфетидология до момента введения понятия стадильности (1924 г.), — ср. Н. Марр, Яфет. Кавказ и третий этнич. элемент в созидании средиземноморской культуры» [15]: Ժխտել լեզվական ստեղծարարի գերը ժողովրդների խառնվելու (Völkermischung) ժամանակ չի կարելի, քանի վոր դա կարելի չե ապացուցել բազմաթիվ փաստերով: Բայց այդ աղդակը լինում և լեզվի գոյացման և ընթացքի սկզբնական շրջանում. իսկ յետո, այլևս չի կարելի հնչյունափոխական կամ այլ լեզվական նոր յերեվելութները բացատրել այդ գոյացման լեզվաֆորմատիվներով. լեզուն դառնում և նոր սխտեմ, և նախկին որինաչափությունները մշտնջենական չեն: Այս նույնը պիտի ասել և ապագայում

* Տոմսոնը բերում և և հետևյալ որինակները. «Լատվիայում ապրող քնիկ գերմանացիների արտասանության մեջ կարելի չե լսել կոշտ (վելար) և, ինչպես Wald բառի մեջ, վոր կա և լատիշերենում Կովկասյան k, t, p, և այլ ձայնային հարվածով» [հնչյունները] անցել են վրացերենից հայերենին, հարևան շրջաններում յեղած յերկրեզվության պատճառով, և տարածվել դեպի արևմուտք... (եջ 259—260) կամ թե «Պրուսիայի գերմաներենի հնչյունական առանձնահատկությունները բացատրվում են նրանով, վոր պրուսակները մեծ մասամբ բաղադրված են հին պրուսներ) և սլավոնական ծագումով են» (եջ 261): Մասնանշենք մեր կողմից, թե վորքան պահպանողական և պահպանական շեշտը յերբ այժմ մեր խորհրդային լավագույն ինտելիկենաները, քաջ տիրապետելով գրական լեզվին, այնուամենայնիվ պահում են տեղական շեշտը:

խառնուրդ ձևով գոյանալիք համամարդկային մի լեզվի նկատմամբ:

Ամենաընդունված կարծիքը հնչյունական փոփոխության նկատմամբ այն է, վոր նոր սերունդները իրենց փոխանորդության (գեներացիայի) հետևանքով ակամայից և անգիտակցորեն աստիճանական փոփոխության են յենթարկում հնչյունները: Ինչպես Գ. Ուշակովն է ասում—«Լեզու յուրացնողները—յերբխաները կամ ոտարազգիները—աշխատում են վերարտադրել այն հնչյունները, վորոնք լսում են, ընտրելով, այսպես ասած, շոշափմամբ այս կամ այն արտիկուլացիան, ընդվորում կոնտրլյորը հանդիսանում է ականջը: Բայց ինչքան էլ շատ լինի նրա ջկողական (ընտրողական) ունակությունը, այնուամենայնիվ դա սահմանափակ է, և չնչին տարբերությունները նրա (ականջի) կողմից կարող են և չնկատվել. իսկ այդ չնչին ներությունները հետևանք են, արտիկուլացիայում յեղած թեկուզ չնչին տարբերությունների: Մյուս սերունդի ժամանակ կարող է լինել ելի չնչին թեքում (շեղում), և հետևանքը լինում է, յերբեմն յերկարատև պրոցեսի, արդեն այլ հնչյուն» (տես նրա Краткое введение в науку о языке, 1922 г., էջ 120): Այս նույնը ձևակերպում է Վ. Պորժեգինսկին (էջ 140) այսպես. «Կա և այնպիսի կարծիք, վոր լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխությունը խոսքի պրոցեսի հետ կապված լեզվի սոսկական գոյության անհրաժեշտ հետևանքն է, ուր (խոսքի պրոցեսում) արտասանության ժամանակ սկզբում լինում են ամենափոքր շեղումներ (минимальные отклонения), վորոնք մասամբ ուղղվում են, մասամբ էլ կուտակվում են վորոք ուղղությամբ [ընդգծումը մերն է, Գ, Դ.] և տալիս են վերջիվերջո արդեն զգալի հետևանքներ»: Այս մեր մասնանշած «սերունդների տեսության» («теория поколений») կողմնակիցները յեղել են Bremer, Pipping, Oertel, Paul և այլն*: Ռուսաց լեզվաբաններն ևս այդ կարծիքին են (Տոմսոն, Ֆորտունատով, Պորժեգինսկի, Ուշակով, Կնաուեր և այլն), իսկ հայերիս մոտ այդ գիծը ուժեղ կերպով պաշտպանել է Մ. Արեղյանը յուր «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ: Նման տեսակետի եր և սոցիոլոգիական դպրոցի կարկառուն ներկայացուցիչ՝ հայտնի լեզվաբան A. Meillet (Մեյլե, վոր և հայտնի հայագետ էր): Խո-

* Հասկապես մեծ դեր խաղաց այդ կողմից գերմանացի Paul-ը յուր Prinzipien der Sprachgeschichte գրքով: Տես նաև զը Սոսսյուրի («Ընդհ. լեզվաբանության կուրս») գիրքը, էջ 141 և Բ. Շորի ծանոթությունը (էջ 244):

սելով «լեզվի եվոլյուցիայի նորմալ տիպի» մասին, նա ասում է, վոր անհատի տեսակետից այդ լեզուն իր գործառնություն մեջ հանդես է գալիս վորպես անգիտակից աստղիացիականների մի բարդ սխառեմ՝ արտադրող որգանների շարժումների և զգացումների մեջ, վորը (սխառեմը) թեպետ նույնություն ուրիշների մոտ չկա, բայց նմանը գտնում ենք և ուրիշների մոտ, և յուր նորմալ տիպով պարտադրվում է բոլորին. հետևապես լեզուն թե ֆիզիոլոգիական և հոգեկան յերևույթ է և թե սոցիալական: Բայց քանի վոր աստղիացիականների այդ սխառեմը անմիջապես չի կարելի փոխանցել մեկից մյուսին, վորովհետև լեզուն իր չէ, այլ գործունեություն («язык не вещь, "срѣвъ, а деятельность, "свѣрхъизъ»*), ապա յերեխան խոսելու սկզբնաշրջանում մեծ լարվածությամբ և դժվարությամբ և ջանում վերարտադրել մեծերի այդ բարդ սխառեմը, բայց ամենայն ճշտությամբ այդ նրան չի հաջողվում. «արտասանության վորոշ դետալներ («ներամասնություններ») չեն ըմբռնվում նրա լսողությամբ, բառափոխությունների վորոշ առանձնահատկություններ վրիպում են նրա ուշադրությունից, և ընդհանրապես այն սխառեմը, վոր նա իրեն համար հաստատեց, միայն մասամբ է համընկնում մեծերի սխառեմների հետ. ամեն անգամ, յերբ յերեխան սովորում է խոսել, նա մոռնում է լեզվի մեջ վորոշ նորություններ» (տես նրա «Ներածություն»-ը ուսաց թարգմ., էջ 20—22): Ինչպես տեսնում ենք, Մեյյեն ևս մեծ դեր է հատկացնում սերունդների փոխանորդության: Մատնանշելով հին 1 mouillée («1 փափուկ») հնչյունի փոխակերպվելը հյուսիսային Ֆրանսիայում նոր у (=հայոց յ) սոնանտի, և այն էլ ըստ տարիքների (1850—1855 թվերի ծնվածները գոթծ կյին ածում 1 mouillée, իսկ 1855—1860 թվականների ծնվածները «1»-ն փոխել կյին «у»), Հունաստանում այլևայլ ժամանակաշրջաններում և բարբառներում մինչև 328 թ. Քր. առաջ յերկակի թվի անհետացումը**, և տալով այդ յերևույթների անընդհատությունը և աննկատելի կուտակումը նոր սերունդների միջոցով, Մեյյեն այնուամենայնիվ վերջացնում է. «Այդ փոփոխություն»

* Այս ասույթը պատկանում է Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտին:

** «Двойственное число сохранилось в Аттике до конца V столетия до Р. Хр., но около 410 г. в надписях замечается небрежное его употребление...» [16], հետո գործ է ածվում Ուդ. և Հայոց հոլովներում, իսկ 329 թ. անհետանում:

ների պատճառները ընդհանրապես անհայտ են, հատուկ են վոչ թե մի տեղի, այլ գործում են ընդարձակ տարածությունների վրա» (եջ 22): Կարևոր և շեշտելի, վոր Մեյյին Սոսայուրի և կրթուսեր «չերխաքերականների (Loewe, Brugmann) նման ընդգծում և հնչյունափոխությունների ժամանակագրությունը: Սոսայուրն այդ առթիվ ասում էր. «Ժանրագույն մեթոդաբանական սխալը... կայանում և նրանում, վոր ձևակերպում են հնչյունական որևէ-քը ներկայումս, վորպես թե նրանով հավաստող փաստերը գոյություն ունենային միանգամ ընդ միշտ. այնինչ իրոք նրանք գոյանում և անհետանում են ժամանակի վորոշ հատվածներում» (Ф. де-Соссюр, Курс общ. лингв., 139):

Ամենամեծ առարկությունը սերունդների գեներացիայի ֆակտորի դեմ բերում են այն, թե ինչ՞եւ յերեխաները փոփոխում են միայն վորոշ ուղղություններ, ինչ՞եւ արտասանական մեր որդանների աշխատանքի մեջ չնչին շեղումները կուտակվում են միայն այսինչ ուղղությամբ. և յետո, ինչ՞եւ լեզվի ամեն մի հաջորդական փոխանցում հայրերից յերեխաներին տանում և գեպի այս և վոչ այլ փոփոխումներին, վորքան եւ չնչին լինեն դրանք. իսկ յեթե հնչյունափոխումը միանգամից և լինում, ապա այդ բացատրում են կրկնվող սխալումներով (ավելացնելով դրանց մեջ обмолвка-ներ, ослышка-ներ*), բայց բնավ չեն ասում թե ինչ՞եւ ամեն մի տվյալ գեպքում վորոշ ուղղությամբ և այդ սրբալը կատարվում (Порж. Введ. в яз., 142): Սոսայուրը հետևյալ ձևով և առարկում գեներացիայի հնչյունական գործունեությունն. В самом деле, нельзя понять, почему данное поколение удерживает одни из усвоенных в детстве неточностей, а не другие, в одинаковой мере естественные; действительно, выбор ошибочных произношений представляется чисто произвольным, рационально не обоснованным. Далее, почему данное явление распространилось именно в данную эпоху, а не в другую? («Курс» 141—142)[17]. Յեւ այս բոլորի հետևանքը այն և, վոր հնչյունական փոփոխությունների պատճառների պարզումը, ինչպես Սոսայուրն և ասում,

* Обмолвка-ն այն և, վոր լավ չի արտասանված, կիսատ-պառա և դուրս բերվում, իսկ Ослышк-ն վատ լսելու հետևանքով՝ սխալ արտասանելն և յուրացնողի մոտ:

հանդիսանում է լեզվաբանության ամենագովար խնդիրներից մեկը²⁰։

Կասկած չկա, վոր ընդհանուր հնչյունափոխության յերև-
վույթը սկսվում է մասնավոր զեպքից և անալոգիայի ազդեցու-
թյամբ «կույր» բնական ուժով²¹ տարածվում է և բոլոր նման
զեպքերի վրա, ստանալով կանոնավոր որինաչափական արտա-
հայտություն. իսկ մենք միշտ կամ կատարված վերջնական կամ
քիչ թե լավ ձևակերպած փաստն ենք արձանագրում, ինչպես
հայոց ո > ուո (>վե), հայոց ե > յե, բ, գ, զ, ջ, ձ > բ', գ', զ',
ջ', ձ' կամ փ, թ, ք, չ, ց (նայած բառադիրքին և բարբառին)
կամ թե գերմաներեն բոլոր i (i յերկարը) դարձել է ei և հե-
տո՝ ai (win > Wein «գինի», trieben > treiben, «հալածել, բռնել»,
zit > Zeit «ժամանակ», leihen > leihen «շնորհել»...²² կամ գերմ.
յերկար ü դառնում է au (hüs > Haus «տուն», zün «ցանկապատ»
> Zaun, rach «մուխ» > Rauch...) կամ յերկձայն ie դարձել է
յերկար i, պահելով ուղղագրությունը (biegen «ճկել», lieb «սիր-
ելի», Tier «զաղան»..), կամ յերկու ձայնավորների միջև «h»-ն
դուրս է ընկնում (sehen > seen, leihen > leien..), ֆրանս. l փա-
փուկը > y (յոտա), լատ. միջաձայնավոր s > r (*genesis > gene-
ris, *asena > arena...) և այլն և այլն։

Այդ «որինաչափությունը» բացարձակ և մշտնջենական չի
համարվում. սկսվելով մասնավորից նա տևողենց և ստանում
ընդգրկել բոլոր նման զեպքերը, սակայն հանդիպելով խոչըն-
դոտների՝ նա կամ կիսաձանադարձին և կանգնում կամ ընդհան-
րապես դադարում է. և այդ լինում է վոչ միայն լեզվի տարե-
րայնորեն զարգանալիս, այլ և գիտակցական կանոնավորման ժա-
մանակ (զարդիցի, զրական լեզվի ազեցությամբ և այլն)։ Բառե-
րի հնչյունական փոփոխումները միշտ ել լինելու յեն, և մարդ-
կային գիտակցությունն ու կամքը այստեղ գեր չեն խաղում։ Կոլ-

²⁰ Выяснение причин этих изменений [ընդհանուր հնչյունափոխու-
թյունների մասին է] является одним из труднейших вопросов лингвисти-
ки («Kurs» 139).

²¹ Երկատարող քերականները այդպես էլին ձևակերպում այդ «որեն-
քը»—«Die Lautgesetze wirken mit blinder Naturgewalt» («Հնչյունական ո-
րենքները գործում են կույր բնական ուժով»)։

²² Համեմատիւր զսկերի կամ դարաբաղքիների նույն սրենքը (i > ai),
կնիկ > կնայգ, ծիծաղ > ծայծաղ...

լեկտիվի յուրացման տեսակետից եւ սկզբից միայն վորոշ քանակն եւ սկսում փոփոխված ձևով արտասանել, իսկ այս կարող եւ կամ հոգ ունենալով տարածվել վողջ մասսաների մեջ կամ եւ չգարգանալ եւ անհետանալ. այդ վերջին դեպքում այդ փոքրաթիվ խմբակի եւ խմբակների (հատկապես բարբառներում*) նոր արտասանութիւնը յերեմի ծաղրանքի առարկա չե դառնում, վորը ցույց եւ տալիս հնչյունական յերեւույթի (ֆենոմենի) սահմանափակ լինելը եւ մասսաներից մերժվելը: Իսկ յեթե բարենպաստ ընդհանուր հոգ կա, ապա այդ հնչյունական ֆենոմենը տարածվում եւ անարգել եւ կանոնավոր, ինարկե պատմական սահմանափակ շրջանում: «Բարենպաստ հոգի» տեսակետից մինչեւ իսկ անհատները, մասնավորապէս քաղաքական հայտնի ճարտասաններ կամ դործիչներ, ինչպես եւ հայտնի գերասաններ կամ գրողներ, կարող են յերեմի ուժեղ արտասանական տպավորութիւն թողնել իրենց խոսքի ինդիվիդուալ առանձնահատկութեամբ:

Ապա ի՞նչ յեզրակացութեան ենք դալիս լեզվի հնչյունական փոփոխութիւնների պատճառները հայտնաբերելիս, թեպետ այդ՝ ըստ Սոսյուրի, «լինդիստիկայի դժվարագույն խնդիրներից մեկն եւ»: Վճիբը պիտի լինի այս խնդրում այն նորը, վոր տալու չե լեզվի մասերիստատական ըմբռնումը յուր պատմական զարգացման մեջ: Զովտի խոստովել այստեղ եւս վորոշ մոտեցում ցուցարեւել, թեպետ այդ առ այժմ փորձի եւ պրոբլեմի դրվածքով միայն կարող եւ լինել, հավակնութիւնն հունենալով միանգամայն ճիշտ եւ վերլուծված համարել:

Ճիշտ պիտի համարել, վոր լեզվի հնչյունական գրութիւնը եւ փոփոխութիւնները ֆիկսացիայի յեն յենթարկվում լեզվի յուրացման ժամանակ, թե՛ նորմալ ժամանակ (սերունդների կողմից) եւ թե՛ լեզվախաչավորման ժամանակ (այլազգիների կողմից): Վերջին (խառնվելու) դեպքում վորոշ որինաչափութիւնների եւ հըն-

* Իմ հայրենի Աշտարակ գյուղում ինչ-ինչ պատճառներից, շատերը սկսում են արատասանել «մոնց» (= վանց), «ավորել» փոխանակ սովորական արըրել (գիտարմիլացիայով դարձել եւ «ավորել»), կամ «չեռի» «ճեր», «իչի», (= քեռի, կէր, իգլ = այգի), ըստ գյուղի մեծամասնութիւնը այդ մերժում եւ նույնը եւ ձեւարանական տեսակետից—դուց, արուց, բերուց... եւ դրեց, արեց, բերեց, ուր վերջինը հաղթանակում եւ, թերեւ նաեւ գրական լեզվի ազդեցութեամբ:

չյուանների ժառանգականությունը և ստացականությունը (ստացովի լինելու) ժամանակավոր գործունեությունը և միայն հանդես գալիս:

Իսկ յեթե վերցնենք լեզվի «նորմալ» ընթացքը, ուր չկան խաչավորություն, զրի (զրական լեզվի) և այլ ֆակտորների ազդեցությունը, — թեպետ այդ նորմալը ևս հարարերական հասկացողություն է, — ապա լեզվի վերարտադրվելը, կապված գլխավորապես սերունդների զեննրացիայի հետ, աննկատելի կերպով վորոշ հնչյունների շեղում և առաջ բերում յուր նախկին վորակից: Մենք այդ պատճառ չենք համարում. դա լեզվի «կեցություն» միակ ձևն է՝ փոխանորդությամբ և ձևափոխությամբ: Այստեղ սերունդները, վորոշ ազնիլ քիչ են նախապաշարված զեպի հին հնչյունապատկերները, ինչպես և լեզվի բոլոր կրողները, սոսկ կատարողների կամ գրեկվորող մեդիումների (medium) զեր են խաղում: Հնչյունի արտիկուլացիայի փոփոխումը կամա թե ակամա պետք և տեղի ունենա. արտասանական ավանդախախտման կուտակումը վոր գիտակցորեն և մի ուղղությամբ ընթանում և վոր ել նախապես տրված և յեղել նրա արտասանական ունակությունների տվյալ մոմենտում: Այստեղ չկա մի ուղղության խնդիր. հնչյունի տվյալ ժամանակի «նորմալ» արտիկուլացիայի խախտումը մի քանի ուղղությամբ և սկսում, զրանք իրար չեն հավասարակշռում, այլ լրացնում են և ի վերջո ի մի հայտարարի գալիս: Բավական է, վոր արտաբերման խախտումը սկսվեց. այլևս այդ հնչյունի նախկին մտապատկերը թուլանում և տեղի յե տալիս նորի: Այստեղ ևս պրիմատը հնչյունի պրակտիկան է:

Սակայն վորն և բուն պատճառը այդ փոփոխության: Յեթե ասենք սերունդները, զրանով վորինչ չի բացատրվում, ինչպես ասվեց վերևում: Հոգեֆիզիկական կոմբինատոր ազդակները (բառ վունդախ) առաջ են գալիս մեր կարծիքով հնչյունի անդիտակցորեն փոփոխվելու հետևանքով և այդ փոփոխման հետ միասին, միայն զրա ընթացքում դառնում են արդեն և անհրաժեշտ ազդակներ: Իսկ հնչյունափոխության բուն ազդակը, կապված լեզվական իրակությունների (հնչյուններ, ձևեր, բառեր, իմաստներ) ընդհանրապես փոփոխելիության անհրաժեշտության և բնականությունության հետ, մենք համարում ենք առասանական մեջ տալիսը, վորը իրենից անհրաժեշտություն ի հայտ և գալիս հասարակայնորեն, և այն ել՝ լեզվի կոնկրետ մոմենտում, ամփոփում յուր կադմավորման մեջ թե լեզվական իմմանենտը, սպեցիֆիկ արտահայտությունը, և թե լեզվի պատմա-հասարակական դարգացման իմպերատիվը, կապված

հասարակական մտայնության և լեզվի զարգացման պահանջի միասնականությունն հետ: Կոնկրետ փոփոխման ձևերը, ըստ այդմ, լինում են պատմական, թեպետև իրենց արտահայտություն յեղանակով պայմանավորված են յուրաքանչյուր լեզվի այս կամ այն լեզվավորակի հետ, նրա սպեցիֆիկ տվյալների հետ: Այդ կոնկրետ փոփոխման ձևերը, սկսվելով կարծես թե տարբերայնորեն, հոգեֆիզիկական զուտ լեզվական ներքին ազդակներով (վորոնք թե ընդհանուր են և թե ձևավորվում կոնկրետ դեպքերի հետ), դրանք (փոփոխման ձևերը) հետզհետե նորմավորման են յինթարկվում, ընդգրկելով ձևաբանական աստիճիլացիայի հետևանքով նորանոր բառեր: Հոգեֆիզիկական այդ յերկրորդական ազդակները արդեն արտաքուստ գերիշխում են, անհրաժեշտորեն պայմանավորում են և յերևույթը դարձնում «որինաչափություն», իբրև լեզվի ներքին գործոն: Իսկ բուն պատճառը, արտասանական նոր տրամադրությունը, այլևս մթադնված է լինում: Արտասանական այդ նոր տրամադրությունը, կենսագործվելով լեզվի, այսպես կոչված, (ըստ Բոլդելների) «լեզվական մտածողություն» մեջ, իրեն գոյացմամբ կարծես թե իրականացնում է կամ, ավելի լավ՝ ասած իրացնում է լեզվահասարակայնության ընդհանուր «սոցիալական պատվերը»: Սակայն հնչունական փոփոխություններ առաջացնող մեր այս «արտասանական նոր տրամադրությունը» անմիջապես չի արտացոլում հասարակական մտայնության տեղատվություններն ու մակրնթացությունները: Լեզվի հնչյունական կատեգորիան թե շատ ինքնահատուկ է և թե յուրահատուկ ձևով է արձագանգում հասարակական նոր տրամադրության, բացի այն վոր լեզվի հնչանձևաբանական մասը շատ պահպանողական է, հակառակ լեզվի իմաստական և լեքսիկական մասերի պատմահասարակական դյուրափոխման*:

Մարքսիզմի հիմնադիրներից հնչյունների փոփոխման պատմահասարակագիտական ճիշտ արժեքավորումը տվել է առաջին անգամ Ֆր. Ենգելսը՝ Բլոխին գրած յուր նամակի մեջ, վորտեղ նրա ասելով առնվազն ծիծաղելի պիտի համարենք նրանց, ովքեր

* Հնչյունների, ինչպես մասամբ այլ լեզվական կատեգորիաների այդ ինքնահատուկ գերի մասին խոսելիս, պետք է հիշել Կ. Մարքսի հետևյալ խոսքերը— «На „духе“ заранее тяготеет проклятие „отягощения“ его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, в виде звуков, коротко говоря, в виде языка» (Архив Маркса и Энгельса, кн. I, стр. 220)[18]:

հնչյունափոխութիւնը անմիջապէս կապուած են եկոնոմիկայի հետ, ընդգծելով, վոր գերմանական բարբառների տարբերացման մեջ գեր է խաղացել նաև Սուդիտ—Տաունուս լեռնաշղթան²։ Ենդելը սրանով ուզում է զգուշացնել գոեհիկ մատերիալիզմից («եկոնոմիզմից»), վոր կարող են մտցնել նաև լեզվական բնագավառը³, բայց սրանով իհարկէ չի բացաւում լեզվական յերևույթների, մինչև իսկ հնչյունական վորոշ փոփոխութիւնների, հետին կապը հասարակական-արտադրական սուբստրատի հետ, իրրէ պայմանավորող, հեռավոր, բայց հիմնական, գործոնի հետ։ Միջնորդավորող անցումները մեզ գեռ վորոշ չեն։ Պարզականացումը (упрощенство) և մեխանիստական անմիջական վերածումը (сведение) գործին իրական պատմական բացատրութիւն չեն տալիս։ Իսկ հնչյունական փոփոխման բնագավառն ավելի բարդ է, ավելի հեռու հասարակական զարգացման արտադրական բաղիւսից, թող թե, վոր այդ հնչյունական ֆենոմենը կրում է յուր մեջ նաև ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական բնական մաս (կամ կողմ)։

Բարբառների մերվելով և մասսաների կուլտուրական բարձր վերելքի հետեանքով վորոշ նորութիւն կարող է առաջանալ յեղած հնչական կողմի մեջ, բարբառային մի նոր ազդեցութիւն. սակայն, ըստ իս, այս պրոցեսը յերկար կտևի, քանի վոր, կազմավորման (դաստիարակող) որդանները հանդերձ զբարոցով, դիր ու գրականությամբ, թատրոնով, կուսակցական ժողովներով և այլն ավելի ուժեղ ֆակտոր են յեղած արտասանության պահպանման համար, քան տեղական հնչական (և հրնչափոխական) պարտիկուլարիզմը։ Լեզվի (և հնչյունական կողմի) բնագավառում ես վճռողը լինում են պատմա-կուլտուրական հաջորդող ֆակտորները, քան սոսկ մեխանիկական կցկցումը բարբառների և նոր դասակարգերի տեղային պարտիկուլարիզմի։

² «Едва ли удастся кому-нибудь, не сделавшись смешным, объяснить экономическое существование каждого маленького немецкого государства в прошлом и в настоящее время, или объяснить экономическое происхождение верхненемецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отношении диалекта) на две половины, что усиливается еще географически цепью гор от Судетов до Таунуса». К. Маркс и Ф. Энгельс «Письма», изд. 3-е, перев., ред. и прим. В. Адоратского, Москва — Ленинград, 1928 [19].

³ «Այս գոեհիկ սոցիոլոգիզմին մասամբ հարկ է տալիս Ն. Մառը յուր «Яфетическая теория» (Баку, 1928, էջ 73) զբրուծուր ի միջի այլոց (→Ճ→) համարում են սխալ կերպով յերեք տասիճանի ձայնկոցում։

Պրոլետարիատը վերցնում է անցյալի զարգացած ժառանգությունը, թեկուզ և շահագործող նախկին դասակարգների, և տեղի յե տալիս յուր բարրառամուծություններով: Այդ ժառանգությունն ի հարկե բարձրացվում է, հարստացվում է, նոր պահանջներին և հարմարեցվում, կրելով ըստ այդմ վորոշ փոփոխություններ: Լեզուն ևս յուր հնչյունական կողմով այդ տեսակետից բացառություն չէ:

Ապագա համամարդկային միասնական լեզուն ևս կազմվելու յե գերազանցորեն պատմա-հասարակական ֆակտորները ազդակներով, ինչպես վերեն ասվեց, այսինքն գեր են խաղալու լեզվի միացման տեսակետից միայն այն լեզուները, վորոնց միջոցով պրոլետարական հեղափոխությունն ու կուլտուրան տարածվելու յեն (ռուսաց, գերմանական, անգլիական, ռոմանական). այստեղ ևս մեխանիկական կցկցում կամ սինթեզ բայր լեզուների չի կարող լինել, վորովհետե վճռողը քաղաքական և պատմա-կուլտուրական ընթացքն է, ֆակտորներն են^{*}: Մինչև իսկ գլխավոր «կուլտուրական» նշածս լեզուները սիստեմների մեխանիկական կցկցում չի կարող լինել, այսինքն՝ տարերայնությունը, վոր հընում լեզվախառնման ժամանակ ավելի ուժեղ եր (թեպետ այդտեղ ևս միշտ իշխել և պատմա-կուլտուրականը), այժմ ավելի յե պակասելու և մարդկության միջամտությունը (վերեկից) նորմավորման կարող և յենթարկել այդ պատմական—տարերայինը: Հաստատ կարելի յե ասել, վոր ապագա միասնական համամարդկային լեզվում հնչյունափոխական տարերայնությունը ևս թուլանալու յե: Ընդդ յե, լեզվի հնչյունական փոփոխություն միշտ կլինի, մասնա-

* Յեթե այս պատմա-հասարակական մատերիել ասպեկտով մոտենանք, ապա Դը- Սոսյուրի պնդումը, թե «վոչ մի տվյալ չունենք պնդելու, վոր ազգային պատմության բուռն զարաշրջաններին համապատասխանում են լեզվի հնչյունների մեջ սուր փոփոխություններ» («Курс» 142), ճշմարտության չի համապատասխանի, ինչպես ճիշտ գիտում և և կոմմենտատոր Ռ. Շորը: Վերջինս տալում է. «Դը-Սոսյուրի այս առարկությունը իմաստ կարող է ունենալ այն դեպքում, յերբ նա ուղղված է հնչյունական փոփոխությունները անմիջապես հասարակա-անտեսականից և պատմականից հանելու դեմ: Բայց լեզուների պատմությունը յուր արամադրության առկ ունի ամենահարուստ մատերիալները առաջուցելու համար այստեղ միջնորդավորող աղերսակցությունների առկայությունը, յերբ առաջ է նետվում նոր տեղային կամ սոցիալական մի բարրառ իշխող դասակարգի լեզվի գերով, յերբ գրական լեզվի արադիցիոն

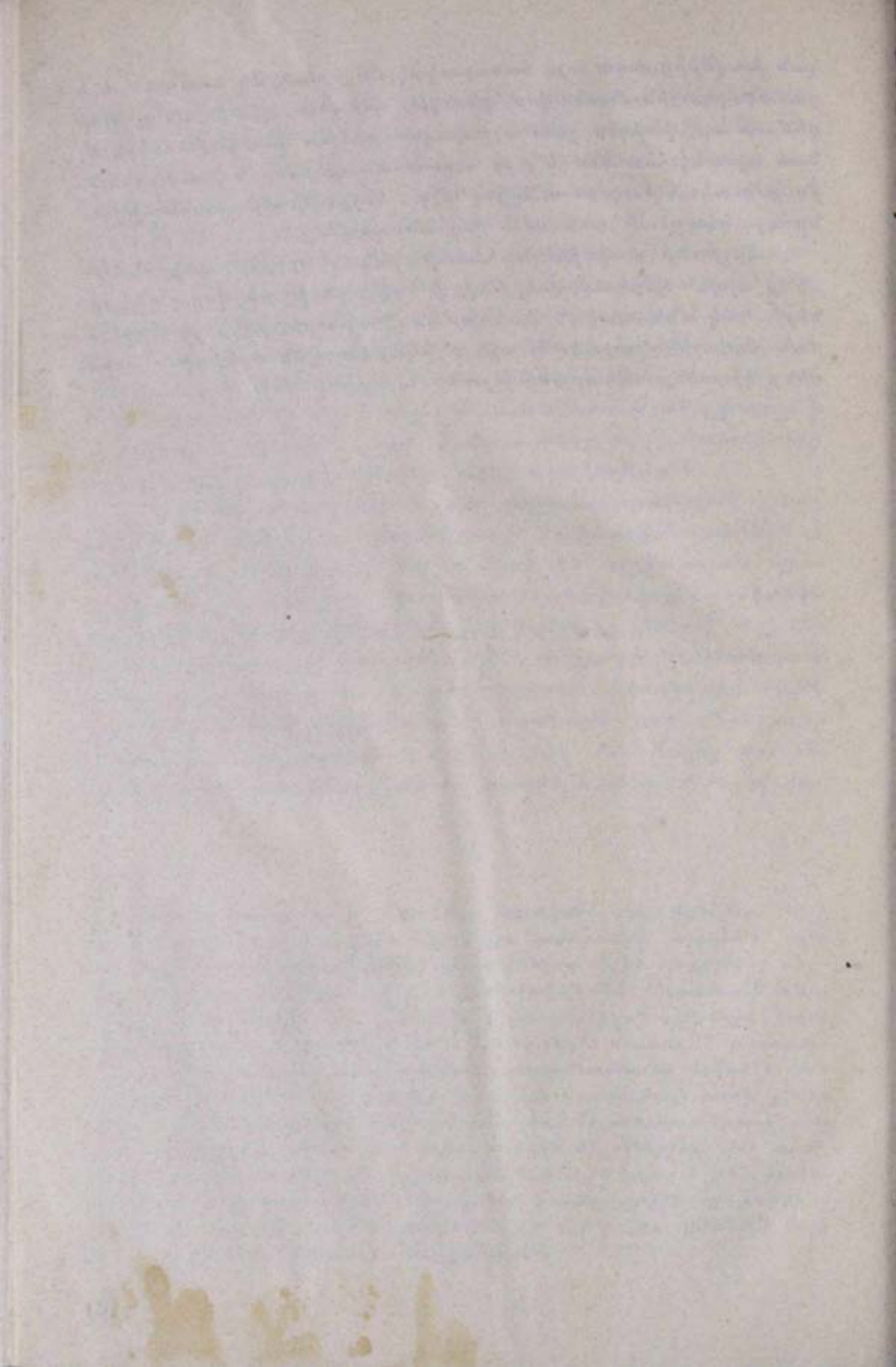
վանդ խառնվելուց հետո, ուր տարրեր լեզուների հնչական մի-
տումները կարող են դեռ իրենց ղեշալ տալ. պատմությունը մեզ
այդ և վկայում: Սակայն փոփոխման վորակն ու քանակը այլ
կարող են լինել, քանի վոր որթոնակիան (ուղիղ հնչելը) ավելի յե
կադմավորվելու, աղագային կամ դասակարգային տարբերացնող
(հեռացնող) մոմենտներ չեն լինելու, տարբրայնությունը թուլա-
նալու յե, հասարակայնությունն ավելի յե զգացվելու յուր կուլ-
տուրական միջամտությամբ և այլն: Հնչյունական փոփոխու-
թյունները (վորակով, քանակով, դիրքով—դիսպոզիցիայով) ար-
ժեքը, վորպես լեզվի ձևաբանական տեխնիկական սուբստրատ,
միշտ ևլ կմնա: Հենց այդ և յեղել հնչյունափոխության գլխավոր և
պատմա-հասարակական դերը՝ ի սպաս լինել լեզվի ստրուկտուր
մասին, լեզվի շինարարությանը, լեզվի առաջնթացին:

Բացի հնչյունափոխական այս լեզվահասարակական շինա-
րարության մոմենտից, ֆոնետիկայի սոցիալական արժեքն և
նաև այն, վոր հենց իրենք հնչյուններն են սոցիալական պրո-
դուկցիայի հակադրություն կենդանական դիֆֆուզոյիզ աղմկաար-
տաբերումներին: Կոլլեկտիվի մշակվածությունը լինելով՝ հնչյուն-
ները մինչև իսկ սուր դասակարգային պայքարի մոմենտներում
ոգտագործվել կարող են և այդ պայքարի տեսակետից. յեթև
ֆրանսիական կամ գերմանական բուրժուան յուր է հնչյունը
դարձնելով յետնալեզվային r (картавое r), մոտ հայոց «ղ»-ին,
դրանով յուր արտասանության մեջ զատվել և տենչում ժողովրդա-

նորմաներն են խախտվում և այլն: Այդ ասպեկտով յուրաքանչյուր լեզվի
պատմությունը տալիս և յուր փաստերով դրա հավաստումը. այդպես և, որի-
նակ, առգյո-նորմանդական բարբառի դուրս վանվելը միջին անգլերենով անդ-
լիական լեզվի պատմության մեջ, կամ ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից
հետո՝ de la petite bourgeoisie parisienne արտասանության որթոնակի կոզմի
ամբապնդվելը» (նույն գրքում, էջ 244): Այս նույնպես մասամբ և արդարաց-
վում. այժմյան ռուսական կամ հայկական արտասանությունը Հոկտեմբրյան
հեղափոխությունից հետո չի փոխվել: Վոչ միայն պատմության բուռն շրջան-
ներում նոր դասակարգի կամ խավի բարբառը կամ հնչյունական նորությունը
կարող և փոխարինել կամ մասամբ փոխել նախկին տիրողներինը, վոր առաջ,
մինչ կադիտալիզմն, ավելի յեր հայանագործվում, այլ և կարող և լինել իշխոյ-
ների լեզվի և արտասանության անցումը նոր դասակարգերին (պորկաաբիա-
տին), մասնավանդ ընդհանուր կուլտուրական այս նոր բարձր շրջանում: Հար-
ցին պիտի մոտենալ կոնկրետ և դիալեկտիկորեն:

կան խավերից, ապա այդ հասարակական յերևույթը ստանում է և դասակարգային մասնավոր բնույթ, թեպետ պիտի ասել, վոր դեմոսն ևս, ինչպես շատ այլ կուլտուրական բնագավառներում, նաև այստեղ հետևում է այդ արտասանությանը և յուրացնում. բուրժուական ծագում ունեցող այդ Է հնչյունի արտասանությունը այդ դեպքում դառնում է ընդհանրական:

Հնչյունի փոփոխման հասարակական սուբստրատի մասին մենք արդեն վերևում ասել ենք, ի հակադրություն վորոշ դպրոցների սոսկ անհատական փոփոխման ֆակտորի, իսկ այդ փոփոխման լեզվաշինարարական, այն է՝ ձևաբանական արժեքի մասին, մենք կխոսենք «Ձևաբանություն» հատվածի մեջ:

**ԳՐԳԻ ՄԵՋ ՀԻՇՎԱԾ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՏԵԿՍՏԵՐԻ
ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ***

[1] Եջ 6.— Հարկ չկա ստելու, որինակ, վոր լեզվի այն ուսուցիչը, վոր հիմնովին չի ուսումնասիրել լեզվաբանության վորոշ բաժինները, կկարողանա դասավանդել միայն այնպես, ինչպես կկարողանա բժշկել այն հեքիմը, վորը չի ուսումնասիրել կազմախոսություն, բնախոսություն կամ գեղախոսություն (анатомия, физиология и фармакология: (ՏԵՍ. А. Томсон. Общее языковедение Одесса 1910. Էջ 3):

[2] Եջ 12.— Գորոն Դյուրինգը, արտաքսելով իր ուսումնական ծրագրից ամբողջ ժամանակակից պատմական քերականությունը, թողնում է իր դպրոցում լեզուներ սովորելու համար միայն հնագարյան դասական բանասիրության վրձով ձևած հնաաարաղ տեխնիկական քերականությունը, իր ամբողջ գեղավածաբանությամբ (կազուխախկալով) և կամայականությամբ, վորոնք ծընունդ են նրա պատմական հիմքի բացակայությանը... Ակներև է, վոր մենք գործ ունենք մի բանասիրի հետ, վորը յերբեք չի լսել վերջին 60 տարվա ընթացքում այնպես ուժեղ յեղ արդյունավետ զարգացած պատմական լեզվաբանության մասին, և վորը, այդ պատճառով, վորոնում է լեզվաբանության «ժամանակակից, վեհ կրթական տարրերը»։ [Քե Բոպպի, Գրիմի և Դիցի, այլ լուսահողի Հեյդեյի և Բեկկերի մոտ (ՏԵՍ. Ф. Энгельс. Антидюринг, Москва 1932 Էջ 233): Ընդգծումը մերն է. Գ. Ղ.]

[3] Եջ 18.— Բոլոր լեզուները և խոսվածքները, նույնիսկ ամենավայրենի և անկույտաբանական ժողովուրդներինը, գիտության համար ունեն հավասար արժեք. վերջինները, համեմայն գեղոյ, ավելի հարմար նյութ են գիտական ուսումնասիրության համար, քան կրթված ժողովուրդների գրական լեզուները, վորոնք լեզվաբանի համար նույնն են, ինչ վոր ջերմոցային բույսերը՝ բուսաբանի համար (ՏԵՍ. А. Томсон—Общее языковедение, Одесса 1910 Էջ 4):

[4] Եջ 20.— Առանց գերադնաճատելու մեր այն միջոցները, վոր ունենք ընդհանրապես կենդանիների ներքին աշխարհը ուսումնասիրելու գործում, մենք պետք է ընդունենք, վոր մարդկային լեզվի պատմության, նրա ծագման վերաբերող մի քանի հարցեր իրենց լուծման համար կարևոր ցուցմունքներ պետք է ստանան կենդանիների լեզվի ուսումնասիրությունից։ Այստեղ խոս նշեմ, վոր վերջինիս կալան տարբերությունը մարդկային լեզվից ներքին ապրումների արտահայտության բաժանվածությամբ լացակայությամբ մեզն է. հնչյունը կամ հնչյունների զուգորդությունը կենդանիների մոտ արտահայտում է նրանց ապրումները, իրել մասերի չբաժանված մի ամբողջություն։ Ինքն ըստ ինքյան հասկարալի յե, վոր լեզու՝ այս բառիս նեղ իմաստով, չենք անվանի ակամա հնչյունապան ընթերցանները, վոր այնքան բազմաթիվ են կենդանիների մոտ (ՏԵՍ. В. Поржезинский, Введение в языковедение Москва 1913 г. Էջ 4-5). Ընդգծումները մերն են. Գ. Ղ.]

* Թարգմանությունը կատարել է Մ. Քարամյանը։

բողանալ անտեսապես բացատրել դերմանական ամեն մի թաղավորության գոյությունը անցյալում և ներկայում կամ անտեսապես բացատրել ձայնավորների վերին-դերմանական փոփոխությունների ծագումը, [փոփոխությունների] վրոնք բաժանում են Գերմանիան (ախարեկի վերաբերմամբ) յերկու կեսի, մի հանգամանք, վոր ավելի ուժեղացում է աշխարհագրականորեն Սուդրեմեից մինչև Տաուբուս յերկարանգվող լեռնաշղթայով: (К. Маркс и Ф. Энгельс, „Письма“ изд 3-е перев. ред. и прим. В. Адоратского, Москва-Ленинград, 1928. տես նաեւ յի նամակը դրած Յ. Բոլթին):

[10] Եջ 85.— Մուսկերենում՝ Ֆրանսերենից տարբեր—ընդհանուր առմամբ լեզուն արատաւում և ավելի յետին մասերով, յեթե հաշիւ չառնել ռուսերենում հաճախ պատահող բաղաձայնների քիմքայնացումը: Յերբ խոսելու ժամանակ, ռուսերենը փոխում ենք ֆրանսերենի, լեզուն առաջ և ընկնում և շարժիչ ուժը կարծես թե տեղափոխվում և լեզվի առաջին մասերի վրա: (Տե՛ս, А. Томсон, Общее языковедение, էջեր 216-217):

[11] Եջ 90.— Մեղդերենում և հնչյունի սղումը (опущение) հակառակ, վոր բովանդակն արածված և, համարվում և մի գոնհարաւորության, վորին պետք չէ հետեւի Ուրինակ, Թեքիերէյը հիշում և այն հայացքը, վորի համաձայն անկարելի չէ, վոր մի ջննալմեն ամուսնանա մի աղջկա հետ, վորը drops her h's (սղում և իր հ-ը): Հետաքրքրական և, վոր այն անձնավորությունները, վորոնց խաղածքին հառուկ և հ-ի այդ սղումը, յերբ խոսելու ժամանակ փորձում են կռակա լինել, այդ հնչյունը մոցնում են. այնտեղ, ուր պետք չէ: (Տե՛ս՝ Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей фонетике. Берлин 1923 էջեր 25—26):

[12] Եջ 95.— Մի շարք լեզուներում ձգում կա բառավերջում չարտասանել ձայնեղ բաղաձայնները: Այդ ձգումը բացատրվում և ձայնալարերի աշխատանքը չլրացնելու հակամիտությամբ, յերբ նրանք պետք և անցնեն հանգիստ դիճակի:

...Բոլոր այլ դեղքերում, բացի բառավերջից, ռուսերը ընդհանրապես ճիշտ են տարբերում ֆրանսական և անգլիական ձայնեղները համապատասխան խուլերից, բայց նույնը դժվար և հաշիվում դերմանացիներից վրձանց (նայած իրենց բարբառին): (Տե՛ս՝ Э. Поливанов, Лекции по введ. в языков. и общ. фонетике, էջ 29):

[13] Եջ 122.— «Պետք և խիստ տարբերել հնչյունի փոփոխությունը (Lautwandel) հնչյունի փոխարինումից (Lautwechsel): Սակայն թէ մեկը, թէ մյուսը կոչվում են լեզվի հնչյունափոխություններ, կամ լեզվի փոփոխություններ ըստ հնչյունների: Բայց հնչյունի փոխարինումը պետք չէ անվանել հնչյունի փոփոխություն, ինչպես յերբեմն անում են: Հնչյունի փոփոխությունը տեղի չէ ունենում բացառապես ժոնեսիկորեն, մինչ հնչյունի փոխարինումը կարող և տեղի ունենալ նաև նշանակությունների ոճանգալությամբ, որինակ՝ «նորաբանություններ ըստ նմանության», «ժողովրդական կամեղակայի» և այլն:» (Տե՛ս՝ А. Томсон. Общее языковедение էջեր՝ 244—246):

[14] Եջ 128.— «Հարեթական սխառմի լեզուներում արտահայտված նախորդ ստաղիանների նորմաները, վոր պահպանվել են իբրև մնացուկներ, պետք և ընդվեն նաև նրանց հետեյալ՝ արդեն «հնդեվրոպական» ձևավորման մեջ: Յեթե մենք այս կողմից մտենանք «հնդեվրոպական լեզուներին», կտեսնենք,

վոր բարդ յետաքննողական հնչյունները չեն պահպանվել «հնդեվրոպական» սխեմայի լեզուներում: [թեյն] ճիշտ է, բարդ առաջնալեզվային շարքի հնչյուններ կան [տակափին], բայց զգալի չափով պակաս քանակությամբ, քան հարկեթականներում, որինսկ' առատական և և զո» (ՏԵՄ՝ И. Мещанинов. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, 1935 г. էջեր 58-59):

[15] Եջ 130.— «Բամանական լեզուների տարրերությունները բացատրելու համար Ասիոնիի և Մյուլլերի բամանականների կողմից առաջարկված սուրբաբառի տեսությունը լայնորեն ճանաչված և XIX դարի վերջի և XX դ. սկզբի լեզվաբանների կողմից (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) ...Սուրբաբառի տեսությունից ոգտվում էր նաև հարկեթականությունը, քանի չէին մոցրել ստադիականության գաղափարը, (1924),—համեմատիր Ն. Մուս, Яфет, Кавказ и третий этнич. элемент в созидаании средиземноморской культуры» (ՏԵՄ՝ Соосюр, Курс общ. Линг. էջ 245):

[16] Եջ 133.— «Հիրավի, չի կարելի հասկանալ ինչո՞ւ. տվյալ սերունդը պահպանում և մանկությունից յուրացված անհատություններից մեկը, և վոչ թե մի ուրիշը. իսկապես, սխալ արտասանությունների ընտրությունը բարբառային պատահական և, բանայնորեն չհիմնավորված: Հետո, ինչո՞ւ. տվյալ յերևույթը սարածվել և հենց այդ ժամանակաշրջանում և վոչ թե մի ուրիշ:» (ՏԵՄ՝ Соосюр. «Курс» էջեր 141-142):

[17] Եջ 132.— «Յերկակի թիվը պահպանվելն Ատտիկայում մինչև V դ. վերջը ն. թ. Ք. ծ., բայց մոտ 410 թ. արձանագրություններում նկատվում և նրա անփույթ գործածությունը...»:

[18] Եջ 137.— «Վոգու» վրտ առաջվանից ծանրանում և նյութով նրա «ծանրաբանվելու» անեծքը, նյութով, վորը այստեղ յերևան և դալիս վորպես ոգի շարժվող շերտեր, վորպես հնչյուններ, կարճ ասած՝ վորպես լեզու:» (ՏԵՄ՝ «Архив Маркса и Энгельса, кн. 1. стр. 220):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

	52
Լեզվաբանութեան Դրվածքը Յե՛վ Նշանակութեամբ	3
Լեզվաբանական Դիւթիւթիւնները	8

II ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ

Լեզու	17
ԽՈՍԹ—ՄԻՏԹ	24
ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ	34

III ՀԵԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ժողովրդական)

1. Հնչյունների ժողովրդական

Հնչյունաբանութեան դրվածքը	40
Արտասանական աղաճառաբան	43
Յերածշական և աղմկային հնչյուններ	48
Հնչյունների դասակարգումը	48
Ձայնավորներ	46
Բաղաձայններ	54
Յեանալիզային բաղաձայններ	57
Միջնալիզային բաղաձայններ	58
Առաջնալիզային բաղաձայններ	58
Շրթնային բաղաձայններ	59
Ափֆրիկաններ	60
Սոնաններ	62
Հնչյունի բանակը	65
Հնչյունի տարբերութիւնը տոնի և արտաշնչութեան տեսակետից	67
Վանկ	68
Շեշտ	71
Յերկրաբաններ (զիֆառնդներ)	74

ՀԵԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Ֆոնետիկա)

2 Հնչյունական փոփոխություններ	77
Արտիկուլացիոն բաղա	81
Հնչյունաղաղացումը ունի՞ նպատակադրում	83

Հնչյունական փոփոխությունների տեսակները	87
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառակազմում	89
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառավերջում	92
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառամիջում	93
Տեսական կամ ինտենսիվ բաղաձայն	97
Շեշտը վորպես հնչյունափոխության ֆակտոր	99
Արտիկուլացիոն բազա—ն վորպես հնչյունափոխական ֆակտոր	101
Կոչական և նման բառերի արտակարգ հնչյունափոխությունը	102
Դրափոխություն կամ յնասնառջություն (ամսաաթիղիս)	103
Ժողովրդական ստուգաբանություն (Volksetymologie)	103
Աստիճիլացիա և դիստիճիլացիա	107
Բարդացում և պարզացում	113
Ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն	45
Հնչյունական քանակի վերածումը նոր վորակի («Փոնեմայի»)	120
„Перебор“ և «արտերնացիա» եայլն	122
Հնչյունափոխությունների հարակցվելը մի բառի մեջ	123
Հնչյունափոխական «սրենք»	135
Ընդհանուր հնչյունափոխությունների պատմական պատճառը	139
Հնչյունաբանության սոցիալական արժեքը	141
Տեքստերի թարգմանությունը	145

346

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0013690

126/5

348